

*“Я перш за ўсё памятаў
пра ацалелых габраяў
і пра іхных дзяцей,
якім суджана было нарадзіцца. —
як заавет аднаго пакалення
другому пра тое,
што пакутніцтва
іх забітых бацькоў і дзядоў
ніколі не будзе забытае”.*

Гірш Смоляр

Менск быў адзіным горадам у Савецкім Саюзе,
дзе нацысцкія акупацыйныя сілы стварылі габрайскае гета.
У астатніх гарадах габраяў знішчалі ўсіх і адразу.
Імкненне распавесці як ацалелым габраям,
так і шырокай грамадскасці пра тое,
што здарылася з насельнікамі Менскага гета,
змусіла Гірша Смоляра, актывіста габрайскага супраціву
ў гета і партызанскага кіраўніка
пасля ягонай ліквідацыі, напісаць свае ўспаміны.

ISBN 985-458-063-6

9 789854 580630

1A650270

63.3(4Бел)=611.215)622,7

C 51

Гірш Смоляр

МЕНСКАЕ ГЕТА

Контрольный листок сроков возврата

Книга должна быть возвращена не
позже указанного здесь срока

Количество предыдущих выдач

19 АВГ 2012

06 ОКТ 2012

06 ДЕК 2012

Тип. Лида.

МЕНСКАЕ ГЕТА

Hersh Smolar

THE MINSK GHETTO

*Soviet-Jewish Partisans
Against the Nazis*

New York
"Holocaust Library"
1989

63.3(4Бен=611,215)6222 BB-56240
C 51

Гірш Смоляр

МЕНСКАЕ ГЕТА

*Барацьба савецкіх габраяў-партызанаў
супраць нацыстаў*

Мінск
"Тэхналогія"
2002

Збірае талі С.А. Навушніна

УДК [94(476-25)(=411.16)+329.18:178]"1941/1944"

ББК 63.3 (4Бел)

С 51

Пераклад з ангельскай мовы

Міколы Гілевіча

Пераклад зроблены з выдання:

Smolar, Hersh. The Minsk Ghetto

New York: Holocaust Library, 1989. — 175 p.

Смоляр Г.

С 51 Менскае гета: Барацьба савецкіх габраў-партызанаў супраць нацыстаў / Гірш Смоляр; Пер. з анг. М. Гілевіча. — Мн.: Тэхналогія, 2002. — 182 с., [4] арк. іл.

ISBN 985-458-063-6.

Напісаная былым гетаўцам, актывістам габрайскага супраціву, кніга ўяўляе вялікую цікавасць як жывое сведчанне аднаго з нешматлікіх ацалелых у гета габраў. “Дакументу” ўласцівыя некаторыя рысы навуковага даследавання: аўтар (які яшчэ пры жыцці заваяваў аўтарытэт у галіне гетазнаўства дзякуючы шматлікім публікацыям за мяжой) аналізуе гісторыю Менскага гета ў кантэксце агульнай палітыкі нацыстаў датычна габраў у Еўропе, а таксама спрабуе праліць святло на такія мала даследаваныя моманты, як дачыненні гетаўскага падполля з пазагетаўскім, узаемяны габрайскіх партызанаў з Цэнтральным штабам партызанскага руху, антысеміцкія кампаніі ў першыя пасляваенныя гады.

Адрасуецца шырокаму колу чытачоў. Прыдасца студэнтам і даследнікам пры вывучэнні гісторыі Беларусі перыяду Другой сусветнай вайны.

УДК [94(476-25)(=411.16)+329.18:178]"1941/1944"

ББК 63.3 (4Бел)

© Walentyna Najdus-Smolarowa, 2002

© Пераклад. Мастацкае афармленне
“Тэхналогія”, 2002

ISBN 985-458-063-6.

ЯГОНАЯ АДЫСЕЯ

Аўтар гэтай кніжкі — асоба з біяграфіяй, падобнай да зместу вострафібульнага рамана. Чытач маладзейшага, ды ўжо і сярэдняга веку, не надта дасведчаны ў тым, што адбывалася ў дваццатых-трыццатых гадах мінулага стагоддзя, можа і не вельмі зразумець некаторыя акалічнасці і факты, якія прыгадвае апавядальнік. Чаму, напрыклад, у 1928 годзе, калі ён упершыню патрапіў у Менск, яму было забаронена выходзіць з гатэля і сустракацца хоць з кім-небудзь з знаёмых? Ці як вытлумачыць тое, што ў Менску ў будынку на Маскоўскай вуліцы колькі гадоў рэгулярна збіраліся кіраўнікі камуністычнага падполля Заходняй Беларусі — тады тэрыторыі Польшчы — на сакрэтныя нарады, семінары, падрыхтоўку друкаванага матэрыялу для сваіх арганізацый?

А рэч у тым, што ў Савецкім Саюзе функцыянаваў тады выканаўчы камітэт Камінтэрна — аб’яднання камуністычных партый розных краін. І камітэт гэты, каардынуючы дзейнасць у свеце ідэйных аднадумцаў, нелегальна раскідваў скрозь па планеце сваіх, назавем іх так, місіянераў. З мэтай распаляваць пажар сусветнай пралетарскай рэвалюцыі. Рамантычная вера, што такая рэвалюцыя — немінучае заўтра зямной кулі, жыла той парой у мностве маладых сэрцаў. Юны Грыша Смоляр належаў да гэтых энтузіястаў-рамантыкаў. І быў заўважаны, залічаны ў камінтэрнаўскую раць і ў тым 1928-м накіраваны ў канспіратыўнае ядро заходнебеларускай камуністычнай партыі.

Азначэнні “камуністычны”, “камуністычная” цяпер выклікаюць часцей негатывнае да сябе стаўленне. Гучаць аднараднымі з азначэннямі кшталту “гаталітарны”, “гулагаўскі” — цяжкімі і горкімі, што ў народнай памяці спалучаны са сталінскім, ды і пазнейшымі перыядамі савецкай гісторыі. Але ж КПЗБ не была ва ўладзе на “ўсходніх крэсах” даваеннай Польшчы. Капэзэбоўцы, няхай і ўзгадняючы свае акцыі з Масквой (іх часта здзіўлялі, засмучалі інструкцыі, атрыманыя пад час сакрэтных прыходаў у Менск), былі на Гарадзеншчыне, Беласточчыне, Берасцейшчыне, Піншчыне шанаванай змагарнай сілай, якая выступала супраць сацыяльнага і нацыянальнага ўціску тутэйшай народнай гушчы тагачаснай афіцыйнай Варшавы. Капэзэбоўцамі была безліч слаўных людзей, назваць хоць імёны Максіма Танка, Піліпа Пестрака, Валянціна Таўлая.

Смоляр стаў у гэтай кагорце прыкметнай і паважанай постаццю. Максім Танк праз многа гадоў у аўтабіяграфіі напісаў, што паэтам-пачаткоўцам часта чытаў яму новастворанае як аднаму з таварышаў, якія “мне заўсёды памагалі сваімі крытычнымі заўвагамі, сяброўскімі парадамі”. З легендарным Сяргеем Прытыцкім ён перастукваўся праз сценку ў сумнаслынным віленскім астрогу Лукішкі — сядзелі ў цэлях-адзіночках поруч. І той этап пройдзенай жыццёвай дарогі — гэта добрае засваенне ім азбукі падполля:

якой павінна быць явачная кватэра, як будаваць нелегальную структуру, як адарвацца ад шпіцля...

Досвед, набыты ў капэзэбоўскае дзесяцігоддзе, у вялікай ступені і вызначыў ролю Смольяра ў стварэнні і дзейнасці ў вайну ў Менскім гета арганізацыі супраціву. Больш за тое, ягоны багаты і свежы на той час у памяці вопыт змагання ў канспіратыўных умовах прыдаўся самаўтворанаму агульнагарадскому падпольнаму цэнтру барацьбы супраць акупантаў. Не помніцца, каб у шматлікай даследчай і мемуарнай літаратуры пра героіку антыфашысцкага падполля ў Менску дзе-небудзь так дэтальна, з згадваннем складанасцяў, нават узаемянадаверу, якія даводзілася пераадолюваць, разказвалася пра сувязь гетаўскага і пазагетаўскага штабоў супраціву, як разказваецца тут, у мемуарах Смольяра. У першых выданнях вядомай дакументальнай аповесці Івана Новікава "Руіны страляюць ва ўпор" імя Смольяра, кантактаванне яго з Казінцом, кіраўніком Менскага падполля на пачатковых кроках, на старонках аповесці ўзгадвалася. Але пазней, калі на сваёй жыццёвай дарозе Смольяр чарговы раз ступіў у чорную паласу, з далейшых выданняў названага твора гэтае ўпамінанне знікла.

Неўзабаве па заканчэнні вайны, недзе на пачатку 1947 года, у Маскве на мове ідыш і на рускай выйшла кніга Смольяра "Мстители гетто". Пра жуду створанай гітлераўцамі ў Менску задротавай рэзервацыі для габраў, фактычнага лагера смерці. Пра колькіх мужных яго вязняў, што не сталі пакорлівымі ахвярамі катаў, а разгарнулі барацьбу ў падполлі, далучыліся, вырываўшыся з гетаўскай няволі, да партызанскага братэрства. Прадбачу: нямала хто з людзей, натрапіўшы на гэтую, выдазеную па-беларуску кнігу Смольяра, палічыць яе новым выданнем той даўняй, маскоўскай. Дык да ведама тых, каму так падумаецца: не, перад вамі іншы аповед. Хоць і таго ж аўтара пра тое самае.

Выдадзенае Масквой пісалася і публікавалася ў час і ў абставінах, калі надрукаваць можна было далёка не ўсё, што аўтар "Мстителей гетто" мог і хацеў расказаць, што пякло яму сэрца. Невялікая кніжка маёй жонкі нябожчыцы Ганны Краснапёркі "Пісьмы маёй памяці" — таксама пра перажытае ў Менскім гета, дзе яна непаўналетняй дзяўчынай адпакутавала паўтара года, — выйшла з-пад яе пярэдняга перапісальніка, у пару ўжо не такога шалу дзяржаўнага антысемітызму, якімі засталіся нядабрапомныя пасляваенныя саракавыя з пачаткам пяцідзясятых. А і то перш чым убачыла свет, прайшла цензураванне, можна сказаць, патроенай пільнасці. У Смольяра ж у полі зроку было куды большасць: уся панарама крывавага вар'явання ў гета пагромных зграяў, россып па гэтым загоне смяротнікаў сеткі супраціву, стасункі гетаўскага падполля з пазагетаўскім, няпростыя перамовы з партызанскімі камандзірамі аб прыманні іхнімі атрадамі ўцекачоў з гета. Зразумела, яго яшчэ мацней сціскалі цензурныя ідэалагічныя кайданы: таго не крапаўся, пра гэта маўчы, пра тое гавары паўпраўду.

Кніга, якую вы трымаеце ў руках, ад колішняй "Мстители гетто" адрозная тым, што пісалася свабодным ад такога мемуарыстам. Які найперш, вядома, апавядае аб трагедыі гета, аб яго падполлі, аб гетаўцах, што сталі адважнымі партызанамі. Але не змоўчвае і аб прыкрым, што ў маскоўскай кніжцы было змоўчанае. З гаркотай разказвае, што хапала праяваў антысемітызму і ў партызанскім асяроддзі — аж да расстрэлаў гетаўскіх гаротнікаў, якіх да лясных савецкіх ваяроў прыводзіла надзея знайсці каля іх паратунак. Што загады з Масквы, з Цэнтральнага штаба партызанскага руху наконт стаўлення да ўцекачоў з гетаўскай апраметнай былі, мякка кажучы, дваістыя. Што не самая высакародная пазіцыя ў гэтым сэнсе выяўлялася асабіста начальнікам таго штаба, першым сакратаром ЦК Кампартыі Беларусі Панамарэнкам. Хоць, безумоўна, нашмат больш у кнізе гаворыцца — з удзячнасцю гаворыцца! — пра шчырую спагаду загінулым за дрот гета з боку многіх і многіх беларусаў, рускіх, палякаў, гарадчукоў і сялян, пра іхную мужнюю гатоўнасць памагчы бедакам адтуль вырвацца.

"Мстители гетто" Смольяр пісаў, жывучы ў Менску. Працаваў тут у рэдакцыі газеты "Літаратура і мастацтва". І атрымалася, што пачынаць сваю журналісцкую дарогу мне выпала пад яго настаўніцтвам. Студэнтам-першаккурснікам я быў залічаны на самым пачатку 1946-га ў штат гэтай рэдакцыі, і з год маім загадчыкам аддзела быў ён. Потым Рыгор Давідавіч — так я да яго звяртаўся — перабраўся ў Маскву, на сталую працу ў габрайскае выдавецтва, якое там тады яшчэ існавала.

Дзяржаўны антысемітызм у СССР лютаваў. Устаноўкі габрайскай культуры ліквідоўваліся-разганяліся. На людзей, што мелі да іх дачыненне, абрынуліся рэпрэсіі, — дастаткова напамінь пра забойства ў Менску выдатнага габрайскага артыста Саламона Міхозэла, пра таемны судовы працэс над створаным у вайну (дзяржавай створаным!) Габрайскім антыфалісцкім камітэтам і расстрэл у выніку вялікай групы знаных габрайскіх пісьменнікаў, майстроў мастацтва, грамадскіх дзеячаў.

Трэба думаць, не ўнікнуў бы хапуна і Смольяр. Ды сталася так, што на час распачатых антысеміцкіх кампаній ён жыў ужо не ў Маскве — у Варшаве. Пасляваенная Польшча стала часцінаю ўсходнееўрапейскага сацыялістычнага лагера. У вышэйшых кабінетах краіны апынуліся людзі, якія сустракаліся з ім на капэзэбоўскіх яўках, поплец выходзілі на шпацыр па лужыцкім двары. І яны папрасілі маскоўскія інстанцыі, якімі гэтыя рэчы вырашаліся, "аддаць" шанаванага імі былога заходнебеларускага кампартыйнага функцыянера Смольяра новай Польшчы.

Дзесяцігоддзі, пражытыя ў Варшаве, ён быў аўтарытэтным голасам габрайскага насельніцтва краіны перад уладным алімпам і перад светам. Займаў пасаду загадчыка габрайскага сектара ЦК кіраўнічай партыі. Рэдагаваў габрайскую газету. Выбіраўся дэпутатам сейма. Узначальваў Саюз габраў — удзельнікаў вайны. Але ў Варшаве ж прыйшло да яго канчатковае

прасвятленне на конт сутнасці таго, што ў маладосці спакусіла рамантычным флёрам, залучыла ў свае адданыя місіянеры.

Вядома — у 1968-м Польшча ўзбурылася. Ірванулі парывы буры, якая пазней змяла тут рэжым савецкага ўзору. Але тады польскія камуністычныя вярхі вуснамі свайго генсека Гамулькі спешна вытлумачылі прычыну трывожных для рэжыму хваляванняў тым, што, маўляў, палякаў узбаламуцілі “студэнты габрайскага паходжання”. Спалоханыя хваляй дэманстрацый народнай незадаволенасці, партбонзы не пагрэбавалі выпрабаваным, хоць і ганебным, грамаадводам: скіравалі напад той незадаволенасці ў рэчышча юдафобства. Краіна закалацілася ў істэрыі антысемітызму. Габраяў фактычна пачалі выштурхоўваць з Польшчы.

Як гаворыцца, пастаўлены быў на месца і Смоляр. Адгукнуліся яму газетныя публікацыі, у якіх выкрываў ману савецкай і тагачаснай польскай афіцыйнай прапаганды. Адгукнулася тое, што сярод зламысных “студэнтаў габрайскага паходжання” былі ягоныя сыны. Адгукнуўся немалы пералік яшчэ грахоў, кім належала фіксаваных. Ён быў выгнаны з партыі, звольнены адусюль, дзе працаваў. А ў нацкаванай прэсе палілася на яго бессаромная паклёпніцкая брыда, адразу ж падхопленая ахвочымі на такое і ў Менску. Нават праз некаторы час, ужо ў “перабудоўную” гарбачоўскую пару тут выдадзены быў адыёзны зборнік публіцыстыкі “Дары данайцаў”, дзе ў гідкім опусе пра Смоляра напісана было, што гэта “даўняй провокатор, неатроцкіст і сіоніст в адным лице”. Не больш і не менш.

З прычыны, што абразлівае вакол не сціхала, ён Польшчу пакінуў, стаў жыхаром Ізраіля. Мінулае заставалася з ім, і да скону ў 1993 годзе не пераставаў сачыць за друкаваным у нас пра барацьбу антыфашысцкага падполля на Беларусі ў часіну вайны. Ведаў жа сапраўдную карціну гэтага, як мала хто. Прачытанае, бывала, рэцэнзаваў. Што было ў ім праўдай, ухваляў, што кан’юктурнай хлуснёй — высмейваў. Мне расказвалі былыя супрацоўнікі Менскага інстытута гісторыі партыі — вядучага публікатара даследаванняў на гэтую тэму: інстытуцкае начальства на тое рэцэнзаванне рэагавала нервова.

“Мстители гетто” занесеныя былі ў СССР у лік забароненай літаратуры. Аўтар, трэба думаць, не дужа быў тым засмучаны. Свет ужо ведаў іншыя ягоныя кнігі пра Менскае гета. Пра натворанае тут вылюдкамі гітлераўскай вывучкі. Пра тое, што яно заставалася тым не менш няскораным. Кнігі, напісаныя без аглядакі на якія-небудзь цэнзурныя межы і выдадзеныя ў Ізраілі, ЗША, Федэратыўнай Германіі, іншых краінах.

Адна з гэтых кніг, перакладзеная з ангельскай мовы, і прапаноўваецца шанюўным чытачам.

Уладзімір МЕХАЎ

ДРУГАЯ СПРОБА

Праз амаль сорак гадоў я мушу зноў пісаць пра тое, пра што не магу не пісаць, — пра найбуйнейшае гета “карэнных” савецкіх габраяў у Менску, сталіцы Беларусі, акупаванай гітлераўцамі ў часе Другой сусветнай вайны. (Я ўжываю слова “карэнны” ў дачыненні да савецкіх габраяў дзеля таго, каб адрозніць іх ад габраяў, якія на пачатку вайны ледзь ці не два гады жылі пры савецкім ладзе ў Беластоку, Вільні, Львове, Рызе, Коўне і шэрагу іншых гарадоў.)

Першы раз пра Менскае гета, барацьбу, пакуты і вынішчэнне яго насельнікаў я пісаў напрыканцы 1944 года, літаральна праз некалькі месяцаў пасля таго, як вярнуўся з партызанскіх лясоў. Што падштурхнула мяне тады ўзяцца за гэтую справу? Перадусім патрэба данесці да ўратаваных габраяў ды і ўсёй савецкай грамадскасці праўду пра тое, што адбылося ў адзіным на тэрыторыі Савецкага Саюза гета, якое супраціўлялася нацыстам да таго моманту, пакуль пасля паўстання ў Варшаўскім гета германскае вышэйшае камандаванне не аддало загад знішчыць усе габрайскія гета ва Ўсходняй Еўропе. Гэта было ўлетку і ўвосень 1943 года.

Што яшчэ рухала тады мною, дык гэта агульнае нежаданне Камуністычнай партыі і савецкага ўрада Беларусі прызнаваць хоць нешта, датычнае габраяў пад нямецкай акупацыяй, а таксама непрыхаваная нянавісць тых, хто распаўсюджваў антысеміцкі паклёп: маўляў, пад час вайны габраі ўхіляліся ад вайскавай службы, адседзеліся ў глыбокіх тылах (як сімвал павінны быў разумецца Ташкент), а потым проста павыпаўзалі і пакуплялі нагароды і медалі, якія нібыта заваявалі ў баях на фронце.

Мая кніжка пра Менскае гета, якая выйшла ў маскоўскім выдавецтве “Дэр Эмес” (“Праўда”) (10000 паасобнікаў на ідыш і 50000 на рускай мове), мела на мэце разбурыць гэты паклёп, сказаць праўду пра асабліва трагічны лёс савецкіх габраяў, якія там апынуліся, і паказаць ролю менскіх габраяў у стварэнні першай у акупаванай Еўропе баявой арганізацыі ў гета, а таксама іх ролю ў фармаванні ў Менску агульнага цэнтра супраціву. Працуючы над тагачаснай кніжкай, я давяраў уласнай памяці (балазе, мне вядома было ўсё, што адбывалася ў гета) і памяці многіх маіх баявых таварышаў, якія актыўна ўдзельнічалі ў падпольным змаганні ў Менскім гета і партызанскай барацьбе. (Як сакратар баявой арганізацыі Менскага гета я атрымліваў штодзённыя паведамленні і ад кур’ераў, і ад сакратароў розных іншых гру-

повак гета, а таксама ад сяброў юдэнрата, габрайскай паліцыі і аддзела працы.) Кожнае імя, кожная дата і падзея ў маім рукапісе ўзгадніліся з усімі гэтымі людзьмі. Такім чынам, мая кніжка сталася важкім калектыўным дакументальным сведчаннем.

Між тым тагачасныя ўмовы не дазволілі мне расказаць тады ўсю праўду: ані пра антысемітызм унутры агульнага руху супраціву ў дачыненні да баявой арганізацыі гета, ані пра антысемітызм у партызанскіх шэрагах, ані пра спецыфічныя праблемы, з якімі сутыкнуліся карэнныя савецкія габраі, апынуўшыся за сценамі гета, — праблемы, якія, у вялікай ступені беручы свой пачатак яшчэ ў савецкім мінулым, па-ранейшаму паўставалі перад імі і ў часе нямецкай акупацыі.

Здарылася так, што ў 1948-м, калі разам з усімі яшчэ дзейнымі габрайскімі арганізацыямі зліквідоўвалі Габрайскі антыфашысцкі камітэт, арыштоўвалі савецкіх габрайскіх пісьменнікаў, мастакоў і культурных лідэраў, была “зліквідаваная” і мая кніжка пра Менскае гета. У выніку яна стала рарытэтам. (Адзін з такіх “выратаваных” рарытэтных паасобнікаў падараваў мне двойчы Герой Савецкага Саюза генерал Давід Драгунскі, калі прыязджаў у Польшчу на 15-ю гадавіну паўстання ў Варшаўскім гета.)

Прыступаючы цяпер, у другі раз, да аднаўлення ў памяці падзеяў таго жахлівага перыяду ў жыцці нашага народа, я думаю найперш пра маладое пакаленне савецкіх габраяў, якія дужа мала ведаюць пра пакуты сваіх бацькоў у гета і яшчэ меней — аб гісторыі іхнага ўзброенага супраціўлення немцам.

Адрозна ад гета ў Варшаве, Беластоку, Лодзі, Вільні і іншых гарадах Менскаму гета не пашчасціла прыцягнуць пільную ўвагу даследчыкаў і гісторыкаў. Хоць архіўны матэрыял, назапашаны з тае пары, дазволіў бы вытлумачыць як агульныя, так і спецыфічныя асаблівасці гісторыі аднаго з найбуйнейшых гета ў акупаванай Еўропе. (На аснове нямецкіх дакументаў з архіва Яд Ва-Шэм выпускніком Тэль-Авіўскага ўніверсітэта Хаімам Гарпазам была напісана навуковая праца “Менскае гета, барацьба і вынішчэнне” (на іўрыце). Да гэтага часу не выдавалася.)

Тыя ж працы, прысвечаныя супраціву і вынішчэнню габраяў ва ўсходне-еўрапейскіх гета, якія выдаваліся да гэтага часу ў розных краінах, грунтуюцца пераважна на дадзеных (што датычыць Менска), узятых з маёй вышэй згаданай кнігі, а таксама з асабістых сведчанняў Ганны Мачыз, Л. Глейзера, Ф. Шапіры і Грачаніка (усе яны былі ўлучаныя ў “Чорную кнігу” пад рэдакцыяй Васілія Гросмана). Тыя звесткі шырока выкарыстоўваюцца і ў двухтомніку Мошэ Кагановіча “Барацьба габрайскіх партызанаў ва ўсходняй Еўропе”. Згадкі пра Менскае гета можна знайсці ў кніжцы Я. Грынштэйна

* На сённяшні дзень гэта — далёка не адзінае даследаванне на тэму Менскага гета. — *Заўвага перакладніка.*

“Святло Юбілейнай плошчы” (на іўрыце) і ў кніжцы А. Случоўскага “З гета ў лес”, у габрайскай анталогіі “Шэфер га партызанім га егудзім” (“Пачынальнікі габрайскага партызанскага руху”). Асобныя раздзелы, прысвечаныя Менскаму гета, ёсць у кніжках Юрыя Сула і Рувіма Айнштэйна (абедзве на ангельскай) і гісторыка Люсьена Штэйнберга (на французскай). Гісторыкі Ісая Трунк і Шолам Чолаўскі напісалі пра менскі юдэнрат. Савецкія ж гісторыкі, асабліва беларускія, звычайна адзначаюць факт існавання баявой арганізацыі ў Менскім гета, але паказваюць гэта ў фрагментарным выглядзе, хоць баявая арганізацыя гета ў іх прыкметна фігуруе там, дзе гаворка заходзіць пра дзейнасць агульнага паўстанцкага цэнтра ў Менску.

Савецкая белетрыстыка на тэму Менскага гета ёсць на рускай, беларускай і ідыш. Так, падзеі з гісторыі гета адлюстраваныя ў рамане Уладзіміра Карпава “Нямігі крывавыя берагі”. Асобныя згадкі пра баявую габрайскую арганізацыю і ейны ўплыў на агульную барацьбу ў акупаваным Менску можна знайсці ў апавесці Івана Новікава “Руіны страляюць ва ўпор” (на беларускай і рускай мовах). Вядомыя кнігі і на ідыш — Гірша Добіна, Айзіка Платнера, Гірша Камянецкага, Мойшэ Тэйфа і Хаіма Мальцінскага.

З пашырэннем антысемітызму ў Савецкім Саюзе гісторыя пакутніцтва і супраціву савецкіх габраяў у часе Другой сусветнай вайны ўсё больш і больш трапляе ў аблогу фальсіфікацыі і ўціску. Усё больш і больш бессаромнай становіцца прапаганда, згодна з якой габраяў малююць ледзь ці не “хаўруснікамі нацыстаў”. Маладое пакаленне габраяў, якое зараз імкнецца адшукаць уласныя карані і вызначыць сваю самасвядомасць, такім чынам пазбаўляецца доступу да праўды аб сваіх бацьках, сотні тысяч якіх па ўсім свеце змагаліся на той святой вайне супраць пачварнага гітлерызму — на фронце, у гета, у партызанскіх шэрагах.

У другі раз спрабуючы напісаць гісторыю масавай антынацысцкай барацьбы ў Менскім гета і знішчэння яго, найбуйнейшага гета савецкіх габраяў, аўтар перш за ўсё памятаў пра тых з іх, каму пашчасціла выжыць, і пра іхных дзяцей, якім суджана было нарадзіцца, — як заповіт аднаго пакалення другому пра тое, што пакутніцтва іх забітых бацькоў і дзядоў аніколі не будзе забытае. Заповіт гэты палягае яшчэ і ў тым, што дзеці павінны атрымаць урок з гераічнай гісторыі сваіх бацькоў, братоў і сёстраў. Каб усюды і заўсёды выкрываць ліха нацызму і супрацьстаяць яго сучасным нашчадкам ды ўсім астатнім, каму ўздумаецца ізноў хоць калі пагражаць жыццю габрайскага народа.

ДАРОГА БЕЗ ВЫЙСЦЯ

Ад Беластока да Менска крыху больш за 400 кіламетраў — гэта калі ка-заць пра нармальную дарогу. Але не было ўжо нармальнай дарогі для гэтых гаротнікаў, якія ўцякалі на ўсход — у паніцы, пехатою, у надзеі схавання ад усюдыснага ворага. Разбітыя грузавікі, знявечаныя гарматы і пакурочаныя кулямёты літаральна загрузвалі пашу. Час ад часу над усім гэтым зграмаджэннем здратаванай тэхнікі крумкачамі кружылі самалёты з нацысцкімі эмблемамі. Яны апускаліся гэтак нізка, што мы маглі нават бачыць здзеклівыя, пагардлівыя твары паветраных фашыстаў-нелюдзяў. Быццам забаўляючыся, яны адзін за адным рабілі над шашою кругі, раз-пораз пускаючы кулямётныя чэргі ў шэрагі й купкі й без таго ахопленых жахам людзей, пераважна жанчын, мацяроў, многія з якіх неслі сваіх маленькіх дзяцей на руках.

Людзі стараліся выбіраць менш прыкметныя селавыя дарогі, нярэдка проста збіраліся з бальшака. Зрэдзчас і ненадоўга маглі натрапіць на групу заблуканых савецкіх афіцэраў, і тыя тады ўжо спадзяваліся даведацца ад мяне, тутэйшага, як дабрацца да пэўнага пункта ў горадзе. Вайсковыя мапы, якія ўсе яны мелі пры сабе, не даламагалі. Нервова бегаючы па мапах пальцамі і ўрэшце трацячы цяпенне, афіцэры запіхвалі іх назад у свае новыя скураныя сумкі і толькі ціха сабе мармыталі: “Адзін чорт ведае, дзе знаходзіцца гэтае месца!” Мапы былі падрыхтаваныя савецкім генеральным штабам, але тут, *на адваротным шляху на ўсход*, якім змушаныя былі брысці цяпер гэтыя афіцэры, яны сталі проста непатрэбнымі. Усе іх пазнакі, звычайныя і сакрэтныя вайсковыя, мелі на ўвазе адзін кірунак — ва ўсходнюю Прусію, адпаведна з сталінскімі запэўніваннямі, што вайна будзе весціся толькі на варожай тэрыторыі...

Пад час гэтай “вандроўкі” мне даводзілася сустракаць нямала знаёмцаў, якія, як і я, не паспелі на апошні цягнік у Беласток. Мы й у думках не дапускалі, што ўжо на другі дзень вайны, 23 чэрвеня 1941 года, мусім пешкі ўцякаць ад ворага, які пёрся на ўсход нечуваным тэмпам. Мы былі проста негатовыя да гэтага. Я не мог не ўгадаць паседжанне гадавой даўнасці ў палацы графа Браніцкага, дзе месціліся абласныя органы камуністычнай партыі і саветаў. Тады там сабраліся кіраўнікі вобласці разам з актывістамі ўсіх савецкіх арганізацый і ўстаноў, каб заслухаць даклад аб міжнароднай сітуацыі. Докладчыкам быў П.К.Панамарэнка, найбольш важкая персона ў Бела-

рускай Савецкай Рэспубліцы, Першы сакратар кампартыі Беларусі. Ён выступіў назвычай самаўпэўнена, як быццам у ягоных руках быў ключ ад усіх праблемаў, што паўсталі ў свеце, узарваным гітлерызмам, — праблемаў, якія асабліва непакоілі беластоцкіх жыхароў як найбліжэйшых суседзяў акупаванай Польшчы.

Выступоўца пад акампанемент гучных працяглых апладысmentaў ужо збіраўся сысці з трыбуны, як раптам сярод гэтага ўрачыстага гулу пачуўся досыць зычны голас якойсь жанчыны. Яна голасна заявіла, што хоча задаць пытанне. Усе сталі азірацца: хто гэта адважыўся на такую нечуваную дзірзкасць — толькі ўявіце сабе! — задаць пытанне вярхоўнаму кіраўніку рэспублікі пасля таго, як той закончыў свой выступ, гэтак ясна выклаўшы ўсе праблемы і развязаўшы іх раз і назаўсёды? Жанчына, з спакутаным тварам і каратка падстрыжанымі, ужо ссівелымі, валасамі, была такога невялічкага росту, што ў натоўпе яе цяжка было нават угледзець. Аднак яна неяк умудрылася праціснуцца наперад і, не чакаючы дазволу ад старшыні сходу, загаварыла на руска-польскай мяшанцы.

Прысутныя глядзелі на яе з непрыхаванай цікаўнасцю, губляючыся ў адгадках, хто гэта. Аднак мы, невялікая група актывістаў камуністычнага падполля ў Польшчы, якіх літасціва запрасілі на гэты сход, ведалі ж, ведалі яе, гэтую “наіўную” жанчыну, якая нават не ўсведамляла, што на сходах такога кшталту ніхто не задае пытанняў вышэйшаму савецкаму кіраўніцтву. Гэта была Марыя Эйгер, з сям’і Аківы Эйгера. Калі ў даваеннай Польшчы яе арыштавалі за камуністычную прапаганду, польская прэса ахрысціла яе “габрайскай прынцэсай”. Ейныя бацькі былі заможнымі габраямі з Лодзі, але сама яна вяла, бадай, аскетычны лад жыцця, цалкам аддаўшыся падпольнай палітычнай дзейнасці. Мы ведалі, што ейная маці ўзяла за звычай перыядычна наведваць “Сербію”, жаночую турму ў Варшаве, і кожны раз дастаўляць туды цэлую фуру з харчаваннем для ўсіх зняволеных — бо гэтак нажадала Марыя.

Між тым на сходзе Марыя не проста задала пытанне. Яна мела сказаць значна больш, бо была адной з апошніх, каму ўдалося ўцячы з акупаванай нацыстамі Варшавы і перабрацца ў савецкі Беласток. Паводле словаў Марыі, нямецкія афіцэры ў Варшаве адкрыта выхваляліся: “Неўзабаве мы будзем і там”, — маючы на ўвазе савецкую тэрыторыю. Людзі на Захадзе чулі пра канцэнтрацыйныя нямецкіх вайсковых сілаў, падцягнутых з акупаванай Еўропы да самых савецкіх межаў. “Ці ведае пра гэта кіраўніцтва Савецкага Саюза і што яно думае ў сувязі з гэтым?” — напрыканцы запытала Марыя Эйгер.

З відочным раздражненнем Панамарэнка даў ёй рэзкі адказ: “Нам трэба толькі дваццаць чатыры гадзіны, каб падняць на ногі ўвесь Савецкі Саюз”.

Не толькі праз дваццаць чатыры гадзіны, але й праз тры дні й тры ночы натоўпы ўзброеных і няўзброеных мужчын і жанчын адно толькі й маглі,

што ўцякаць на сваіх дваіх, з усіх сіл намагаючыся дагнаць і абысці немцаў, войскі і авіяцыя якіх ужо даўно апярэдзілі іх.

Блізу Ваўкавыска напшыя ногі адмовіліся нам падпарадкоўвацца. Удоўж і ўпоперак разбітай чыгункі там і сям грувасціліся разбітыя аўтамашыны. Напшыя здагадкі пра тое, што ахвярамі ў гэтых аўтамашынах маглі быць нашыя людзі, якіх нам усё ж удалося выправіць у дарогу з надзеяй на далейшую перасадку на тады яшчэ жывую чыгунку, прымусілі нас забыцца на стому і прадоўжыць рух.

Першы сакратар Беларускага абласнога камітэта партыі Ігаеў паабяцаў мне, што ўсе пісьменнікі з сваімі сем'ямі будуць неадкладна эвакуаваныя. Для пяцідзесяці габрайскіх і яшчэ меншай колькасці беларускіх і польскіх літаратараў быў вылучаны спецыяльны транспарт. На пытанне Ігаева "Ці паеду я разам з імі?" я адказаў, што мяне мабілізавалі ў войска і таму я мушу заставацца на месцы. (Я быў тады сакратаром абласнога аддзялення Саюза пісьменнікаў.)

З Ігаевым у мяне ўсталяваліся адмысловыя ўзаемяны, якія тым не менш нельга было афішаваць. Эмісары з усходу лічылі "заходнікаў" "ненадзейнымі". Адпаведнае — падзронае — стаўленне да іх выключала даверлівых і цесных ўзаемасувязі, аднак Ігаеў дазволіў мне звязвацца з ім беспасярэдна па тэлефоне, у абыход ягоных сакратароў. Такія шчыльныя сувязі, хоць фармальна мы, вядома ж, захоўвалі "адлегласць", сталі магчымымі дзякуючы выпадку, які адбыўся раней.

У часе адной з нашых гутарак Ігаеў нечакана для сябе выявіў, што я ведаў ягонага добрага сябра маладосці з Менска, габрая, якому ў 1930-х даручылі нелегальную палітычную працу ў Заходняй Беларусі. Па нейкім абсурдным абвінавачванні гэты чалавек быў асуджаны на папраўчую працу ў савецкім лагерах. "Давай выпягнем яго адтуль", — сказаў мне нежак Ігаеў, што было зусім нечакана чужаку ад савецкага грамадзяніна, не кажучы ўжо пра тое, што гэтым савецкім грамадзянінам быў першы сакратар абласнога партыйнага камітэта. Ігаеў папрасіў мяне напісаць хадайніцтва, дзе пацвярджалася б ідэалагічная ўстойлівасць ягонага сябра, ягона вернасць партыі і цвёрдасць партыйца ў складаных умовах тэрору польскай дэфензівы. І неўзабаве мы разам з Ігаевым радаваліся, што мой ліст дапамог-такі вызваліць ягонага сябра. Вось і цяпер, у агульным бязладдзі першага дня вайны, Ігаеў усё ж не забыўся і паклапаціўся пра нас — даў транспарт для эвакуацыі пісьменнікаў і іхных сем'яў.

Ён тады ж параіў мне стала трымаць з ім сувязь, каб я меў штохвілінную інфармацыю аб зменлівай сітуацыі. Але на некалькі маіх тэлефонных запытаў на працягу першага дня вайны ягоны адказ быў аднолькавы: "Мы ўсе на сваіх пастах".

Разам з Давідам Рыхтарам (восьмым прафсаюзным кіраўніком) я пераклаў прамову Молатава на ідыш і, калі тая была раздрукаваная, мы разам

хадзілі па ўжо абязлюдзелых беластоцкіх вуліцах і расклеівалі на сценах улёткі. Апрача ўсяго ў прамове Молатава было і такое сутыкальнае запэўніванне: "Аднойчы радасць ізноў прыйдзе на нашыя вуліцы".

Між тым яшчэ задоўга да ўсяго гэтага спадзеў на хуткую перамогу пачаў гаснуць. Ён, гэты спадзеў, доўжыўся ўсяго толькі некалькі месяцаў пасля таго, як савецкія войскі занялі заходнебеларускія землі. Тады насамрэч, здавалася, былі ўсе падставы спадзявацца й на нармальнае, праўда, у савецкім стылі, габрайскае жыццё. Уцекачы сталі агітаваць на пераезд свае сем'і, пасылаючы "на той бок" шчодрую харчовую дапамогу. Многія прыхільныя да Савецкага Саюза габраі рэгістраваліся для выезду на працу нават у аддаленыя савецкія індустрыяльныя зоны. Беласток паступова становіўся вядучым культурным цэнтрам з габрайскімі дзяржаўнымі школамі, габрайскім дзяржаўным тэатрам, габрайскай газетай.

Неўзабаве, аднак, сітуацыя пачала істотна мяняцца. Савецкая рэчаіснасць няўмольна дыктавала свае правы, прыносячы з сабою балючыя расчараванні, а з імі і шматлікія пакуты. Масы габраяў, якія перабраліся з Польшчы, цяпер высылаліся на ўсход на той падставе, што "Беласток — горад намежны і таму небяспечны, асабліва з-за габраяў з "спецыяльнымі адзнакамі" (аб сацыяльным стане) у пашпартах і тых, хто не жадае атрымаць савецкія пашпарты; усе яны трапляюць у катэгорыю падзронах". Абвінавачванні становіліся падставай для арыштаў. Мы былі проста агалошаныя арыштам Арона Бярэзінскага, габрайскага раманіста і супрацоўніка рэдакцыі "Беластокер штэрн" ("Беластоцкая зорка"). Нават Ігаеў быў вымушаны адно развесці рукамі, параіўшы нам не ўмешвацца.

Асабліва гнятлівае ўражанне пакінула сустрэча на кватэры Абрама Буковіча з прафесарам літаратуры Маскоўскага заходняга ўніверсітэта Ісакам Пусінавым. Перэц Маркіш, які таксама быў разам з намі, проста раз'юшыўся, аднак ніхто з іх не мог нічога дадаць да таго, пра што даведзіліся ў Менску ад самога Панцеляймоны Панамарэнкі: жыццё габраяў у Беластоку і іншых заходніх раёнах не будзе нічым адрознівацца ад жыцця іх ва ўсіх астатніх кутках Савецкага Саюза.

Так менавіта і здарылася. Пачаўся няўмольны працэс русіфікацыі ідышмоўных школ. Габрайскае штодзённая газета на ідыш ператварылася ва ўлётку абавязковых апэратыўных звадак у перакладзе з рускай. Стаў паступова задыхацца габрайскі тэатр. І ўсё гэта суправаджалася штоночнымі ператрусамі і арыштамі габраяў, у тым ліку нават ветэранаў падполля, габрайскіх тэкстыльшчыкаў, якія абвінавачваліся ў бундызме або трацкізме. Пачуццё безвыходнасці апаноўвала колішніх рэвалюцыйных прафсаюзных лідэраў, якія яшчэ зусім нядаўна не верылі паведамленням у замежным друку аб прысясненні габраяў у СССР, называючы падобныя выпадкі "зламыслай прапагандай ворагаў Савецкага Саюза".

Калі незадоўга перад нападам Гітлера на Савецкі Саюз да нас прыйшлі

весткі з Менска аб арыштах паэта Зэліка Аксельрода (майго добрага сябра), прэзідэнта Элі Кагана і літаратурнага крытыка Грышы Бярозкіна, хваля адчаю агарнула нас. Аксельрод, блізкі сябра забітага паэта Ізі Харыка, добра ведаў, што здарылася з габрайскімі пісьменнікамі Беларусі ў 1937-м. Тым не меней ён дапамагаў нам як толькі мог, быццам не разумеў, якую бяду наклікаў тым самым на сябе. За ўласную высакароднасць ён заплаціў жыццём: у першыя дні вайны, пад час перасылкі зняволеных з менскіх турмаў, яго знайшла смяротная куля з пісталета ахоўніка. Кагану й Бярозкіну пашанцавала ўцячы.

Напад Гітлера нечакана прыглушыў усе гэтыя нягоды, але цяпер яшчэ больш жудаснай стала пастка, у якую патрапілі мы, аточаныя з усіх бакоў немцамі, без аніякай магчымасці з яе вырвацца.

Што было рабіць?

Недзе пасля апоўначы я зноў, які раз, патэлефанаваў Ігаеву. Ягоны адказ быў тым самым, хоць голас быў прыкметна ўсхваляваны: “Мы ўсе на сваіх пастах... Дзейнічайце па абставінах, як палічыце за лепшае”.

А трэці гадзіне раніцы тэлефон Ігаева ўжо не адказваў. Галоўная вуліца Беластока была запруджаная грузавікамі, грузанымі мэбляй ды іншым хатнім скарбам, — савецкія “апаратнікі” як найхутчэй пакідалі горад. Ніхто з іх не прапанаваў мне паехаць з імі.

На апусцелым вакзале польскі чыгуначнік з прытворнай спагадай сказаў мне, што я спазніўся — на жаль, акурат толькі што адышоў апошні цягнік...

Неўзабаве мы, пешыя ўцекачы, зразумелі: нямецкія войскі дагналі нас. Маладыя салдаты ў грузавіках, якія нас абганялі, хутчэй нагадвалі разамлелых ад спякоты турыстаў: закасаныя рукавы, расшпіленыя каўняры... Сонца смаліла бязбожна, яно высмоктвала апошнія сілы з беспрытульных і поўных адчаю ўцекачоў. З адной танкеткі, што замарудзіла свой ход (увагу афіцэра прыцягнулі мае чаравікі), я пачуў словы на дасканалай рускай. Некалькі разоў запар з нямецкага рэпрадуктара паўтарылі, што гэта быў голас узятага ў палон сына Сталіна. Лейтматэў усёй гэтай містыфікацыі быў адзін: “Усё страчана! Капітуляцыя!”

Што было рабіць?

Давід Рыхтар, ягоны сын Генік і я, не чуючы пад сабою босых, збітых да крыві ног, неяк дабраліся да Слоніма. Там, падпарадкоўваючыся нямецкім загадам, габраі спыталіся да Вялікай сінагогі. “Усе габрайскія мужчыны павінны сабрацца ў Вялікай сінагозе паміж 6 вечара і 6 раніцы”. Цесната й штурханіна ўсярэдзіне — неверагодная.

Што было рабіць?

Рыхтар надумаў застацца: “Марна ісці кудысьці. Куды б мы ні пайшлі, вораг будзе наперадзе нас”.

Я ўсё ж наважыўся рухацца далей, пастарацца дайсці да Менска і, маг-

чыма, звязацца там з кім-небудзь, хто дапамог бы дабрацца да фронту, дзе маг бы знайсці хоць якое выйсце з гэтае пасткі.

Дарога на Баранавічы: немцы зганяюць людзей у адзін гурт. Недалёка ад габрайскіх могілак яны зладзілі лагер для ваеннапалонных (мы называлі іх на каротка астрыжаных галовах) і габраяў (усіх, у каго ў нутраным савецкім пашпарце было пазначана “габрай”). Мечыслаў Козак (адзін з кіраўнікоў польскага прафсаюза) і я надумалі прапаўсці пад агароджай і ўцячы. Нас пачулі ахоўнікі і пачалі страляць. На шчасце, яны прамахнуліся — мы зноўку рушылі на ўсход.

Сярод уцекачоў мы сустрэклі шмат знаёмых, яны спадзяваліся на тое ж, на што і мы — быць можа, у вялікім горадзе знойдзецца якоесь выйсце. Аднак трапляліся і тыя, хто вяртаўся назад — ім проста не было ўжо куды ўцякаць.

Неўзабаве да нас з Козакам далучылася Марыля Дзекан — прафсаюзны лідэр з вугальнага раёна. Яна і Козак былі маім “прыкрыццём” — у іх кампаніі і я не быў габраем. Аднак у вёсцы, дзе мы спыніліся нанач, нямецкі афіцэр зароў на маіх таварышаў: “Чаму вы не пазбавіліся ад гэтага жыда? Ён і ягоны род вінаватыя ў гэтай вайне!” Помніцца, я надумаў яшчэ тады, наколькі добрай была ягоная польская.

Я кінуўся наўцёкі. Бег кругамі, сцінаючыся ад прадчування, што надышла мая апошняя хвіліна. Але афіцэр чамусьці не стаў страляць.

Наступнай раніцай на дарозе на Менск я зноў сустрэў маіх кампаньёнаў. Козак прыхаваў для мяне лусту хлеба, Марыля старалася не глядзець мне ў вочы. Я не хацеў быць для іх лішнім клопатам. Я прыняў сваё рашэнне. Але для гэтага трэба было патрапіць у Менск.

У МЕНСКУ — ТРЭЦІМ РАЗАМ

З гэтым “габрайскім” горадам я быў звязаны цягам многіх гадоў. Напачатку — адно на адлегласці. З Кіева й Харкава цягнулася мая павязь сяброўства й нітавала мяне з суполкай менскіх маладых літаратараў, з менскай моладзевай газетай, якая сваім папулярным стылем была абавязаная галоўнаму рэдактару Янkelю Рубінчыку, з усім тамтэйшым габрайскім асяродкам, які гэтак розніўся ад габрайскіх асяродкаў Кіева, Харкава й іншых украінскіх гарадоў сваім відочна савецкім ідышкайтам (габрайствам). На канферэнцыях і семінарах у Маскве мне часта даводзілася сустракацца з “мінскерамі”.

У 1928 годзе, калі я ўпершыню патрапіў у Менск, мне было забаронена выходзіць на вуліцы і нават сустракацца хоць з кім-небудзь з маіх знаёмых. Цэлымі днямі я мусіў сядзець у гатэлі, чытаў польскія падпольныя матэрыялы і чакаў безмесяцовай ночы, каб перабрацца ўпотаў у Польшчу.

Другі раз я наведаў Менск праз шэсць гадоў, але зноў мяне папярэдзілі: “Не хадзі па горадзе надта шмат. Унікай сустрэчаў з сябрамі”. Тады я прыехаў з Польшчы, бо тамтэйшая паліцыя ўжо ішла па маіх слядах, і мяне пастанавілі схаваць на нейкі час у бяспечным месцы.

І вось цяпер — мой трэці “візіт” у Менск... Я распавёў сваім польскім спадарожнікам пра вопыт маіх папярэдніх сустрэчаў з Менскам і папрасіў на хвіліну затрымацца ля спустошанага будынка на Маскоўскай вуліцы недалёка ад маленькага чыгуначнага моста.

Шэсць гадоў таму ў гэты будынак усяліліся кіраўнікі камуністычнага падполля Вільні й Беластока, Пінска й Горадні, Берасця й Слоніма. Быў сярод гэтых людзей з канспіратыўнымі імёнамі й я. Тыя, хто прыходзіў адтуль, пачувалі сябе ў бяспецы, нават не дапускаючы думкі аб магчымасці патрапіць у рукі польскай дэфензівы, ажно пакуль не было прынята рашэнне аб нашым магчымым вяртанні ў Польшчу. У самім Менску і па-за ягонымі межамі мы займаліся адмысловай дзейнасцю, якая вымагала поўнай сакрэтнасці: чытаннем лекцыяў, наладжваннем семінараў, арганізацыяй заняткаў па выхаванні кадраў для падпольнай працы, складаннем улётак і брашураў, рэдагаваннем перыядычных выданняў (на пяці мовах: беларускай, ідыш, польскай, рускай, літоўскай), падрыхтоўкай людзей да працы ў дзвюх падпольных друкарнях — у Вільні й Беластоку (польская палітычная паліцыя так і не раскрыла іх).

Цяпер ад гэтага будынка застаўся адзін шкільет. Не ўявілі нават прысуткі, і таму я не змог падняцца ў мой былы пакой. Нашага мінулага як і не было. Зрэшты, яго вынішчылі яшчэ да вайны — сталінскім указам, які закляўміў заходніх падпольшчыкаў як правакатараў і агентаў польскай выведкі.

На Савецкай вуліцы мы ўбачылі іншы малюнак: найвышэйшы будынак Менска — Дом урада — быў абсалютна непашкоджаны, але перад ім ляжаў зрынуты помнік Леніну. Ад усяе астатняе забудовы засталіся адны каркасы. Мы спадзяваліся застаць ацалелым Дом пісьменнікаў, але я ледзь пазнаў знаёмае месца. Адна фасадная сцяна яшчэ неяк ліпела, ды нашу ўвагу прыцягнула да сябе не яна, а словы, якія пабачылі мы на ёй, словы, якія змусілі ўпершыню вырвацца на волю мой глыбока затоены дагэтуль адчай.

Вось што мы прачыталі, на нямецкай і беларускай:

Менск, 20 ліпеня 1941 г.

ЗАГАД

На ўтварэнне жыдоўскага жылога раёну ў г. Менску

1.

Пачынаючы ад даты гэтага загаду, у горадзе Менску будзе вылучана асобная частка гораду выключна на пражыванне жыдоў.

2.

Усё жыдоўскае жыхарства гораду Менску абавязана пасьля агалошвання гэтага загаду на працягу 5 дзён перабрацца ў жыдоўскі раён. Калі хто з жыдоў пасьля сканчэння гэтага тэрміну будзе знойдзены ня ў гэтым жыдоўскім раёне, ён будзе арыштаваны і як найстражэй пакараны. Няжыдоўскае жыхарства, што жыве ў межах жыдоўскага жылога раёну, мае безадкладнейшым чынам пакінуць жыдоўскі раён. Калі вызваленых жывымі памешканняў ня ў жыдоўскім раёне не акажацца, Аддзел прыдзелу памешканняў Менскай Гарадзкой Управы адвядзе іншыя вольныя памешканні.

3.

Дапушчаецца браць з сабою хатнюю маёмасць. Хто будзе злоўлены на забіранні чужога дабра або рабаванні, будзе карацца праз расстрэл.

4.

Жыдоўскі раён абмяжоўваецца наступнымі вуліцамі: Калгасны завулак з прыляганнем Калгаснай вуліцы, далей паўз рэчку з прыляганнем Нямігскай вуліцы, выключаючы праваслаўную царкву, з прылег. да Рэспубліканскай вуліцы, з прыляганнем Шорнай вул., Калектарнай вуліцы, Мэбэльнага завулку, Перакопскай вуліцы, Нізавай вуліцы, Жыдоўскіх могілак, Абутковай вуліцы, Другога Апанскага завулку, Заслаўскай вуліцы аж да Калгаснага завулку.

5.

Жыдоўскі жылы раён мае быць зараз-жа пасьля сканчэння прыёбраў агароджаны каменным мурам ад рэшты гораду. Мураванне гэтага муру мусіць быць зроблена жыхарамі жыдоўскага раёну, прычым за будаўляны матар’ял будзе ісці каменне з няжылых або зруйнаваных будынкаў.

6.

Бытаванне ня ў жылым жыдоўскім раёне жыдом, зграмаджаным у рабочыя жыдоўскія дружны, ёсць забаронена. Гэтыя дружны могуць выйсці з свайго

раёну толькі маючы накіраваньне на пэўныя месцы працы, вызначаныя Менскай Гарадзкой Управай. Парушэньні гэтага загаду будуць карацца праз расстрэл.

7.

Жыдом дазволена ўваходзіць і выходзіць з жыдоўскага раёну толькі дзьвюма вуліцамі: Апанскай і Астроўскай. Пэралязіць праз мур забараняецца. Нямецкай варце і варце службы парадку загадана страляць у парушальнікаў гэтага.

8.

У жыдоўскі жылы раён могуць уваходзіць адны толькі жydы і асобы, якія належаць да нямецкіх вайсковых фармаваньняў і да Гарадзкой Менскай Управы і толькі на выпадак справы.

9.

На Жыдоўскую Раду ўскладзена пазыка 30.000 чырвонцаў на ўзнаўленьне выдаткаў, звязаных з гэтымі пярэбарамі. Гэтыя грошы, процантная аплата якіх пазней будзе ўрэгулявана, павінны быць зложаны на працягу 12 гадзін пасья выданьня гэтага загаду ў касу Гарадзкой Управы (вуліца Карла Маркса, 28).

10.

Жыдоўская Рада зараз-жа павінна даць Аддзелу прыдзелу памешканьняў Гарадзкой Управы заяву пра ўсе жыдамі пакінутыя памешканьні, якія знаходзяцца ня ў жыдоўскім раёне і яшчэ не занятыя арыўскім (няжyдоўскім) жыхарствам.

11.

Парадак у жыдоўскім жылым раёне будуць трымаць асобныя жыдоўскія дружныны парадку (адмысловы загад на гэта будзе сваім часам).

12.

За канчатковыя пярэбары жыдоўскіх жыхароў у іхні раён поўную адказнасьць мае Жyдоўская Рада гораду Менску. Усялякія парушэньні гэтага загаду будуць як найстражэй пакараны.

Палёвы камэндант

Слова “гета” ў гэтым загадзе не было выкарыстана ні разу, але калі я запытаўся ў габрая, які на ручным вазку валок звязаныя ў клункі пажыткі: “Куды вы?” — ён паказаў на прыклеены побач загад і сказаў: “У гета”.

Слова “гета” занеслі сюды гэтак званыя “ўцекачы” — габраі з Польшчы. Габраі ж Менска неўзабаве яго прынялі, растлумачыўшы ягонае паходжанне па-свойму:

“Гета? Напэўна, ад слова “гет” (“аддзяляць” на ідыш). Яны збіраюцца аддзяляць нас ад усяго, што нас атачае, ад нашых суседзяў, ад нашых таварышаў па працы”.

На другой сцяне вісеў іншы загад вайсковага палявога камэнданта — наконт “жоўтае латы”. З усёй нямецкаю педантычнасьцю ў загадзе ўдакладняўся памер латы і тое, на якую частку адзення яна павінна нашывацца. А пры канцы ўжо знаёмая кода: за непадпарадкаваньне загаду — пакаранне праз смерць...

Мы ўтрох сядзелі на пакуль яшчэ ацалелым невялічкім мастку каля былога Дома пісьменнікаў. Пра што думалі мае польскія сябры-спадарожнікі, я не ведаў. Але калі я папрасіў Марылю адрэзаць кавалачак тканіны маёй

жоўта-зеленаватай торбы для будучай латы, яны ўспрынялі гэта як само сабой зразумелае. Яны ўжо больш не змогуць мяне “прыкрываць”, і цяпер нам ужо не было куды ісці разам. Яны, арыўцы, пойдучь шукаць сабе прытулак і, магчыма, якую-небудзь працу, каб нежак выжыць.

А што болей? Гэты загад — не для іх. Мянe ж ён штурхае на адзіны магчымы шлях... у гета.

Разам з гуртам габраяў, якія валаклі свой хатні скарб, хто — на спіне, хто — на вазку, я пайшоў у “жyдоўскі раён”...

ПЕРШЫЯ КРОКІ Ё ГЕТА

Больш за дваццаць гадоў панавання савецкай улады ў Менску адбіліся й на гэтак званых “габрайскіх кварталах”: іх проста не засталіся. Габраі жылі ва ўсіх частках горада і ў ягоных прыгарадах — Ляхаўцы, Камароўцы, Пярэспе, Кальварыі, Серабранцы. Гэта бачна было нават на тым, што даўжэзныя людскія калоны кіраваліся ў бок гета з самых розных канцоў сталіцы. З ручнымі вазкамі, на фурманках або цягнучы на сябе грузаныя скарбам калёсы (часцей якраз так, без коней), яны рухаліся ў адным кірунку, сыходзячыся ў суцэльную плынь на вузенькай Камсамольскай вуліцы. Адтуль паўз праваслаўную царкву дарога вяла да вуліцаў Нямігі і Астроўскага, то бок да ўжо вызначанай гетаўскай мяжы. Г’улі стаў вакол неймаверны, штурханіне й ляманту не знайшлося б і самых моцных эпітэтаў.

“Чаму ўсе так сляпаюцца? Чаму так штурхаюцца?”

Чалавек сярэдняга веку з доўгай барадой зірнуў на мяне дзіўнавата, пэўна, адразу зразумеў, што я “нетутэйшы”, — з чаго б я тады пытаўся пра тое, што адбываецца на вуліцах? Хіба не ведаў бы, што апошнія стадыя перасялення ў габрайскі раён ідзе поўным ходам і што фармулёўка “караецца смерцю”, якую гэтак часта паўтаралі нацысты, азначала, бадай, больш чым папярэджанне?..

Да габраяў даходзілі чуткі, што, акупаваўшы Менск, немцы ўжо на наступны дзень рушылі на ўсход, але тут, у палаючым горадзе, пакінулі спецыяльную групу па забойствах і рабаваннях для запалохвання тутэйшага насельніцтва. Бесперашкодна рухаючыся да Смаленска, нямецкае войска стала ўжо ля Барысава і Оршы. Масы габраяў, якія ў паніцы пешшу ўцякалі з Менска, мусілі цяпер вяртацца — адно дзеля таго, каб аддацца ў рукі забойцаў. Расклееныя паўсюль аб’явы гаварылі пра тое, што “сотня жыдоў-бальшавікоў была расстраляная”. Чарговы ж загад камендатуры пастанаўляў, што ўсе мужчыны ва ўзросце ад 15 да 40 гадоў павінны неадкладна зарэгістравацца. Як паспела ўжо ўвайсці ў звычай, у выніку непапарадкавання — смерць.

На кожнай вуліцы жаўнеры з металёвымі “паўмесяцамі” на каўнерыхах вышуквалі і хапалі мужчын і маладых хлопцаў. Яны асабліва не звярталі ўвагі на іх нацыянальнае паходжанне. Як правіла, немцы не маглі вызначыць на вонкавы выгляд, хто габрай, а хто не. У выніку сагнаныя людзі былі самых розных нацыянальнасцяў. Іх адпраўлялі ў Дразды — у лагер, які зна-

ходзіўся за горадам. Зняволеных з каратка астрыжанымі валасамі пакіроўвалі ў спецыяльны лагер для ваеннапалонных у Масюкоўшчыне.

У спякотныя ліпенскія дні ў лагеры ў Драздах гітлераўцы сабралі блізу 140000 людзей. Усім было загадана сядзець на зямлі. Тых, хто спрабаваў падняцца, расстрэльвалі на месцы. Мужчыны паміралі ад смагі, але нават ледзь прыкметныя спробы падысці да крыніцы, што струменіла побач, выклікалі гулкія “тра-та-та” кулямётаў і аўтаматаў. Неўзабаве з’явілася спецыяльная адабраная група зняволеных, пераважна “этнічных немцаў” з Вольгі, якія заняліся зборам мёртвых. Іх спягвалі волакам да ямаў. Прагледура паўтаралася так часта, што людзі перасталі рэагаваць на гэтыя жахі.

З часам у лагер сталі ўсё часцей наведвацца жанчыны й дзеці. Яны прыносілі ежу і цывільнае адзенне для ваеннапалонных, нават жаночае — з разлікам на тое, што гэта дапаможа ім уцячы. Каб адагнаць наведвальніц, немцы стралялі ўверх, але гэта не запалохвала жанчын: іх збіралася вакол лагера з кожным разам усё болей.

Праз колькі дзён было загадана аддзяліць габраяў ад астатніх зняволеных. Большасць габраяў адразу нават не зразумелі, навошта гэта рабілася. Толькі нямногія адчулі небяспеку й намерыліся заставацца на месцы, “прыкрытыя” сваімі сябрамі — беларусамі й рускімі. Але ўжо й тады, калі толькі пачыналася гэтае адсейванне, знаходзіліся мярзотнікі, якія выдавалі габраяў немцам за лішнюю порцыю баланды ці тытуню. Праўда, пад раницу інфарматараў нярэдка знаходзілі задушанымі.

На пяты дзень усіх цывільных, апрача габраяў, адпусцілі ў горад. Ваеннапалонныя былі адпраўленыя ў Масюкоўшчыну, і толькі габраяў пакінулі ў Драздах. Ім было загадана падзяліцца на “дыпламаваных спецыялістаў” і ўсіх астатніх. Людзі меркавалі, што габрайскіх інжынераў, тэхнікаў, архітэктараў, урачоў, мастакоў немцы накіруюць на працу. Блізу 3000 габраяў залічылі сябе да гэтай катэгорыі, у іх ліку і тыя, хто толькі на словах выдавалі сябе за такіх.

Наступны загад здаўся яшчэ больш нечаканым: “Усім урачам і медыцынскім работнікам выйсці наперад!” Ніхто не ўяўляў, што чакала габрайскіх інтэлігентаў. Ніхто і ў думках не мог дапусціць, што першай справай нацыстаў будзе назбавіцца ад людзей, якія маглі б узначаліць рух супраціву. Габраі не разумелі і таго, чаму маленькай групцы габрайскіх дактароў (большыню з іх мабілізавалі ў савецкае войска ў першыя ж дні гітлераўскага нападу) было загадана вярнуцца назад — да асноўнае часткі зняволеных.

Немцы ж ужо былі добра дасведчаныя, з практыкі ў Варшаве і іншых гета ў Польшчы, пра магчымасць выбуху эпідэміяў у выніку перанаселенасці й голаду ў ізаляваных габрайскіх раёнах. Яны смяротна баяліся магчымага распаўсюджвання гэтых эпідэміяў па-за межы гета. Вось чаму пэўны час яны мусілі “апчаджаць” габрайскіх дактароў.

Ужо па дарозе з Драздоў няшчасныя габрайскія інтэлігенты зразумелі, што вязуць іх не ў Менск, а ў супрацьлеглым кірунку. Але куды? Праз колькі месяцаў мы даведаліся пра жаклівае слова “Трасцянец”. Там, у лагерах смерці, тысячамі забівалі людзей, нярэдка атручваючы іх смяротнымі газамі яшчэ па дарозе ў гэтак званыя душагубках. Групы звальвалі ў кучы й спальвалі. Габрайскія інтэлігенты з Менска сталі аднымі з першых ахвяраў нацыскай машыны масавага знішчэння ў Трасцяніцы. Габраям жа ў Менску акупанты цынічна ўводзілі ў вушы, што з Драздоў людзей накіравалі ў розныя працоўныя лагеры і неўзабаве яны паведамаць пра сваё месцазнаходжанне...

Праз колькі дзён усіх габраяў з Драздоў прыгналі ў менскую турму, дзе іх “зарэгістравалі”, пры гэтым улады відочна праяўлялі асаблівую цікаўнасць да іх прафесіяў і адукацыі. З турмы ўсіх іх перавялі ў гета (яно знаходзілася зусім побач), дзе яны сталі шукаць свае сем’і.

За той час, пакуль мужчын трымалі ў няволі, іх жонак і дзяцей змусілі пакінуць свае дамы і падшукаць нейкае жылло ў гета. Ніводнага новага шматкватэрнага дома не было пабудавана ў гэтым раёне. На вуліцах і завулках абанал Юбілейнай плошчы, адзіным месцы ў раёне, дзе раслі дрэвы, размяшчаліся пераважна аднапавярховыя драўляныя хаціны, якія нават і ў часе савецкае ўлады застаналіся прыватнай маёмасцю сваіх гаспадароў. Цяпер габраі займалі гэтыя хаціны. Іх уладальнікам-негабраям даставаліся мэбляваныя кватэры габраяў у ацалелых пад час бамбёжак дамах. Габраі мусілі прадаваць пераважную большасць сваёй мэблі — у пэсным гетаўскім жылле ёй не знайшлося б месца.

Тысячы габраяў, з латкамі самых розных адценняў жоўтага, тоўпіліся каля будынка на вуліцы Маскоўскай (на-за межамі гета), дзе часова размясціўся юдэнрат. (Толькі старыя маглі прыгадаць дарэвалюцыйнае адпаведнае слова “кегіла”^{*}.) Надрукаваныя на рускай мове загады за подпісам юдэнрата абвяшчалі: “Усе габраі павінны зарэгістравацца і атрымаць новы гетаўскі пашпарт”. Без гэтага дакумента немагчыма было атрымаць жылло, прадукты харчавання ды інш. За сталамі каля будынка сядзелі маладыя жанчыны і займаліся рэгістрацыяй: прозвішча, колькасць сямейнікаў, род заняткаў да вайны, былы адрас, цяперашні адрас і “калі ласка, накажыце ваш савецкі ўнутраны пашпарт”. Гэтая рэгістрацыя не была падта строгай. Тут можна было паказаць любыя дакументы, што й скарысталі многія, асабліва былыя члены кампартыі і ўрадавыя чыноўнікі, якія паказвалі фальшывыя дакументы, утойваючы свае сапраўдныя прозвішчы, дзяржаўныя й грамадскія пасады.

Я таксама надумаў скарыстаць гэтую магчымасць і “легалізаваць” сябе, бо не меў аніякіх дакументаў наогул. Па дарозе ў Менск, калі я ўпершыню

натрапіў на атрад нямецкіх салдатаў, я закапаў усе свае дакументы пад дрэвам у вёсцы, дзе мяне пратрымалі ўсю ноч.

У гэта я атрымаў новае імя — Яфім Сталярэвіч. Дапамалі мне “летанізавацца” першыя ж знаёмы, якіх я ўбачыў у юдэнраце, і сярод іх першым усе Ёсель Ліфшыц. Калісьці я меў пэўнае дачыненне да біяграфіі гэтага чалавека сярэдняга веку, якога я цяпер ледзь пазнаў — гэтак моцна змяніўся ён за першыя тыдні акупацыі. З сваёй доўгай чорнаю барадою ён наогул страціў усялякае падабенства з тым маладым габрайскім шахцёрам, якога я ведаў на сустрэчах у раёне Данецкага вугальнага басейна ў 1920-х. Тады я падавоціў яго пайсці вучыцца. Праз гады я сустрэў Ёселя ў Маскве, ён быў студэнтам Заходняга ўніверсітэта. Пасля заканчэння вучобы прапаваў у Менску ў габрайскай штодзённай газеце “Кастрычнік”, нават узначальваў нейкі час Беларускае саюз журналістаў.

“Чаму ты тут апынуўся? — спытаў я. — Ты ж займаў такую высокую пасаду — чаму не з’ехаў адсюль пад час эвакуацыі?”

Ягоны адказ мне многае растлумачыў.

У першыя дні рэгістрацыя ў юдэнраце засведчыла, што ў гета знаходзіцца больш за 50000 габраяў. Потым за адзін толькі тыдзень гэтая лічба павялічылася да 80000. А праз тры месяцы аказалася, што і яна была надта заменшаная.

Маё наступнае пытанне было акурат пра гэта: “Амаль цэлы тыдзень вы мелі інфармацыю пра наступленне нямецкай арміі. Чаму гэтак шмат габраяў апынуліся за лініяй фронту?”

У адказ з вуснаў былога камуніста і вядомага партыйна-савецкага дзеяча пасыпаліся абвінавачванні ў адрас кіраўнікоў Кампартыі і ўрада БССР. Ягоныя жывыя чорныя вочы заблішчэлі гневам:

“Яны здрадзілі нам!.. Як апошнія баязліўцы, як дэзертыры, яны ўцяклі ад нас. Яны нават не папярэдзілі нас. Яны загадалі нам капаць траншэі, супрацьтанкавыя равы, і мы паслухмяна выконвалі іхныя загады. Самі ж яны ўцяклі. Іхныя грузавікі былі гружаныя не людзьмі, а іхным жа скарбам...”

Пазней я не раз чуў гэтую жажотную праўду, і не толькі ад габраяў. На сценах спаленых будынкаў акупаванага горада можна было ўбачыць зарыфмаваныя антышпанамарэнкаўскія выпадкі, адзін з якіх заканчваўся так: “Панцеляймон, душа з цябе вон!”

Праз дзесяцігоддзі савецкія гісторыкі паспрабавалі “выправіць” гэты кавалачак гісторыі. Скажам, у савецкага гісторыка І.М.Ігнаценкі знаходзім: “Былі распрацаваныя планы па эвакуацыі насельніцтва, індустрыяльных прадпрыемстваў і ўрадавых устаноў... Так, напрыклад, 24 чэрвеня больш за 10 адзінак транспарту з людзьмі і матэрыяльнымі каштоўнасцямі выравіліся ў савецкі тыл. Але немагчыма было ажыццявіць масавую эвакуацыю”. (Вылучана аўтарам. Цытуецца па: *Гісторыя КПСС*. 7-е выд. 1975. С. 59.) Мы мусім ізноў зазначыць, што нямецкае войска ўвайшло ў Менск не

* Кегіла — кангрэгацыя, супольнасць. — Заўвага перакладніка.

раней за вечар 28 чэрвеня. Ніякіх “індустрыяльных прадпрыемстваў” не было эвакуавана, чаго сапраўды не скажаш пра “матэрыяльныя каштоўнасці”, якія належалі высокапастаўленым чыноўнікам...

Ёсель Ліфшыц прытуліў мяне ў сябе “дома” — у аднапакёвай кватэры на вуліцы Астроўскага, у якую засялілі дзве сям’і з маленькімі дзецьмі. Такім чынам я нарэшце займеў над галавой дах, хоць амаль заўсёды (бо перанаселенасць была проста жахлівай) ліпеньска-жнівеньскія ночы праводзіў ва ўнутраным дворыку ў бясконцых гутарках з суседзямі. Гэтыя гутаркі, якія дапамагалі мне лепей арыентавацца ў сітуацыі і разумець агульны настроі гетаўскіх габраяў, часта доўжыліся аж да самага золку.

Нараніцу я абыходзіў прылеглыя гароды, дзе ўжо да мяне паспявалі пашнырыць гетаўцы ў пошуках свежай гародніны. Сям-там можна было адшукаць напалову гнілы качанчык капусты, жменю радысак ці морквіну — што ж, і гэта было неблагой падтрымкаю на ўвесь дзень. Нягледзячы на рызык, мы разам з сям’ёй Ёселя час ад часу пераходзілі на “той бок” — на разбомблены крухмальны завод. Тысячы людзей збіралі з трубаў і бочак каламутны патачны сіроп. Яшчэ неяк мы схадзілі на разбураны склад, дзе знайшлі нямала рыцынавага алею. Мы потым доўга скарыстоўвалі яго: смажылі на ім бульбу — нашу асноўную ежу.

Яшчэ да таго як вакол гета ўзвялі суцэльную агароджу, на гарадскім рынку пачаўся своеасаблівы бартэрны гандаль габраяў з сялянамі. Вопратку, тканіну й хатнія рэчы габраі абменьвалі на харчы. Абяцаны юдэнратам картачкі на хлеб так і не былі ўведзеныя. Мяшкі ж бруднай мукі, якімі распараджаўся юдэнрат, выдаваліся больніцы, дзіцячаму дому і, вядома, перш-наперш гетаўскай паліцыі, якую паводле савецкай тэрміналогіі называлі “міліцыяй”. Гэтаксама муку раздавалі і тым габраям, якія штодня асджалі будынак юдэнрата і, дзержучы ўласнае горла, даймалі “людзей кегілы” сваім бясконцым кленчаннем.

У Менскім гета сярод габраяў практычна адсутнічалі сацыяльныя адрозненні. Савецкі сацыяльны лад знівеляваў размаітыя пласты гарадскога насельніцтва, залічыўшы ўсіх у адну катэгорыю — “рабочыя”; адзінае адрозненне палягала ў спецыфіцы твайго занятку. Гэтая акалічнасць дазваляла мець пэўныя прывілеі ўрадавым і партыйным работнікам, што выяўлялася ў лепшых магчымасцях харчавання і апранацца. Амаль не засталося і тых, хто меў бы вялікія капіталы. Савецкая палітыка адабрала пераважную частку золата й серабра ў насельніцтва, спачатку адчыніўшы спецыяльныя крамы, дзе можна было набыць дэфіцытныя тавары за гэтыя металы, а потым — шляхам адкрытай канфіскацыі (праз арышты й катаванні) спадчынных ашчаджэнняў, што перадаваліся цягам доўгіх гадоў з пакалення ў пакаленне. Апошні метада прыносіў дзяржаве някепскі ўлоў у выглядзе срэбных і плацінавых відэльцаў і лыжак, залатых гадзіннікаў, атрыманых у якасці вясельных падарункаў, залатых пярсцёнкаў і завушніц, а зрэзчас і замеж-

най валюты, пакінутай прыезджымі з-за мяжы сваякамі або набытай якім-небудзь іншым чынам.

Асноўнай “валютай” у бартэрным гандлі паміж гета й “гым бокам” служыў *адрэз* — своеасаблівы абменны купон, у першасным сваім прызначэнні — матэрыял на мужчынскі гарнітур ці жаночую сукенку. Адрэзы меліся шмат у каго з насельнікаў гета, бо ў савецкіх умовах збіранне іх было, бадай, самым надзейным спосабам назапашвання й захавання сваіх зберажэнняў. У гета ж адрэзы адразу набылі вельмі вялікі попыт, які не змяншаўся да апошніх дзён яго існавання.

Асабіста я не меў зусім нічога. Я пакідаў Беласток, як кажуць габраі ў Менску, “як стой”, то бок — у адной кашулі. Заўсёднае галаданне пачало адбівацца на маім твары й паходцы. Я стаў наведвацца ў юдэнрат, дакладней, у бясплатную сталоўку для беспрытульных, каб хоць місай супу (жытняя мука ў гарачай вадзе) спаталяць неадчэпны голад. Там, у сталоўцы, я міжволі станавіўся слухачом самых розных баек пра юдэнрат, ягоных кіраўнікоў і службоўцаў. Ёсель звычайна дапамагаў мне “сартавач” тое, што я чуў. Рэч у тым, што менскі юдэнрат, у плане таго, як ён ствараўся і дзейнічаў, *вельмі розніўся* ад юдэнрата ў Польшчы і заходнебеларускіх абласцях, якія адышлі ў 1939 да Саветаў.

Гітлераўская палітыка, у фармулёўцы рэйхсміністра па акупаваных усходніх тэрыторыях Альфрэда Розенберга, мела на ўвазе выкарыстанне саміх жа габраяў дзеля ажыццяўлення многіх антыгабрайскіх загадаў. Аднак у Менску, у горадзе з савецкім мінулым і адпаведна савецкімі падыходамі да габраяў, гэтая схема прывяла да асаблівай сітуацыі. У Савецкім Саюзе не існавала кегілаў, як, прыкладам, у польскіх гарадах. Таму не было і ўласна грамадскіх прадстаўнікоў-габраяў, якія маглі б стаць ядром юдэнрата. Не існавала таксама і аніякіх савецкіх габрайскіх інстытуцыяў пасля сталінскай чысткі ў 1937-м, якая асабліва моцна ўдарыла па менскім габрайскім асяродку. Восем чаму нямецкім акупацыйным уладам проста не заставалася іншай альтэрнатывы, як ствараць юдэнрат з цалкам выпадковых людзей.

Сярод саміх габраяў хадзілі розныя версіі наконт таго, чаму і як вайсковы камендант надумаў выбраць “старэйшынай габраяў” менавіта Ілля Мушкіна. Сёй-той казаў, што Мушкін належаў да тых, з кім кепска абышлася савецкая ўлада ў 1937-м, а немцы больш давяралі акурат такім людзям. (Гэта сапраўды факт: у цывільнай адміністрацыі “рускай зоны” было шмат людзей, вызваленых з турмаў і лагераў, у тым ліку і былых крымінальных злачынцаў.) Хадзіла і іншая “тэорыя”: раз Ілля Мушкін займаў высокі пост у савецкім гандлёвым апарате (ён быў намеснікам дырэктара Менскай прамыслова-гандлёвай арганізацыі), дык нацысты спадзяваліся, што ён будзе карыстацца павагай у саміх габраяў і такім чынам здолее эфектыўна ажыццяўляць загады нямецкіх уладаў.

Узапраўды, як распавялі мне потым сябры юдэнрата, “выбары” адбыліся зусім выпадкова. Вайсковы камендант сцяў на вуліцы Карла Маркса і прымаў “парад”: немцы гналі вялікі гурт габраў на прымусовую працу. У нейкі момант людзям было загадана спыніцца і спынхтывацца. Камендант стаў аглядаць шарэнгі, пільна ўзіраючыся ў пераналоханыя твары габраў, якія, натуральна, не чакалі ад гэтага анічога добрага. Але яны не пачулі загаду страляць. Замест гэтага камендант паждаў даведацца, ці гаворыць хто з габраў па-нямецку. Ніхто не адгукнуўся. Другі раз ён запытаў больш пагрозліва: “Хто ўмее гаварыць па-нямецку?” Габраі сталі спалохана азірацца, спадзеючыся, што сярод іх знойдзецца такі ўмелец. Фашыст пачаў пацягнуцца ўжо быў да пісталета, і тут пачуўся чыйсьці голас. Ілля Мушкін сказаў, што крыху ведае па-нямецку...

Мушкін вярнуўся з штаба каменданта з пісьмовым загадам, у якім “Jude Эліас Мушкін” прызначаўся “старэйшынам габраў”. Гэтаксама загад пастанаўляў, што ён мусіць у найкарацейшыя тэрміны падаць каменданту імёны людзей, якія складуць габрайскую раду (юдэнрат), адказную за збор вялікае сумы грошай (у савецкіх рублях) для выплаты ў якасці “падатку”.

Ілля Мушкін пракансультаваўся з сябрамі. Разам яны склалі спіс годных людзей, якія б працавалі дзеля габраў гета. Адпаведна з савецкай практыкай сябры юдэнрата падзялілі паміж сабой функцыі кіравання аддзелаў. Мушкін узяў на сябе адказнасць за кантактаванне з нямецкімі і мясцовымі ўладамі. Гіршу Рудзіцэру, эканамісту ў савецкім мінулым, дасталіся пытанні арганізацыі працы і кіраванне біржаю працы (як назвалі яе па ўзоры ўстановы 1920-х). Гэтаксама ён стаў адказным за агароджванне гета.

Менскае гета не сталі атачаць мураванай сцяною, як было загадана палявым камендантам. (Між тым вакол гета неўзабаве атабарыліся айнзацкаманды (*einsatzkommandos*), гатовыя ў кожны момант хапаць габраў, як гэта рабілася ў Кіеве.) У планы немцаў зусім не ўваходзіла абнеснае сцяной, трывала арганізаванае гета, якое б існавала доўгі час. Улады палічылі дастатковым атачыць гета калючым дротам. Галоўную браму, размешчаную ў канцы Шорнай вуліцы, ахоўвалі немцы з *ШуПо* (*Schutz Polizei*) і “міліцыянты” габрайскай *Ordnungsdienst*. З часам зрабілі яшчэ некалькі выхадаў спецыяльна для рабочых калон, дзе ў якасці аховы дзяжурыла пераважна габрайская служба аховы парадку. Акурат гэтыя, пазней абсталяваныя выходы сталі адыгрываць галоўную ролю ў жыцці й супраціве менскіх габраў.

Штодня нямецкія афіцэры прыходзілі да Гірша Рудзіцэра ўсё з новымі і новымі запытамі на рабочых розных кваліфікацый. Нярэдка, калі Рудзіцэр не мог забяспечыць патрэбную колькасць спецыялістаў, яны білі яго і пагражалі расстраляць “усё юдэнратаўскае кодла”. Чорнарабочых — для замесу цэмента, пагрузкі грузавікоў, прыбірання памяшканняў — немцы збіралі самі, проста на вуліцах. Звычайна гэта былі мужчыны й жанчыны, якія апыналіся ў той момант блізу будынка юдэнрата.

Аддзелам унутранай працы (майстэрні ў самім гета) загадваў юдэнратавец Гольдзін. Апрача кваліфікаваных рабочых тут працавалі і асобы з “палітычным мінулым”, якія стараліся не паказвацца на гетаўскай біржы працы, хаваючыся ад інфарматараў.

Дольскаму, кіраўніку жыллёвага аддзела, дастаўся асабліва цяжкі сектар. Раней ён быў добра вядомым у Менску рэжысёрам тэатра. Разам з групай сяброў ён агледзеў усе памяшканні гета, намагаючыся падпісваць прытулак для кожнага. “Ніколі ў сваім жыцці я нават і не сніў, што буду ставіць такі спектакль”, — гэтак ён заўжды бедаваў.

Аддзелам дапамогі, які менскія габраі ахрысцілі па-савецку “*Собес*” (*социальное обеспечение*), кіраваў Зораў, вядомы актор, якому ў свой час была нададзена годнасць заслужанага артыста рэспублікі. Ягоняя магчымасці дапамагаць людзям былі вельмі абмежаваныя. І толькі калі ў Менску сфармавалася цывільная адміністрацыя, аддзел дапамогі пачаў атрымліваць пэўныя прадукты харчавання для самых гаротных сярод бяднейшых гетаўцаў. Памочнік Зорава Розенберг загадваў бясплатнай сталоўкай для галодных.

Вельмі важная роля адводзілася начальніку габрайскай службы аховы парадку (*Ordnungsdienst*) Зяму Серабранскаму. Ён браў на службу толькі тых, каго ведаў асабіста. Габрайская паліцыя, якую Зяма размеркаваў па двух гетаўскіх сектарах, не насіла спецыяльнай формы, толькі шырокія жоўтыя нарукі, павязкі (на правай руцэ), якія, дарэчы, абавязаны былі насіць і ўсе юдэнратаўцы.

Вось у такім складзе юдэнрат паступова стаў набываць давер і прыхільнасць з боку гетаўскага насельніцтва, асабліва пасля таго як стала вядома, што Ілля Мушкін дамогся-такі ад нямецкіх уладаў двухтыднёвай адтэрміноўкі (да жніўня 1941-га) канчатковага перасялення габраў у гета. Людзі пачалі верыць у магчымасць змякчэння і іншых нямецкіх загадаў, пачалі спадзявацца, што юдэнрат зможа абараніць іхнія інтарэсы. Таму, калі юдэнрат узяўся за збор “падатку”, абыходзячы кожную кватэру і цяплява тлумачачы ўсе небяспечныя наступствы нявыплаты немцам грошай да вызначанага імі тэрміну, людзі стараліся ўносіць як мага больш. Узнікла рэальная надзея, што нейкім чынам жыццё “нармалізуецца” — няхай і ва ўмовах жажлівай перанаселенасці, няхай і з усімі непасільнымі і штодня новымі загадамі, няхай і з тым звярыным і прыніжальным стаўленнем да рабочых у працоўных калонах, ды ўсё ж...

Пад час штоночных гутарак ва ўнутраных дворах габраі, якія памяталі немцаў з часоў Першай сусветнай вайны, выказвалі надзею, што ўсё неўзабаве зменіцца, што ўсе цяперашнія нягоды адбываюцца з прычыны адсутнасці цывільных уладаў і валютарызму вайскоўцаў. Пра сутнасць Трэцяга рэйху або пра тое, што Гітлер задумаў зрабіць з габраямі наогул і з габраямі на былых савецкіх тэрыторыях у прыватнасці, — пра гэта менскія

гетаўцы не мелі аніякага ўяўлення. Яны, магчыма, і чулі сёе-тое ад “заходнікаў”, габрайскіх уцекачоў з Польшчы, напрыклад, пра “Крыштальную ноч” (*Kristallnacht*), калі ў Германіі былі спаленыя блізу тысячы сінагог, разабаваныя і зруйнаваныя 7500 габрайскіх крамаў і 20000 нямецкіх габраяў высланыя ў канцэнтрацыйныя лагеры, — але гэтыя чуткі ўспрымаліся як мала верагодныя. Урэшце, савецкі друк ніколі не панедаваў пра гэтыя факты, такія паняцці, як нацызм і фашызм, зніклі з савецкай прэсы.

Як маглі менскія габраі ведаць, што першы акт забойства, учынены немцамі раніцай наступнага дня пасля акупацыі Менска, быў толькі пачаткам штодзённага, мэтанакіраванага, працяглага працэсу знішчэння? Першы месяц гэты працэс яшчэ не меў масавага характару. Зніклі толькі адзінкі. Асобных людзей хапалі на гетаўскіх вуліцах і адвозілі ў невядомых кірунках. Мужчын вывалілі з кватэраў і забіралі нібыта на працу, але ніхто з іх ніколі не вяртаўся. Менавіта так здарылася з маім сябрам Ёселем Ліфшыцам. Доўгі час сям’я Ёселя марна спадзявалася даведацца што-коледы пра ягоны лёс.

Асабліва жыхлівымі былі начныя аблавы. Афіцыйна немцам не дазвалялася ноччу заходзіць у гета без спецыяльнага на гэта дазволу. У гета было пабудавана некалькі назіральных вышак, з якіх, меркавалася, ахоўнікі з мясцовай паліцыі, страляючы ўверх, будуць адпуджваць магчымых няпрошаных “візіцэраў”. Аднак гэта не датычала нямецкіх салдатаў-марадзёраў, якія ўсё часцей учынялі свае начныя вылазкі. Яны ўрываўліся ў кватэры, ладзілі цынічныя “правэркі”, заграбаючы ўсё, што траплялася пад руку. Было й такое, што “госці” змушалі габрайскіх дзяўчат танцаваць перад імі голымі. Нярэдка такія візіты заканчваліся забойствамі. Енкі ахвяраў тады можна было чуць па ўсім гета. Каб неяк абараніцца ад начных налёткаў, габраі барыкадавалі брамкі ва ўнутраныя дворыкі. Ды гэта не надта дапамагала. Страх і безабароннасць апаноўвалі гетаўцаў.

ШТО РАБІЦЬ?

Перш-наперш я задаў гэтае пытанне самому сабе — і другі раз у сваім жыцці не здолеў знайсці аніякага адказу. Першы выпадак здарыўся чатырнаццаць гадоў таму, калі я праводзіў свой адпачынак у Крыме і там адбыўся катастрофічны землятрэс. Гэта было страхотнае відовішча: зямля раскоўвалася на часткі, шалёныя хвалі ўздымаліся да неверагоднай вышыні, будынкі рассыпаліся, быццам маленькія картэжыя домікі. Балконная сцяна ў маім пакоі абвалілася, і мне ледзь-ледзь удалося збегчы ўніз па хісткіх прыступках. На вуліцы людзі ў паніцы кідаліся з аднаго месца на іншае, не ведаючы, як выратавацца. А штурпкі па-ранейшаму паўтараліся, то мацнейшыя, то слабейшыя. Неўзабаве адключылася электрычнасць, паралізавала й тэлефонную сувязь. І — ніводнага выратавальнага карабля на гарызонце. Сітуацыя тады здавалася безнадзейнай цалкам...

Сітуацыя першых дзён гета дужа нагадвала мне тую. І гэтым разам нішто з усяго майго папярэдняга жыццёвага досведу не рыхтавала мяне адказаць на пытанне: што было рабіць? І гэтаксама, як і ў выпадку з землятрэсам, пытанне палягала не ў тым, як выратавацца самому. На той момант, калі я спытаўся ў сябе, што рабіць, я двойчы ўжо адхіліў прапановы выратавацца. Першы раз прапанова зыходзіла ад былога кіраўніка Беластоцкага партыйнага камітэта Сянкевіча. Заўважыўшы мяне ў натоўпе сагнаных для прымусовай працы габраяў, ён выкачаў зручны момант і, калі ўвага нямецкай аховы была засяроджана на нечым іншым, шапнуў мне: “Зараз жа здзірай жоўтую лату і ідзі за мной!” Ён прапаноўваў мне, пакуль не вернецца савецкае войска, “перачкаць” у ягонай сям’і, што знаходзілася ў бліжэйшым каласе. Я не прыняў ягонае прапановы.

Гэтаксама я адхіліў і ідэю Лазара Фішмана, якога неяк сустрэў у юдэнраце. Калі ў Беласток увайшлі савецкія войскі, ён стаў старшынёй часовай гарадской адміністрацыі. Цяпер Лазар прапанаваў мне “вяртацца дахаты” разам. У Беластоцкім ён быў шмат надзейных таварышаў сярод мясцовага польскага насельніцтва, якія без сумневу нам былі дапамаглі. Праўда, Лазару Фішману так і не ўдалося нават паспрабаваць здзейсніць свае ўцёкі. Пад час адной з аблаваў яго схапілі, і больш мы яго не бачылі...

Вялікім шчасцем было для мяне сустрэць майго добрага старога сябра, габрайскага пісьменніка Гірша Добіна. Ён уладкаваўся ў габрайскім дзіцячым доме, дзе заснаваў майстэрню па рамонце дзіцячага абутку, і такім чы-

нам немцы пакуль яго не чапалі. Гірш параіў знайсці падобнае месца і мне, хоць бы для таго, каб не мець праблемаў з хлебам і супам. Самае важнае, што я пачуў ад яго, было тое, што недзе ў гета “хавасіца” Нотке Вайнгаўз. Нотке, якога я ведаў з 1920-х, раней працаваў рэдактарам габрайскай дзіцячай газеты, што выходзіла ў Менску. У Бірабіджане ён кіраваў радыёстанцыяй і рэдагаваў радыёпраграмы. З сваім гарачым тэмпераментам і нязменнай ініцыятыўнасцю Нотке быў проста незаменным чалавекам у тамтэйшым культурным і грамадскім жыцці.

У 1937-м або 1938-м ён, Іосіф Рабін і Гірш Добін былі арыштаваныя і асуджаныя як злачынцы за “габрайскі нацыяналізм”. Перад самай гітлераўскай акупацыяй Нотке пашанцавала вярнуцца ў ягоны родны Менск. Ён часта прыязджаў да мяне ў Беласток, а я, калі бываў у Менску, заўсёды спыняўся ў яго. Помню, мне надта падабалася падоўгу гутарыць з ягоным бацькам, рабочым-будаўніком, чый ідыш быў падперчаны менскімі правінцыялізмамі.

Гірш Добін даў мне адрас Нотке на Нова-Мясніцкай вуліцы. Я з цяжкасцю яго пазнаў. Прыгожы выразны твар цяпер быў спрэс пакрыты цёмнымі глыбокімі маршчакамі. Не засталася і следу ад колішняга агню ў вачах. Павітаўшыся, ён адразу пайшоў на кухню, прынёс бохан хлеба й місу цёплай поліўкі. І калі я ўжо сеў за стол, здарылася такое, што кавалак ежы так і стаў у маім горле. Бацька Нотке, якога я памятаў як мудрага зычлівага чалавека, раптам істэрычна закрычаў: “Што ты робіш! Мы паміраем з голаду! А ты аддаеш апошнюю ежу! Нам не патрэбныя ніякія госці!” — і паглядзеў на мяне з такой непрыязнасцю, што я інстынктыўна пасунуўся да дзвярэй.

(Крыху пазней дактары расказалі мне, што ў гета часта здараліся такія выпадкі істэрыі. Як правіла, яны былі справакаваныя страхам памерці з голаду і асабліва абвастраліся тады, калі гета толькі-толькі абнеслі калючым дротам з усіх бакоў.)

Узяўшы мяне за руку, Нотке правёў мяне на гарышча. Гэта была ягоная хованка. На перакуленай скрыні ляжалі некалькі аркушаў паперы з якойсьці ягонай пісанінай. Тут жа меўся і радыёпрыёмач, па якім ён лавіў савецкія паведамленні з фронту. Я запытаў у Нотке, што ён піша ў такіх умовах. Ён працягнуў мне рукапіс. Гэта была поўная злосці справаздача пра арышт і допыты яго ў Бірабіджане. На той час я нічога яшчэ не чытаў пра яжоўшчыну. Нататкі Вайнгаўза пакінулі вельмі гнятлівае ўражанне і толькі яшчэ больш развярэдзілі мае й без таго горкія пачуцці.

Нотке Вайнгаўз паведаміў імя “сувязнога”, які мог дапамагчы мне ва ўмовах гетаўскага голаду памірыць, так бы мовіць, душу і цела. Прыкметы “пухласці з голаду” рабіліся ўсё больш відавочнымі. Нярэдка па дарозе дадому пасля дзённай працы ў шэрагах гэтых жа, як і я, прымусовых рабочых мяне, ужо зусім аслаблага, прытрымлівалі таварышы. “Сувязным” Нотке аказаўся начальнік габрайскай паліцыі Зяма Серабранскі. (У маладосці яны

разам працавалі ў апарате камсамола.) Нотке запэўніў, што Серабранскі зробіць усё магчымае, каб мне дапамагчы, і што я не вагаючыся магу яму даверыцца.

І сапраўды, Зяма Серабранскі дапамог мне з працай: гэта, апрача ўсяго іншага, нейкі час засцерагала мяне ад аблаваў, якія рабіліся ўсё больш частымі. Па рэкамендацыі Серабранскага Гірш Рудзіцэр прызначыў мяне кацельшчыкам у гетаўскую больніцу ў дапамогу металургу Хаіму Фейгельману. (Ён таксама меў палітычныя прычыны для “невывсокага” працоўнага статусу.) З гэтага моманту маім жыллом стала сутарэнне. Тут я і спаў, і харчаваўся; дзякуючы загадчыку больніцы доктару Лейбу Куліку мне даставаліся тыя ж самыя “стравы” й порцыі, што падаваліся пацыентам.

Я стала кантактаваў з Нотке Вайнгаўзам. Ад яго я даведваўся апошнія радыёнавіны аб рэальнай сітуацыі на ваенных франтах. Гэтыя паведамленні істотна розніліся ад той “надзейнай” інфармацыі пра няспынныя перамогі савецкіх войскаў, якая хадзіла па гета. Уцекачы з усходніх ад Менска гарадоў і мястэчак запэўнівалі, што “там, ззаду” гукі кананады і паветраных бамбёжак падыходзяць усё бліжэй і бліжэй, а значыць баі вядуцца ўжо ў беспасярэднім кірунку Менска. Знаходзіліся нават інфарманты, хто, скажам, “на свае вушы” чуў ад добразычлівага селяніна, які пад гетаўскую агароджу прывалок для абмену мех бульбы, што, маўляў, зусім нядаўна блізу ягонай вёскі бачылі атрад савецкай вайскавай выведкі.

Гэткія і падобныя паведамленні, якія адзін жартуўнік назваў “навінамі ад ІВА” (Ідн вілн азой, “так хочацца габраям”), дзейнічалі як наркотык; яны дапамагалі людзям вытрымліваць бясконцыя хапуны на гетаўскіх вуліцах днём і жахлівыя налёты — моцна зачыненыя дзверы не ратавалі — уначы. Адзін мой сябра з Горадні хваліўся, што сваімі надуманымі чуткамі ён дапамог цэлым сем’ям, і тым жа часам сабе самому: у кожным доме, куды б ні заходзіў ён з сваімі “добрымі весткамі” з фронту, яго заўсёды частавалі, і такім чынам ён нават змог адкласці ліпні кавалак хлеба “на пасля”.

Я абмеркаваў усё гэта з Нотке, і менавіта пад час нашай гутаркі ўпершыню прыйшоў адказ на пытанне “Што рабіць?” З дапамогай радыёпаведамленняў, няхай нават самых невясёлых, пра сапраўдную сітуацыю на ваенных франтах, якія здабываў Нотке, мы ўсё ж маглі змагацца з ілюзіяй “блізкага вызвалення”. Габраі павінны ведаць праўду, якая б цяжкая яна ні была, яны павінны знайсці моц вытрываць выпалае на іх долю выпрабаванне, а не жыць падманнаю вераю, што іхным нягодам скоро надыдзе канец. Мы з Нотке дамовіліся звесці некалькі радыёвыпускаў з Масквы ў адзін бюлетэнь. Дзеля яго перадруку і распаўсюджвання я запрасіў людзей, што жылі ў невялікім драўляным доме на Абутковай вуліцы. Гэта быў першы крок праграмы “Рабіць хоць нешта”, і першымі, хто адгукнуўся на нашу з Нотке ініцыятыву, былі пераважна мае правараныя сябры: Цэся Мадэйскер і Меер Фельдман, ягоная жонка Сара і іх сівавалосы сусед, які падказаў, дзе

знайсці старую друкавальную машынку. Меер далучыў неўзабаве да нашай справы і Бэра Сарына (Мойшу Левіна).

Распаўсюджванне праўдзівых навінаў з фронту, апрача таго, што разбу-рала сфабрыкаваныя “добрыя весткі”, не прыводзіла да якой-коліччы відоч-най масавай прыгнечанасці. Наадварот, людзі, якія слухалі нашыя наведам-ленні, неўзабаве пачалі ўспрымаць гэта як знак таго, што “нашыя хлопцы тут, у гета”. Рабочыя, якія працавалі ў горадзе, нягледзячы на, распаўядалі, што “самі бачылі” на адной з вуліц былога наркама асеты Уралаву. Яшчэ казалі, што шмат хто з былых савецкіх кіраўнікоў наўмысна найшоў праца-ваць “на немцаў”, каб беспасярэдна на месцах “распачынаць пэўную дзей-насць”. Гэткія гісторыі заўсёды расказваліся амаль змоўніцкім шэпатам.

Цягам доўгіх гадоў савецкія грамадзяне прывыклі атрымліваць розныя загады, дырэктывы і лозунгі, і, як правіла, толькі зверху. Чуткі пра савецкіх чыноўнікаў, якія засталіся ў варожым тыле “займацца падпольнай дзейнас-цю”, давалі габраям падставы і ў гета спадзявалі на тое, што неўзабаве яны атрымаюць дырэктыву — што яны павінны рабіць, “накуль не вернуцца на-шыя хлопцы”. “Афішкі” (так менскія габраі называлі зводкі навінаў, якія мы расклеівалі ўнутры гета) нібыта пацвярджалі гэтыя чуткі. Хоць, як ака-залася пазней, яны былі цалкам беспадстаўнымі: уцякаючы, савецкія кіраўнікі Беларусі не пакінулі ў акупаванай сталіцы наогул нікога, хто мог бы арганізаваць супраціў ворагу. Але на той час пра гэта не было вядома ні ў гета, ані на “тым баку”, дзе пэўныя людзі, у іх ліку й былыя савецкія афіцэры высокіх рангаў, пачалі ўжо наладжваць падпольныя сустрэчы і пы-тацца ў саміх сябе: “Што рабіць?”

Раз адказ на гэтае пытанне ніяк не прыходзіў зверху, заставалася адказ-ваць на яго самім людзям. Гэта было асабліва відавочна ў гета. Пасля па-дзеў жніўня 1941 года большасць габраёў нарэшце-такі ўсвядомілі, што кожнаму з іх без вынятку пагражае смерць, што нават “добрая праца” або “добрыя дакументы” не маглі гарантаваць бяспекі ад смяротных “карычне-вых хапуноў”. Толькі ў жніўні гета тройчы (14, 25 і 31) зведала масавыя аб-лавы, учыненыя айцзацкамандамі і атрадамі літоўскіх фашыстаў з спецы-яльна вывучанымі сабакамі. З пабоямі і дзікунскімі крыкамі тысячы схоплен-ных габраёў зганяліся на Юбілейную плошчу, і адтуль іх вывозілі — куды?..

Тады якраз і ўвайшлі ва ўжытак гетаўцаў два новыя страпныя для іх сло-вы — Тучынка і Широкая. Да вайны на Тучынцы размяшчаўся штаб шос-тай дывізіі НКВД. Цяпер немцы пераўтварылі энкавэдыцкія будынкі ў тур-му для габраёў, захопленых пад час жніўenskіх “акцый” — мужчын, жан-чын і дзяцей. Адзін чалавек, якому папанцавала адтуль збегчы, расказаў: перш-наперш усім загадалі павыварочваць кішэні і расправуцца, затым лю-дзей зганялі да свежавыкапанага рова, дзе кулямёты заканчвалі сваю агідную справу. Некаторыя ахвяры паміралі не адразу. Здавалася, сама магiла стагнала галасамі параненых. Гэты пудам ацалелы чалавек апынуўся

пад нейчым целам. Уначы ён неяк выбраўся і вярнуўся ў гета. Пасля таго як ён распавёў сваю жудасную гісторыю, Тучынка стала сінонімам масавага забойства, у адным шэрагу з Трасцянецкам, дзе тысячамі катавалі людзей, а затым спальвалі іх трупы.

“Широкай” назвалі канцэнтрацыйны лагер у самім Менску — на аднай-меннай вуліцы, дзе ён месціўся. Туды таксама трапіла частка схопленых у жніўні габраёў. (Невядома, на якой падставе рабіўся адбор.) Начальнікам “Широкай” быў штурмбанфюрэр СС Локай, ягоным памагатым — садыст лейтэнант Гарадзецкі. Пазней мы даведаліся, што Гарадзецкі паходзіў з рус-кай сям’і, якая эмігравала ў Германію. Да схопленых габраёў і сяброў юдэп-рата ён не ведаў інакшага звароту, як “Ты, брудны жыдабальшавік!”, і пад-мацоўваў свае эпітэты гумавай дубінай. Адно толькі з’яўленне Гарадзецка-га на гетаўскіх вуліцах змушала габраёў хавацца.

У тыя жніўenskія дні ў гета распаўсюдзілася і слова “маліна” (узятас з крымінальнага жаргону). Хавацца ад нацысцкіх аблаваў у замаскаваных месцах (у сутарэннях, на гарышчах, за духавой шафай і нават у сценах) — да гэтага сродку прыйшлі габраі Менскага гета самі, нават не ведаючы, што ў іншых гета даўно ўжо выпрабавалі гэтую практыку. Нейк уначы, калі я за-седзеўся да позняе пары ў аднапакаёўцы металіста Хаіма Цукера, чалавека, які ніколі не паддаваўся адчаю і мог знайсці выйсце з усякае сітуацыі, ён не-чакана паказаў мне падвойную сцяну, дзе мусілі б мы схавацца ў выпадку раптоўнай начной аблавы.

Аднаго разу, упершыню за час маіх сустрэчаў з Нотке Вайнгаўзам у яго-най “маліне” на гарышчы, мы абодва прыйшлі да аднолькавай высновы: настаў час — і мы павінны пачынаць штосьці рабіць! Заставацца пасіўнымі і бездапаможнымі перад пагрозай смяротнага прысуду нацыстаў, якая на-вісла над усімі намі, — гэта было б толькі на руку “карычневых забойцам” у здзяйсненні іх брудных планаў. Аднак жа: што мы маглі зрабіць?

Мы разважалі, што першым чынам трэба сабраць пэўнае кола надзейных людзей і разам падумаць пра тое, якім мог быць адказ на гэтае пытанне. Асабіста ў мяне былі сувязі з вельмі надзейнымі людзьмі, але ніводны з іх не быў тутэйшым, усе яны прыйшлі “з захаду” і таму не мелі шырокіх кантактаў з менскімі габраямі. Нотке папярэдзіў мяне, што з прычыны ягонага кан-спіратыўнага становішча было б неразумна, каб ён пакідаў хованку і пры-сутнічаў на першым сходзе. Але ён не застаўся збоку: па-першае, даў мне канкрэтныя парады наконт таго, што ўсё ж маглі б мы пачаць рабіць, а па-другое, назваў мне некалькіх месцічаў, на якіх, паводле ягоных меркаван-няў, мы маглі б цалкам разлічваць. Усе мусілі прыйсці на сход ужо з сваімі за-гадзя прадуманымі планами, бо адтэрміноўваць сустрэчу было б рызыкаўна.

Сустрэча адбылася 17 жніўня 1941 года — ішоў другі месяц гета, калі над намі неадчэпна вісела пагроза смяротных аблаваў гітлераўскіх айцац-камандаў.

КАНФЛІКТ ПАМІЖ “ЗАХОДНІКАМІ” І “ЎСХОДНІКАМІ”

Нотке вывеў мяне на двух нараджэнцаў Менска — былога дырэктара буйной тэкстыльнай фабрыкі і афіцэра запаса Чырвонай Арміі Барыса Хаймовіча і рабочага-тэкстыльшчыка Ісаю Шнітмана. Абодва мелі шмат сяброў “на тым баку” і абодва ўжо чулі, што “нешта адбываецца”. Яны згадзіліся прыйсці на сход, а таксама паабяцалі пагаварыць з іншымі людзьмі, каб пачуць іх думкі й настроі і на падставе гэтага зрабіць пэўныя захады.

Мы выбралі досыць зручнае месца — у выпадку небяспекі маглі з лёгкасцю адтуль знікнуць. Гэта была кватэра ленинградкі Соні Рыўкінай, якая разам з савецкім войскам апынулася ля заходняй мяжы і пад час адступлення “завязла” ў Менску. Кватэра размяшчалася на вуліцы Астроўскага блізу Юбілейнай плошчы і недалёка ад юдэнрата, які на той час ужо перабраўся ў былы штаб чацвёртай вайскавай акругі на Ратамскай. Паколькі раён гэты быў заўсёды вельмі ажыўлены, мы, удзельнікі сходу, маглі дабрацца да Сонінага дома незаўважанымі.

Мы спецыяльна прызначылі наш сход на нядзелю, калі, як правіла, немцы не праводзілі сваіх “акцый”. Кватэра Соні была асабліва зручнай, бо выходзіла адразу на тры вуліцы: Астроўскага, Рэспубліканскую і Хлебную. Сама Соня стаяла на варце знадворку разам з некалькімі дзяўчатамі, што падахвоціліся дапамагчы. У выпадку бяды яны павінны былі падаць нам умоўны сігнал.

Такім чынам, нас сабралася пяцёра: два “мінскеры” (Барыс Хаймовіч і Ісая Шнітман), два “заходнікі” (Меер Фельдман і я) і былы партработнік з Беластока, нараджэнец Адэсы Якаў Кіркаешта. З розных прычынаў адсутнічалі Нотке Вайнгаўз, Гірш Добін і Хаім Александровіч (паходзіў з вядомай пралетарскай сям’і з Горадні), з якімі тым не меней я меў размовы папярэдне й пасля сходу.

Напачатку я выклаў пазіцыю Нотке. Ён ставіў па сутнасці адну задачу: змагацца супраць ілюзіяў гетаўскіх габраў наконт магчымасці “перакацаць” вайну на “добрых працоўных месцах”. Гэта належала рабіць з дапамогай вуснага слова й пісьмовай прапаганды. На гэты час вялікая колькасць кваліфікаваных гетаўскіх рабочых працавала на камісарыят ваенна-наветраных сіл і іншыя вайсковыя службы немцаў. Штодня іх выводзілі з гета і прыводзілі назад нямецкія салдаты, якія мелі з гэтага сякі-такі “ўласніцкі”

інтарэс. Яны не дазвалялі паліцыі на ўваходзе абшукваць “сваіх габраў”, бо самі наладзілі з гэта гандаль, у якім гэтыя рабочыя выступалі ў якасці пасярэднікаў.

Мэту Нотке бачыў у тым, каб пераадолець праблему поўнай дэзарыентаванасці габраў Менскага гета пра намеры Гітлера ў дачыненні да габраў наогул і савецкіх габраў у прыватнасці. Зрабіць гэта было вельмі няпроста, бо людзі добра памяталі яшчэ зусім нядаўнія ідэяльныя дачыненні паміж Савецкім Саюзам і гітлераўскай Германіяй пасля падпісання пакта Молатава—Рыбентропа 23 жніўня 1939 года. У памяці выразна адбіліся здзелівыя заўвагі Молатава наконт антыфашысцкіх змагароў, якіх ён называў “наіўнымі антыфашыстамі”. І менавіта Молатаў расцаніў нямецкія нацыяналістычныя як “справу густу”. Габраі ў гета не маглі не здзіўляцца: як гэтак здарылася, што за тыдзень да нападу Гітлера, 14 чэрвеня 1941 года, у афіцыйным камюніке Тэлеграфнага агенцтва Савецкага Саюза (ТАСС) катэгарычна адмаўлялася, што Германія мае якія-кольчы намеры напасці на Савецкі Саюз.

Нотке прапаноўваў, каб “заходнікі” падрыхтавалі матэрыялы, у якіх бы распаўялі пра ўсё, што яны ведалі і чаго якраз не ведалі менскія габраі — пра гітлераўскія пагромы ў Германіі і іншых акупаваных краінах. Гэтыя матэрыялы павінны былі адназначна й выразна канстатаваць: у дачыненні да савецкіх габраў, якіх нацысты называлі бальшавікамі, камісарамі і шпіёнамі, тэрор і масавыя знішчэнні ўжо ідуць поўным ходам і без перапынку.

Мы прынялі ўсе гэтыя прапановы, але палічылі, што не павінны абмяжоўвацца адно растлумачальнай працай. Габраі абавязкова запыталіся б: “Калі ўсё гэта праўда, то што нам тады рабіць?” І што б мы тады адказалі?

Таму мы пайшлі далей і вызначылі дзве першапачатковыя задачы: 1) распаўсюдзіць сярод насельніцтва лозунг: “Гета азначае смерць! Прарывайцеся скрозь агароджу гета! З гета — на волю!” і 2) паслаць людзей, якія выдавалі на “арыйцаў”, у розныя раёны горада на пошукі месцаў, дзе габраі маглі б схаватца і гэтакім чынам уратавацца.

Мы аднадушна пагадзіліся з тым, што каб пачаць “штосьці рабіць”, перш за ўсё трэба стварыць арганізацыйны цэнтр, які б прыцягнуў надзейных і рашучых людзей, здольных уплываць на насельнікаў гета. Крытэрам адбору звычайна служыла даваеннае членства ў камуністычнай партыі ці камсамоле. На практыцы, аднак, гэтая акалічнасць мела не надта вялікае значэнне. Значна важнейшым як для партыйных, так і для непартыйных было займець рэкамендацыю ініцыятыўнай групы. Тым больш, што пасля рашэння Камінтэрна ліквідаваць камуністычныя партыі Польшчы, Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі як “гнёзды правакатараў” усе “заходнікі” аўтаматычна сталіся непартыйнымі. Наогул у Менскім гета не існавала прадстаўнікоў іншых партый, апрача камуністычнай. Аднак былі людзі

старэйшага пакалення, якія раней уваходзілі ў Бунд (Габрайскую федэрацыю рабочых) ці іншыя сіянісцкія групы. Гэтыя рухі не мелі свайго арганізаванага выяўлення ў Менскім гета, але багаты рэвалюцыйны досвед, які мелі асобныя людзі, іх колішнія прадстаўнікі, вельмі спатрэбіліся пры абмеркаванні пытання “Што рабіць?”

Гэтаксама мы аднадушна адзначылі неабходнасць усталявання трывалых сувязяў з надзейнымі рускімі і беларусамі “на тым баку”, якія дапамаглі б стварыць там умовы для выратавання людзей ад пагібелі ў гета.

У арганізацыйны цэнтр былі абраныя наступныя асобы: 1) Якаў Кіркашэ, адказны за ўвесь тэхнічны спектр падпольнай дзейнасці: набыццё друкавальных машынак і радыёпрыёмачоў (яны былі забаронены ў гета), падшукванне месцаў для падпольных паседжанняў і арганізацыю дзейнасці сувязных; 2) Нотке Вайнгаўз, адказны за прапагандысцкую працу і напісанне матэрыялаў для распаўсюджвання сярод насельнікаў гета; 3) Яфім (то бок я) як кіраўнік цэнтра. Маёй галоўнай задачай было выбудаваць агульную структуру арганізацыі, асноўным ядром якой была б ячэйка, кожная — з дзесяці чалавек; на чале “дзесятка” мусілі стаяць надзейныя людзі, здольныя самастойна прымаць рашэнні ў крытычных сітуацыях.

У экстрадынарных умовах гетаўскага існавання досвед падпольнай работы “заходнікаў” у даваеннай Польшчы быў надвычай карысны. “Усходнікі” ж не мелі ўяўлення нават аб элементарных правілах вядзення нелегальнай працы. Таму мы адразу прадбачылі небяспеку таго, што, яшчэ не паспеешы анічога зрабіць, нашыя людзі могуць патрапіць у лапы гестапа і тым самым справакаваць яшчэ большы тэрор у дачыненні да насельнікаў гета.

Адна з нашых пастановаў абумоўлівала абавязковыя паводзіны падпольшчыкаў у выпадку бяды: лепей пры першай жа магчымасці спрабаваць уцячы і хай сабе нават атрымаць у спіну кулю, чым рызыкаваць магчымасцю “раскалоцца” пад катаваннямі. Гэтая пастанова зрабіла глыбокае ўражанне на ўсіх, маладых і старэйшых нашых сяброў. Але гэтага вымагалі надзвычайныя ўмовы падпольнай працы: нашыя людзі вучыліся жыць, заўсёды памятаючы, што небяспека насамрэч самая што ні на ёсць рэальная, што яны мусяць быць асцярожнымі ў кожным сваім слове і ў кожным кроку і ў той жа час мусяць быць гатовыя хутчэй загінуць, чым патрапіць у лапы ворага.

Тым не меней мы разумелі і важкасць таго, каб не быць ізаляванымі ад астатняга насельніцтва гета; мы павінны былі адчуваць агульны настрой габраяў, ведаць, пра што яны гавораць між сабою; мы павінны былі заўсёды думаць пра тое, як усплываць на іх.

Невыпадкова, што першымі падтрымалі нашыя намаганні найбольш лёгкія на пад’ём і шчырыя ў сваіх думках і пачуццях маладыя людзі. Двое з іх узалі на сябе вельмі адказную ролю ў стварэнні нашай арганізацыі. Сем-

наццацігадовы юнак Жэнька першым усталяваў сувязі з “навакольным светам”. Васемнаццацігадовая Эма курыравала ўсе нутраныя арганізацыйныя кантакты. Гэтыя маладыя людзі мелі аднолькавыя якасці, былі “прыроджанымі падпольшчыкамі”: амаль па-вайсковому хутка разумелі і прымалі ўказанні, якія ім даваліся, умелі трымаць рот на замку і рэдка задавалі пытанні наконт мэтай тых небяспечных заданняў, на якія іх пасылалі. Яны ведалі, што кожная памылка можа стаць апошняй, але агульную справу ставілі вышэй за сваё жыццё.

З Жэнькам мяне пазнаёміў яго бацька Герцык, адміністратар гетаўскай больніцы. Ніколі, бадай, не было, каб ён прайшоў міма маёй кацельні і не загаварыў са мной. Герцык быў упэўнены, што мы, “заходнікі”, ведалі на шмат болей за іх, “савецкіх”. Аднаго разу, калі мы шчыра размаўлялі з ім, ён прызнаўся мне, што вельмі перажывае за свайго семнаццацігадовага Давіда, які “жыве як негабрай” па той бок гета і заўсёды носіць з сабой пісталет. Урэшце Герцык (ягонае сівае бародка ў той момант нервова ўздрыгвала) папрасіў мяне, калі наступным разам Давід з’явіцца ў гета, сустрэцца з ім і паспрабаваць пераканаць яго вярнуцца да бацькоў...

З размовы з Давідам, які, здавалася, мне давяраў, я даведаўся, што цяпер яго завуць Жэнькам, што ён падтрымлівае цесныя сувязі з сваімі былымі школьнымі сябрамі “на тым баку” і што ўсе яны пакляліся ўсякімі спосабамі змагацца супраць нацыстаў. У сваю чаргу хлопцы кантактавалі з пэўным колам гэтак жа настроеных дарослых. Я запытаў у Жэнькі, ці не мог бы ён арганізаваць для мяне сустрэчу з кімсьці з гэтых старэйшых. Ён адказаў, што паспрабуе і паведаміць мне, што і як. Бялявы, моцны, шыракаплечы, крыху неахайна апрануты, ён не меў абсалютна ніякага падабенства з сваім нямоглым, зблагэлым нават у твары бацькам. І адрозна ад яго Жэнька не любіў шмат гаварыць. Толькі зрэдзьчас, каб паказаць, што ён зразумеў мяне, ён казаў адно-адзінае савецка-жаргоннае слоўка — “парадок”, што азначала: “Усё будзе зроблена”.

З Эмай Родавай, цёмнавалосай сімпатычнай дзяўчынай з праніклівымі чорнымі вачыма на круглым твары, я пазнаёміўся з месяц таму. Гэта адбылося так. Некалькі габраяў расказалі мне, што аднойчы, калі вярталіся з працы на вясным аб’екце, яны ўбачылі дванаццаць павешаных ахвяраў і што адной з іх была маладая дзяўчына. На ейнай шыі вісела таблічка: “Мы — партызаны, стралялі ў нямецкіх салдатаў”. Нямецкі канвойнік тады яшчэ вызверыўся: “*Diese ist eine Jüdin!*” (“Гэтая — габрайка!”).

Неўзабаве пасля таго Жэнька паведаміў, што тую габрайскую дзяўчыну звалі Маша Брускіна і ёй было ўсяго семнаццаць гадоў. Яна працавала медсястрой у больніцы. Гэтаксама мы даведліся, што гэта была пляменніца вядомага габрайскага скульптара, сябра Акадэміі мастацтваў Заіра Азгура. У гета мы выйшлі на некалькіх маладых людзей, якія ведалі Машу па школе. Сярод іх і аказаліся Эма Родава і Дора Берсан, якія з жалем успаміналі Ма-

шу — разумную, справовую і ўадначасе вельмі рамантычную дзяўчыну, сталую школьную актывістку.

Пра гераічную смерць Машы Брускінай неўзабаве ведала ўсё гэта; маладыя габраі, уражаныя ейным трагічным лёсам, стваралі свае падпольныя групы, якімі кіравалі Эма і Дора. Па меры магчымасці ў гэтым ім дапамагаў Жэнька. (Пазней, праз гады, газета “Труд”, орган савецкіх прафсаюзаў, надрукуе вялізны артыкул, прысвечаны Машы Брускінай, не згадваючы, аднак, што тая была габрайкай. Там будуць і гэтыя словы: “Гэта не шлях у нябыт — гэта шлях у вечнасць”).

Нягледзячы на ўсю нашу абацлівасць, да людзей усё ж даходзілі чуткі, што “нешта-такі робіцца”, што навіны з фронту прыходзяць не самі па сабе, што нехта іх прымае і распаўсюджвае. (Паведамленні Савецкага інфармацыйнага бюро слухаў і запісваў Нотке Вайнгаўз з дапамогай радыётэхніка Абрама Туніка.) Аднак людзі не здагадваліся, хто гэта робіць. У гэта пагаворвалі пра сувязі з “добрымі немцамі”, якія дапамагаюць габраям, пра тое, напрыклад, што быццам нямецкія салдаты, якія неяк канваіравалі грузаў хлеба машыну, пачалі раздаваць боханы габраям на вуліцы...

Пра нашае існаванне ўсё ж нейкім чынам дачулася група габрайскіх рабочых, якія рэгулярна збіраліся ў доме № 46 на Рэспубліканскай вуліцы, каля самай мяжы гэта, якая праходзіла на Нямізе. Праз сябра Соні Рыўкінай яны паведамілі, што хацелі б спаткацца з кім-небудзь з нашых прадстаўнікоў.

Так я ўпершыню сустрэўся з кіраўніком гэтай групы, партызанам часоў грамадзянскай вайны Нохэмам (Навумам) Фельдманам. Нізкі, сутулы, цёмнавалосы, праўда, ужо з пасівелымі скронямі і глыбокімі маршчынамі на суровым твары, ён выдаваў на гадоў пяцьдзесят. Слухаючы маю “немудрую прамову”, ён плюскаў вачыма і глядзеў кудысьці ўбок, быццам быў скептычна настроены да таго, што чуў. Калі я прапанаваў яму сустрэцца сам-насам, каб у канфідэнцыйных умовах расказаць яму пра нашу групу і пра тое, чым мы займаемся, ён саркастычна заўважыў, што ўсе прысутныя ў пакоі — “свае”, ад якіх не можа быць аніякіх сакрэтаў.

Затым ён прадставіў мяне “сваім”: друкару Гецлу Апенгейму, шаўцу Есялевічу, былому тэхнічнаму дырэктару найбуйнейшай друкарні ў Менску Мішу Чыпчыну, рабочаму фабрыкі імя Кагановіча Вольфу Лосіку, камсольскаму работніку Лене Майзеліс і ўрадаваму службоўцу Зяме Окуню.

Калі я запытаўся ў іх пра іхныя планы, то атрымаў надта цямняны адказы, накішталі: “Мы будзем сёе-тое рабіць... Пакажа час...” і да таго падобнае. Хутчэй за ўсё яны проста недастаткова мне давяралі, зразумеўшы па маім “добрым ідышы”, што я — “заходнік”. Я шчыра, без хітрыкаў распавёў ім пра нашу групу, пра тое, хто мы такія, чым займаемся і што паспелі ўжо рабіць. Уважліва мяне выслухаўшы, Фельдман задаў мне пытанне, якое больш нагадвала абвінавачванне:

“Што гэта значыць — вы стварылі арганізацыю? Хто даў вам права на гэта? Хто даваў вам загад ствараць арганізацыю?”

Група самога Фельдмана арганізацыйна не была аформленая. Рапартны, якія прымалі яе сябры, датычылі толькі іх асабістых лёсаў, на што яны мелі, вядома ж, поўнае права. Усе яны рыхтаваліся ўцячы з гэта, дабрацца да лесу і далучыцца да партызанскай барацьбы, як гэта рабілі яны ў 1919 і 1920 гадах.

“А што наконт лесу астатніх габраяў?” — запытаўся я ў іх. І пачуў: “А што рабіць?.. На тое яна і вайна... Калі мы ўсе пойдзем ваяваць, дык пагоду нічога не зможам зрабіць, каб абараніць нашы сем’і...”

Я тады распавёў пра гітлераўскую праграму татальнага вынішчэння габраяў, пра тыя жорсткія злачынствы, якія ўчынілі нацысты за восем гадоў “новага парадку”, пра неабходнасць пазбаўлення габраяў ад ілюзіі магчымасці “перакачаць” вайну ў гэта, — на гэта людзі Фельдмана рэагавалі так, быццам чулі ўсё ўпершыню.

Тым не меней група Фельдмана не сядзела склаўшы рукі. Яна мела зброю, а таксама нямала рознага рыштунку і прыладаў для друку. Іх рэгулярна прыносілі Каплан і Міша Ароцкер (абодва друкары) з фабрыкі, на якой працавалі. Лена Майзеліс была іх сувязной, а дапамагаў ім у гэтым беларус па прозвішчы Падпрыга.

“Фельдманаўцы” пагадзіліся скарыстаць, прынамсі на нейкі час, гэтую друкарскую тэхніку для выпуску ўлёткаў, звадак навінаў з фронту, а таксама для фабрыкацыі гетаўскіх пашпартаў, працоўных пропускаў-аўсвайсаў і “рускіх дакументаў”. Мы знайшлі зручнае памяшканне ў сутарэнні дома № 9 на вуліцы Астроўскага і даручылі Мішу Чыпчыну наладзіць там першую нелегальную друкарню ў акупаванай беларускай сталіцы. (Імя Мішы Чыпчына згадваецца ва ўсіх афіцыйных архіўных дакументах і працах савецкіх гісторыкаў, якія пісалі пра баявую арганізацыю ў Менску, але ў большасці выпадкаў там ані слова не кажуць пра тое, што арганізацыйна і практычна ідэю гэтай друкарні ажыццявіла менавіта гетаўскае падполле і што ейным арганізатарам быў габрай, сябра баявой арганізацыі гэта.)

Неўзабаве, калі я паведаміў Фельдману, што і мы цяпер кантактуем з “тым бокам” і што там таксама “нешта робіцца”, ён зразумеў гэта так, што, маўляў, нашая арганізацыя атрымала “бласлаўленне зверху”. І толькі тады нарэшце згадзіўся структураваць сваю групу разам з сувязнымі ў ячэйкі па дзесяць чалавек і гэтым чынам увайсці ў агульную падпольную арганізацыю. Мы ўвялі Навума Фельдмана разам з Зямам Окунем у наш арганізацыйны цэнтр і ўпаўнаважылі Зяму ўступіць у гетаўскую паліцыю, каб набіраць туды сваіх людзей, якія змогуць нам у будучыні дапамагаць.

Меркаванне Фельдмана аб тым, што мы атрымалі “зверху” дазвол на стварэнне сваёй арганізацыі, насамрэч не мела аніякіх падстаў. На “тым баку”, з якім мы пачалі ўжо наладжваць сякія-такія сувязі, да нас ставіліся

як да рэзерву, хоць менавіта мы, гетаўцы, першымі паказалі, што неабавязкова чакаць “загадаў зверху”, што на самой справе перш за ўсё трэба было аб’яднаць розныя групы супраціву ў адзіную баявую арганізацыю. (Гэтае пытанне закранаецца Іванам Новікавым у ягонай кнізе “Руіны страляюць ва ўпор”, а таксама гісторыкам В.С.Давыдавай у выдадзенай у 1970 годзе ў Маскве анталогіі “Герои подполья”. Асобныя згадкі пра гэта можна знайсці і ў кнізе “Легендарные люди”. Масква, 1968.)

Нашая першая падпольная сустрэча на “тым баку” адбылася наступным чынам. Неяк зусім нечакана Жэнька сказаў мне, што я мушу неадкладна ісці з ім на “той бок” на важную сустрэчу з адным надзейным чалавекам. Я не паспеў нават як след сабрацца. Доктар Кулік даў мне больш-менш прыстойную рабочую вопратку, і ўжо праз хвіліку мы з Жэнькам былі на выхадзе з больніцы. Вартаўніца і сябра адной з нашых “дзсяткаў” Ліза Рыс папрасіла сваю дзесяцігадовую дачку Рыту пастаяць на супрацьлеглым баку вуліцы і прасачыць, каб побліз не было нямецкай паліцыі або якіх іншых падазроных асобаў. Маленькая Рыта добра справілася з гэтай задачай, неўзабаве махнуўшы нам сваёй кволай ручкай у знак таго, што нам можна выходзіць — вакол нікога няма. І мы накіраваліся да могілак, дзе была замаскаваная адтуліна ў драцянай агароджы — Жэнькавы “дзверы” ў гета.

Пасля некалькіх месяцаў, праведзеных у гета, менскія вуліцы падаліся мне нейкімі дзіўнымі, цалкам адрознымі ад вуліцаў гета, дзе страх азмрочваў твар кожнага прахожага, дзе нутраная напруга і сціскасць прыкметна заўважаліся ў ненатуральнай, паспешнай, нервовай хадзе. Мы апынуліся ў раёне аднапавярховых будынкаў, які амаль не кранулі бамбёжкі. Ноч была ціхая і сонная, як быццам нічога й не здарылася, як быццам зусім побач, у гета, людзі не паміралі ад голаду і розных хваробаў, не думалі штодня і штоночы пра тое, што дзень гэты або ноч могуць стаць апошнімі ў іхным жыцці...

Першае, што кінулася ў вочы, калі я пераступіў парог і зайшоў у чысты пакой з акуратна засланым сталом пасярэдзіне, гэта поўнае здзіўленне на тварах усіх прысутных — вось жа як адрозніваўся я ад “нармальнага” чалавека на “гэтым баку” горада!

Першым мяне прывеціў сваёй добразычлівай усмешкай малады чалавек з стрункай паставай прафесійнага вайскоўца. Рукаючыся са мною, ён назваўся адным словам: “Славик!” Я адказаў яму гэтак жа: “Яфім!” Затым да мяне падыйшла маладая жанчына з цёплай прыемнай усмешкай: “Мяне завуць Лола”. Гаспадары кватэры, два пажылыя ўжо чалавекі, ледзь прыкметна кінулі ў знак прывітання і пайшлі на кухню.

Чамусьці я ні на ёту не сумняваўся, што гэтыя два чалавекі, Славик і Лола, якія прыйшлі на сустрэчу са мною, заслужылі нашага поўнага даверу і што я магу шчыра гаварыць з імі. Яны пажадалі дэталёва пазнаёміцца з сітуацыяй ў гета, даведацца, пра што там думаюць людзі, а галоўнае — “Што за арганізацыю вы стварылі?”

Я сцісла распавёў пра становішча ў гета, падкрэсліўшы, што нам вельмі патрэбная падтрымка “рускага боку”, бо інакш нам бадай не выратавацца. І вось надыйшла пара чарговага Славікавага пытання. Яно аказалася амаль слова ў слова тым жа, якое задаваў мне Навум Фельдман: “Ад каго прыйшла дырэктыва стварыць вашу арганізацыю? Хто вызначыў задачы, якія ваша група прыняла ў якасці праграмы дзеянняў?”

Замест адказу я міжволі схапіўся за сэрца, чым проста-такі напалохаў маіх суразмоўцаў. А затым выпаліў тое, чаго, напэўна, яшчэ ніколі не даводзілася чуць гэтым маладым людзям: “Рэвалюцыянеры, якія кіруюцца толькі інтарэсамі народа, павінны — у час бяды, або ў асадзе, або тады, калі яны цалкам ізаляваныя, — прыслухоўвацца да свайго ўласнага сумлення. У такіх абставінах чакаць дырэктывы звыш — гэта значыць заставацца пасіўнымі і бездапаможнымі”. Калі я сказаў ім, што нават у канцэнтрацыйных лагерах і турмах людзі гуртуюцца бараніць свае жыцці, у іхных вачах успыхнула столькі цікаўнасці і здзіўлення, быццам я толькі што раскрыў перад імі самую дзівосную таямніцу на свеце.

З хвіліну стаяла цішыня. Яе рэзка абарваў Славик: “Ну, добра, дапусцім, мы самі надумаем дзейнічаць, падымалі і арганізуюць людзей. Аднак што будзе, калі выйдзе так, што ў горадзе ўжо ёсць падпольная арганізацыя, упаўнаважаная зверху? Ці не будзем мы выглядаць узурпатарамі, якія захапілі гэтае права — ствараць і кіраваць арганізацыяй падпольшчыкаў?”

Я адказаў яму, але, як даведаўся пазней, адказ мой не зусім яго пераконаў. Вось што я сказаў: “Калі такія арганізацыйны падпольны цэнтр узатраўды існуе, тады ён даведаецца пра цябе толькі ў тым разе, калі ты згуртуеш людзей і пачнеш нешта рабіць. Тады цэнтр знойдзе, як звязацца з табою, і возьме цябе пад сваё крыло”. Для большай нагляднасці я распавёў Славіку, як мы выйшлі на групу Фельдмана.

Мы развіталіся вельмі цёпла, паабяцаўшы адно аднаму, што Жэнька зноў нас звядзе разам.

Вельмі хутка пасля гэтага я даведаўся ад Славіка, што на спецыяльным паседжанні яны надумалі стварыць адну цэнтральную баявую арганізацыю, куды ўвойдуць усе асобныя менскія групы падпольшчыкаў, у прыватнасці чыгуначнікаў, урадавых работнікаў, рабочых розных заводаў і фабрык і інтэлігентаў. Гетаўскае падполле таксама стане адным з яе складнікаў. “Хто будзе ўзначальваць арганізацыю?” — запытаў я. Ён адказаў: “Дадатковы камітэт”. Гэтак Славик засцерагаўся ад магчымых абвінавачванняў ва ўзурпаванні кіраўніцтва, калі б аказалася, што падпольнае менскае кіраўніцтва ўжо існуе.

Такім чынам, дадатковы камітэт. (“Дополнительный комитет”). Гэтак напачатку ён называўся. Узначаліць яго мусіў Славик, які паведаміў мне, што з гэтага часу ён будзе мець імя “Победит”. А мне далі падпольную мянушку “Скромный”. Я адчуваў сябе вельмі некаmfортна з ёй. Дзесяцігод-

дзямі я выдумляў сабе розныя псеўданімы. Мая маці ў сваіх лістах называла мяне “Геняй”, жаночым імем, — для бяспекі. А тут раптам ён надзяляе мяне самым нясціплым імем — “Скромный”. Але я нічога не мог зрабіць, мусіў быў пагадзіцца.

У сваёй кнізе Іван Новікаў расказвае пра гісторыю гэтага дзіўнага імя. Аказваецца, на першым паседжанні сваёй групы Славік паведаміў, што ён сустрэўся з прадстаўніком гетаўскай арганізацыі, які быў пасланы самім Камінтэрнам! Няйначай зрабіць такую выснову Славіка й Лолу падштурхнулі мае аргументы пра паўстанцкія суполкі ў турмах і лагерах...

Калі я распавёў доктару Куліку пра сустрэчу з Славікам, ён абняў мяне і ўзрушана зашаптаў: “Магчыма... Магчыма, гэта і ёсць выйсце...”

“Дома” ў Меера Фельдмана і Цэсі Мадэйскер, разам з Бэрам Сарыным і Сарай Левінай, мы надумалі расслабіцца паўлітроўкаю самагонкі. Пасля ўсяго я вярнуўся ў сваю кацельню абнадзеены і натхнёны. А яшчэ глыбока расчулены занепакоенасцю вартаўніцы Лізы, якая прывітала мяне на ўваходзе: “Будзь асцярожны, Яфім, не гуляй на “тым баку” гэтак доўга...”

ПАСЛЯ ГНЮСНАЙ ПРАВАКАЦЫІ

“Жывым ворагу не здавацца!”

Першаму выканаць гэтую клятву выпала Якаву Кіркаешта. У гетаўскай атмасферы, якая была Яшу зусім чужой, ён тым не меней вылучаўся незвычайнымі арганізатарскімі здольнасцямі, асабліва ў вынаходніцтве метадаў вядзення падпольнай барацьбы. Я часта гутарыў з ім пра нашыя “былыя дні”. У нас усталяваліся адмысловыя ўзаемяны, хоць бы таму, што я добра ведаў тое месца ў Адэсе, дзе ён вырас. Асірацелы пад час пагромаў у 1919—1920-х, ён быў “прыняты” ў дом для дзяцей габрайскіх рабочых, які знаходзіўся на ўтрыманні Габрайскага грамадскага камітэта (Ідышэр гезельшафтлэкер камітэт) і Аб’яднанага размеркавальнага камітэта. У свой час я нават прачытаў там некалькі лекцыяў.

Аднаго разу Гарадзецкі з сваімі галаварэзамі прыйшоў у гета на чарговае сваё паляванне. Акурат у гэты момант Яша выйшаў з “маліны”, каб сустрэцца з адным нашым сябрам. Гарадзецкі па-драпежніцку пайшоў на сваю ахвяру. Яша кінуўся наўцёкі. Адна з куляў Гарадзецкага трапіла ў ягонае сэрца.

Наколькі я ведаю, пахаванне Якава Кіркаешта было першым і апошнім масавым пахаваннем у гета. У парушэнне ўсіх правілаў нелегальнай працы развітацца з ім прыйшлі многія сябры нашых ячэек. На невялікай дошцы, якую ўсталявалі на магіле, напісалі каратка й проста: “Загінуў у барацьбе”.

У той дзень на могілках Зяма Окунь (які ўжо ўступіў на той час у габрайскую службу бяспекі) пазнаёміў мяне з чалавекам сярэдняга веку, які пазней адыграў вялікую ролю ў дзейнасці як гетаўскай арганізацыі, так і ўсяго менскага падпольнага цэнтра. Гэта быў Міхель (Міша) Гебелеў. Напачатку, падалося, Гебелеў неяк скептычна паставіўся да ўсяго, што я распавёў яму пра нашыя бліжэйшыя планы. Ён слухаў мяне, апусціўшы галаву, амаль абыякава. Але гэта мяне не надта бянтэжыла. Бо ўжо адно тое, што мы выйшлі на чалавека, які ведаў свой родны Менск як уласныя пяць пальцаў і які, што самае важнае, меў трывалыя й даўнія сувязі з шматлікімі людзьмі на “тым баку” (да вайны Гебелеў быў партыйным кіраўніком), давала нам вельмі неабходную магчымасць наладзіць кантакты за межамі гета.

Такім чынам, заняўшы месца забітага фашыстоўскімі памагатымі Якава Кіркаешта, Міша Гебелеў стаў сябрам нашага арганізацыйнага цэнтра. Гэтаксама, як і з Яшам, у мяне з Мішам адразу ўсталяваліся вельмі прыемныя

ўзаеміны. І хоць пад час нашых размоваў пра гэта Г'ебелеў, здавалася, па-ранейшаму захоўваў свой песімізм, ён быў проста незаметным чалавекам, калі справа даходзіла да канкрэтных дзеянняў. Для Мішы не існавала розніцы паміж днём і ноччу, ён быў заўсёды “напагатонс”. Побліз свайго адмысловага, для чужога вока зусім непрыкметнага “выхаду” ў гэтаўскай агароджы на Нова-Мясніцкай вуліцы была ў яго абсталяваная хованка, дзе ён трымаў куртку без жоўтых латаў і скрышку з цяслярскім рыштункам — сваё прыкрыццё. У гэтым месцы на тым баку драцянай агароджы не было сталай паліцэйскай варты; “перайсці мяжу” для Мішы стала бадай што звычайнай (бо вельмі частай) справай. Ён рэгулярна падтрымліваў сувязь з Славікам і нават дапамагаў агульнагарадскому падпольнаму цэнтру наладжваць новыя кантакты па ўсім Менску.

Насамрэч Міша рабіў надта шмат вылазак. Мы нават часам сварыліся на яго за гэта, досыць сурога дакаралі і папярэджвалі. Ён цяпіліва нас выслухоўваў, апусціўшы долу вочы, зрэдзчас незадаволена пыхкаў і адмоўчаўся. А потым зноў браўся за старое.

Ягоная сувязная ў “рускай зоне” Клара Жалязняк называла яго “Бясстрашным Германам”. Аня, другая Мішава сувязная (я не ведаў ейнага прозвішча), ахрысціла яго “Лятучым галандцам”. Між тым сам ён ніколі не паводзіў сябе так, быццам рабіў штосьці незвычайнае. Да тае пары, пакуль...

Пакуль 7 лістапада 1941 года, у гадавіну кастрычніцкай рэвалюцыі, нацысты не здзейснілі сваю гнісную правакацыю.

Адзначэнне “Акцябрскіх”, як называлі гэтае свята менскія габраі, стала ўжо звычайнай завядзёнкай савецкіх грамадзян. Традыцыйных народных, нацыянальных святаў савецкія людзі ці не памяталі наогул, ці адзначалі іх “употай”, зачыненымі дзвярамі ў сваіх кватэрах. Асабліва асцярожнічалі і захоўвалі канспірацыю ў дні рэлігійных святаў. А пра “Акцябрскія” ў гэта памяталі ўсе. Жанчыны пыталіся адна ў адной: “Што мяркуеце спячы на Акцябрскія?” І чулі горкі адказ: “Прастуду з ліхаманкаю, прыпраўленую слязамі і пакутамі...”

Геня, старшая медсястра, якая ведала пра маё сяброўства з загадчыкам больніцы доктарам Куліком, папрасіла ў яго для мяне крыху спірту — каб неяк адсвяткаваць “Акцябрскія”. На свята мяне запрасілі ў дом на вуліцы Апанскага, дзе жыла Іда Алер. Запрасілі, бо Іда палічыла — па тым, што я казаў — мяне “сваім”. (Сама ж яна разам з дзвюма дочкамі ўваходзіла ў адну з нашых ячэек.)

А за некалькі дзён да гэтага начальнік гэтаўскай паліцыі Зяма Серабранскі нечакана зайшоў у кашальню. Зусім па-сяброўску ён запытаў у старшага рабочага Хаіма Фейгельмана, як ідзе работа. Размаўляючы з ім пра будзённыя справы, ён за ўвесь час нават не зірнуў у мой бок. “Мы падумаем, што можна зрабіць, каб дапамагчы больніцы”, — сказаў Зяма на развітанне, тым самым быццам тлумачачы мэту свайго візіту. Але калі ён ужо збіраўся

выходзіць, я непрыкметна злівіў ягоны погляд і сцяміў: ён хоча са мною пагаварыць. Я выйшаў следам за ім. Першае, што мне тады падумалася: нехта мяне выдаў. Калі ж ён сказаў мне, што яго паслаў Нотке Вайнгаўз, я нават трыўся слухаць.

Лёс тысячаў габраёў вісеў на валаску. Трэба было неадкладна нешта рабіць. З надзейнай крыніцы Зяма даведаўся, што немцы збіраліся “ўрэзаць” тэрыторыю гэта за кошт Нямігі, вуліцы Астроўскага і іншых густа населеных вуліцаў. Па ягоных падліках, там жылі амаль 20000 габраёў. Дзе нам было знайсці прытулак для іх усіх? Ні Зяма, ні я яшчэ не разумелі ў той момант, што насамрэч азначала гэтае “ўрэзанне” гэта. Мы нават і дапусціць тады не маглі, што гэта не проста тэрытарыяльнае скарачэнне. Усе нашыя думкі засяродзіліся на адным: трэба неадкладна і сур’ёзна папярэдзіць жыхараў гэтых вуліцаў, каб яны своєчасова перабраліся ў іншыя раёны.

Зяма параіў мне сустрэцца з старшынём юдэнрата Мушкіным, маўляў, яму можна давяраць — ён ужо сцяміў, што да чаго, і здагадаецца, што ў гэта ёсць “іншая ўлада”. Я катэгарычна адмовіўся ад сустрэчы з Мушкіным: гэта не прынясе карысці ні яму, ні мне. У юдэнратаўскіх колах, без сумневу, круціцца “віжы”, якія пра ўсё даносяць гестапа. Рызыка праваду была надта вялікая. А таму я прапанаваў, каб не габраі, а “людзі з горада” выйшлі на сувязь з Зямам, а таксама, магчыма, з Мушкіным. Пазней я меў магчымасць абмеркаваць гэта асабіста з Славікам.

Наш цэнтр даручыў усім сакратарам ячэек (а іх на той час было дзесяць, без уліку моладзевых суполак) мабілізаваць сваіх людзей і ў найкарацейшыя тэрміны й вельмі асцярожна папярэдзіць габраёў аб навіслай над імі пагрозе, пастарацца пераканаць іх у неабходнасці знайсці новае жылло раней, чым іх прыйдуць “высяляць” немцы. У многіх выпадках габраі сустракалі гэтыя просьбы-папярэджанні нашых людзей з адчаем, а то і пават пакарліва аддаючыся на волю лёсу: маўляў, што будзе, тое будзе. Па-сапраўднаму прыслухоўвалася хіба толькі моладзь.

Асабіста мне даручылі папярэдзіць Лізу Вапчульскую, сябра маёй ячэйкі. Яна жыла на Нямізе, блізу гэтаўскае мяжы. Ейная кватэра служыла месцам сустрэч з Эмай Родавай. Дванаццацігадовы сын Лізы Вова быў адным з самых спрытных “выведнікаў”; яго заўсёды пасылалі на “той бок”, часам нават за межы Менска, адшукваць новыя схованкі і прытулкі для габраёў. Выпрабаваная ў пакутах і барацьбе, Ліза выслухала мяне моўчкі. Адно паказала мне вачыма на сваю старую й нямоглую маці — я зразумеў, што яна не сыдзе з гэтага месца...

Надвячоркам 6 лістапада 1941 года, якраз тады, калі рабочыя калоны вярталіся з прымусовай працы, у гэта ўварваўся Гарадзецкі з сваімі бандытамі. Гэтаўскія вуліцы імгненна апусцелі. Тым жа вечарам мы даведаліся, што Гарадзецкі загадаў сагнаць сяброў юдэнрата разам з сем’ямі, кіраўнікоў гэтаўскай паліцыі і біржы працы, а таксама некалькі сотняў “спецы-

ялістаў” і кваліфікаваных рабочых, і перавесці ўсіх іх у канцлагер на вуліцы Шырокай.

Страх і немач апанавалі гэта. Ніхто не заснуў тае начы. Жудаснае прадчуванне вярэдзіла людскія душы: раніца прынясе вялікую бяду. Калі ўжо немцы схапілі гетаўскіх кіраўнікоў, значыць, неўзабаве не стане й самога гета.

Раніцай 7 лістапада атрады СС і паліцыі разам з вялікай колькасцю мясцовых і літоўскіх памагатых-фашыстаў увайшлі ў гета. Запыніўшыся ненадоўга на Юбілейнай плошчы, яны рассыпаліся затым па вуліцах Няміга й Астроўскага. Там нелюдзі пачалі “шукаць і ханаць” усіх, хто трапляўся на вочы: мужчын, жанчын, дзяцей. Пад град удараў і лаянкі іх зганялі на Юбілейную плошчу. Старых ды нямоглых расстрэльвалі на месцы — у кватэрах, у ложках. Уся плошча й прылеглыя вуліцы запоўніліся людзьмі, на тварах якіх быў напісаны невымерны адчайны страх.

Затым прагучаў загад — спачатку на-нямецку, потым апранутыя ў чорную форму паліцаі з “таго боку” (за гэта іх называлі магільшчыкамі) паўтарылі яго па-руску: “Спыхтуйцеся ў шэрагі па восем, як вы заўсёды рабілі на Акцябрскія!”

Людзі пачалі мітусіцца, штурхацца, цягнуць за сабою сваіх дзяцей, стараючыся не адлучацца ад сямейнікаў. Літоўскія фашысты раздалі габраям чырвоныя сцягі з савецкімі сімваламі. Мужчынам у першым шэрагу далі ў рукі вялізны плакат з лозунгам: “Няхай жыве 24-я гадавіна Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі!”

З юдэнратаўскага будынка павыходзілі людзі ў цывільным з грувацкімі кінакамерамі. З розных бакоў яны пачалі здымаць “дэманстрацыю”: габраям было загадана ўсміхацца і выглядаць шчаслівымі, узяць на плечы дзяцей і рушыць маршам. Калона выйшла на вуліцу Апанскага, дзе ўжо стаяла калона вялікіх чорных машын. Праз колькі часу гэтыя чорныя машыны, грузаныя габраямі, кіраваліся ўжо да Тучынкі...

Ацалелі адзінкі. Яны й расказалі нам, што здарылася. Немцы выгрузілі людзей і загналі ўсіх у былыя складскія памяшканні, што раней належалі 6-й дывізіі НКВД. Цесната там была невыносная. Людзі млелі, але не падалі — так і прадаўжалі стаяць, сціснутыя з усіх бакоў чалавечымі целамаі. Дзеці задыхаліся на руках у мацяроў. Тыя ж, хто трымаўся з усіх сіл за жыццё, пакутавалі ад невыноснай смагі. Гэтак пратрымалі людзей два ці тры дні. Нарэшце адчыніўшы склады і выпусціўшы адтуль жывых, нацысты адвезлі ўсіх іх да свежавыкапаных равоў, дзе загадалі ім распрануцца. Жалівыя енкі ахвяраў заглушаліся лаянкаю забойцаў і тахтаннем кулямётаў. А тады — цішыня. Крывавыя магілы пакінулі не засыпанымі. Яшчэ доўга былі чутны цяжкія стогны параненых, недабітых людзей. Сяляне з бліжэйшай вёскі, якіх прыгналі засыпаць тыя страшныя равы, казалі, што нават пасля таго як яны іх засыпалі, зямля ў іх усё адно яшчэ дыхала...

На наступны дзень юдэнратаўцаў і ўсіх астатніх “закладнікаў” прывялі назад. Немцы ім растлумачылі, што іх забіралі з гэта для іхнай жа бяспекі, каб яны выпадкова не сталі ахвярамі разні!

Паводле інфармацыі з юдэнрата, 7 лістапада было знішчана 12000 габраў. Ніякага сцвяшчэння не прыносіў той факт, што дзякуючы нашым папярэджанням амаль палове жыхароў “урэзанага” раёна ўдалося выратавацца.

Больш за тое. Не паспелі людзі ачوماцца ад жудаснага 7 лістапада, як эсэсаўцы й паліцаі разам з літоўскімі хаўруснікамі зноўку ўчынілі налёт на гета. Гэта здарылася праз два тыдні пасля “акцябрскае” расправы. Гэтым разам яны ачапілі раён Татарскай вуліцы, габрайскую частку Замкавай і прылеглыя завулкі. Мэта немцаў рабілася відавочнай: скарачаць тэрыторыю гета з усіх бакоў, змушаючы габраў усё больш скучвацца на ўсё меншай плошчы, адціскаць іх у нязменным кірунку — да могілак.

Ад Зямі Серабранскага я даведаўся, што пад час “акцыі” нацысты натрапілі на “маліну” Нотке Вайнтаўза. Ніякіх іншых падрабязнасцяў наконт гібелі нашага таварыша да нас больш не дайшло. Мы страцілі чалавека, якому, не выходзячы з сваёй схованкі, удалося пераканаць тысячы габраў не паддавацца адчаю. І гэта прытым, што ён казаў ім нічым непрыхаваную праўду пра іхнае становішча і пра тое, што іх чакае заўтра. Мы не маглі прыняць аніводнае пастановы, не параіўшыся папярэдне з Нотке, бо вельмі цанілі ягонае глыбокае веданне характару савецкіх габраў. Як жа радаваўся ён, калі мы нарэшце прарвалі нашу ізаляцыю і наладзілі сувязь з “тым бокам”!..

Смерць Нотке стала вялікім для нас ударам. Праўда, неўзабаве мы крыху акрыялі дзякуючы запрашэнню Славіка дэлегаваць каго-небудзь з нашых людзей на тэрміновае паседжанне ягонай групы. Мы спынілі наш выбар на Мішу Гебелеве — яму з прычыны ягонага “арыйскага” выгляду было лацвей перамяшчацца ў “рускай зоне”. Не сумняваліся мы і ў тым, што ён цвяроза ацэніць выступленні ўдзельнікаў таго паседжання. Мы ўпаўнаважылі яго расказаць там пра сітуацыю ў гета і папрасіць іхнай дапамогі, перш за ўсё — падшукаць жылло за межамі гета для габрайскіх жанчын і дзяцей. Што да мужчын-габраў, мы прасілі, каб ва ўсіх сваіх антынацысцкіх планах Менскі падпольны цэнтр абавязкова меў на ўвазе і нашых людзей, асабліва тых з іх, у каго быў вайсковы досвед. На той час мы ўжо чулі пра партызанскія групы і нават цэлыя атрады, створаныя, у прыватнасці, ва ўсходніх ад Менска раёнах. І яшчэ мы папрасілі Мішу паспрабаваць давацца, ці гатовы Славік прыйсці ў гета спаткацца з нашым цэнтрам.

Звычайна маўклівы, з заўсёднымі сумотнымі вачыма, Міша вярнуўся з “таго боку” зусім іншым чалавекам. Тое, што адбылося на вуліцы Лугавой, 5, было не проста паседжаннем, а ўсегарадскім сходам, які паставіў аб’яднаць усе падпольныя групы, а іх у Менску ўжо было досыць шмат. Дэлегаты ўхвалілі наш арганізацыйны прынцып “дзесятка” і выбралі “тры-

умвірат” (на чале з Славікам Пабыдзітам), якому даручалася і надалей весці арганізацыйную працу з асаблівым акцэнтам на ўсталяванне сувязяў з “партызанскім лесам”. На нас, гетаўцаў, усклалі адказнасць за стварэнне тэхнічнай базы для друку разнастайных матэрыялаў з далейшым распаўсюджваннем іх сярод усіх менскіх падпольных групаў. (Адзін з рэдкіх дакументаў, знойдзены пасля вайны, зафіксаваў якраз той момант першага сходу “Дадатковага камітэта”, дзе гэтая задача даручалася сакратару гетаўскага цэнтра “таварышу Скромнаму”.) Акрамя гэтага, Міша паведаміў, што Славік гатовы прыйсці ў гета і ўсё абмеркаваць з намі асабіста.

Тым часам Ніне Ліс, якая выдавала светла-русай блакітнавокай беларускай, мы далі вельмі адказнае заданне: дабрацца да лесу паблізу былой савецка-польскай мяжы і вывесці, ці магчыма там “пасяліць” некаторых нашых жанчын і дзяцей. (Натуральна, мы паклапаціліся б пра іх “належаўшыя” дакументы.)

Пяцігадовая Нініна дачка засталася з бабуляй. У вольны час я падоўгу з ёй размаўляў. Нініна маці была паранена нямецкай куляй у першыя ж дні гета. Рана амаль прыкавала яе да ложка, тым не меней жанчына не страціла аптымізму й жыццёвай энергіі. Заданне, якое даручылі мы ёйнай дачцы, яна ўспрымала так, быццам мусіла выканаць яго сама. Не адзін раз даводзілася мне чуць, як падбадзёрвала яна падпольшчыкаў: “Давайце, хлопцы, пакажыце ім, на што вы здатныя!”

Да 1920-х яна была бундаўкай. Я мог гадзінамі слухаць ейныя аповеды пра тагачасныя сходкі і забастоўкі, у якіх яна брала ўдзел. Як маладая жанчына-работніца, яна была сябрам і Габрайскай самаабароны пад час першай рускай рэвалюцыі. У батальёне Браніслава Гросера, створаным у 1919-м для барацьбы супраць контррэвалюцыі і пагромшчыкаў, служыла медсястрой. “А ты што думаў? Што я сядзела дома склаўшы рукі? Калі паміраць — дык лепей ужо ў барацьбе!” Гэтая бяспрашная паджылая жанчына не магла ведаць, што неўзабаве ёй давядзецца загінуць разам з сваёй слаўнай дачкой і ўнучкай...

Мы наладзілі адмысловую вытворчасць фальшывых дакументаў — працоўных пропусках з нацысцкім арламі і “арыйскіх” пашпартоў. За гэта адказвалі майстра сваёй справы, “капіявальнік” Бэр Сарын і двое сяброў з ячэйкі Фельдмана — Моця Шэрман і Геня Каплан. Апошнім дапамагаў былы менскі журналіст-фотакарэспандэнт Салавейчык. Гэтая група рабіла сапраўдныя цуды, пераўтвараючы габрайскія твары ў “арыйскія”. Дзеля масавага выпуску фальшывых дакументаў нас забяспечвалі сапраўднымі бланкамі рабочыя нямецкай друкарні, дзе выдавалася газета германскага вайсковага камандавання “сярэдняга” фронту.

(Паведамленне айнацакаманды “А”, датаванае ад 16.10.41 да 31.01.42, сведчыць, што “адна з шматлікіх арганізацый па выпуску фальшывых пашпартоў існавала нават у муніцыпальным камісарыяце”. Гэта — праўда. На

той час гестапа яшчэ не ведала пра масавую вытворчасць самых розных відаў дакументаў у нашай гетаўскай друкарні.)

Нейкі час фальшывыя дакументы дапамагалі нам супрацьстаяць нямецкаму загаду, згодна з якім гета мусіла быць падзеленае на дзве часткі. У адну, ад Юбілейнай плошчы і да Абутковай вуліцы, меркавалася перасяліць усіх рабочых-“спецыялістаў” разам з сябрамі юдэнрата і кіраўнікамі габрайскай службы аховы парадку, а ў другую, на супрацьлеглым баку ад плошчы, — усіх астатніх габраяў. Мэту гэткай “рэарганізацыі” ўжо разумеў кожны. Гета ахапіла паніка. Людзі даймалі супрацоўнікаў біржы працы патрабаваннямі работы для “спецыялістаў”. (Мы надрукавалі і распаўсюдзілі сярод іх вялікую колькасць падробленых пашпартоў.) Юдэнратаўцы з жыллёвага аддзела падалі нямецкаму каменданту звесткі, паводле якіх у тым раёне, дзе дазвалялася жыць “спецыялістам”, ужо не было аніводнага вольнага пакоя, а непаселеных рабочых з “нямецкімі” пашпартамі — вельмі шмат. Камендант нарэшце дазволіў “спецыялістам” жыць у абедзвюх частках гета.

Пасля гэтага на нейкі, зусім непрацяглы, час сітуацыя ў гета крыху змякчылася. Хоць насамрэч у Менскім гета ніколі не было спакою. Не праходзіла і дня без забойстваў, без жорсткіх пабояў і тэрору, без рабунку тых габрайскіх рабочых, якія, вяртаючыся ў гета з “таго боку”, асмельваліся прыхаваць што-небудзь з ежы для сваіх галодных дзяцей.

Што было рабіць? Што было рабіць?

Выпрацоўваліся новыя планы.

ДЗВЕ ЁЛАДЫ Ё ГЕТА

У сваім штодзённым жыцці гетаўскія габраі на кожным кроку бачылі й адчувалі нямецкую ўладу, а яна паўсколь учыняла тэрор і сцяла смерць. Можна быць, найперш яны бачылі гэтую ўладу ў асобе ўсюдыснага начальніка нямецкай паліцыі і сілаў бяспекі Гатэнбаха. Ад яго габраі ўцякалі, як ад агню. Заўсёдным спадарожнікам Гатэнбаха быў ягоны ваўкадаў, гатовы па першай жа камандзе гаспадара кінуцца на сваю ахвяру, у тым ліку й на малое дзіця. Людзі ўжо даўно зразумелі: ад гэтага бязлітаснага забойцы і ягонай крыважэрнай звяруці можна ўратавацца толькі ўцёкамі.

Гатэнбах узяў за звычку знянацку з'яўляцца ў самых розных кутках гета, набіраючы гэтакім чынам сваю дзённую "норму" ахвяраў, пераважна жанчын, якіх нелюдзь бязлітасна біў толькі за адно тое, што тыя спрабавалі абмяняць каля гетаўскай агароджы тую ці іншую рэч на некалькі бульбін. Асаблівую асалоду ён атрымліваў, здзекуючыся з дзяцей, калі тыя не паспявалі своечасова знікнуць з вуліцы, або з старых людзей, калі нехта з іх не зняў перад ім капялюш ці зрабіў гэта недастаткова спрытна. Асабліва даставалася старым зімою, калі трэба было развязаць шалік, якім яны абараняліся ад марозу, і ў выніку рытуал вітання зацягваўся. Гатэнбах не любіў чакаць і тады нярэдка "здароўкаўся" куляй.

Немец, які падмяняў Гатэнбаха на гетаўскіх "дзяжурствах", рабіў сваю справу крыху "мякчэй", хоць і з нямецкай пунктуальнасцю. Яго звалі Рыхтар, ён быў старэйшым за Гатэнбаха, спрактыкаваным прускім афіцэрам, які нібыта ўсяго толькі выконваў загады свайго начальства. Аднак пад час "марадзёрскіх акцыяў", калі ў габраў адбіралі апошнія іх ашчаджэнні, што захоўваліся на чорны дзень, звярыная сутнасць Рыхтара выяўлялася напоўніцу.

Зіма 1942 года выдалася надзвычай халодная. У гета адчуваўся востры недахоп дроваў. Звычайна надвячоркам, калі Рыхтар заканчваў свой "дзяжурны абыход" і пакідаў гета, мужчыны спілоўвалі якое-небудзь з нямногіх ацалелых дрэваў і дзялілі круглячкі між суседзямі. Ад дзвярэй і вокнаў дамоў, разбураных пад час бамбёжак, не засталася і трэскі. Альтанкі ў навакольных садах гэтаксама даўно ўжо згарэлі ў грубках. Усё, літаральна ўсё, што магло гарэць, ішло на паліва — або для прыгатавання ежы, або для таго, каб хоць крыху сагрэцца, абараніцца ад невыноснага холаду. У гета нават казалі: "Эх, калі б няшчасці гэтак хутка гарэлі, як дровы, дык жа — зусім не

гараць..." Ратуючыся ад марозу, людзі сталі паліць нават прыбіральні. Натуральныя патрэбы спраўлялі там, дзе выпадала, часцей за ўсё проста, як кажуць, "на дварэ". Пакуль быў мароз, гэта не стварала асаблівых праблемаў, аднак з першым жа цяплом па ўсім гета распаўсюдзіўся нясперны смурод.

Тым часам Рыхтар нават людское гора выкарыстоўваў як нагоду для новых здзекаў. Ён бязлітасна глуміўся з кожнага, каго заспяваў за ўчыненнем "злачынства": калі нехта спілоўваў дрэва ці разбіраў на дровы нейкую будыніну, або, што яшчэ горш, нёс з "рускае зоны" абярэмак паленцаў, кошык пілавіння ці брыкету. Але найбольш упадабаў Рыхтар "правяраць" габрайскіх рабочых, якія вярталіся з працы. Без цырымоніяў ён выварочваў у бедачын кішэні і выкідаў з іх на зямлю ўсю ежу. Потым яе перабіралі габрайскія паліцэйскія, сартуючы на прыдатную для іх і непрыдатную...

Неўзабаве Рыхтара змяніў Бэнецке, а на месца апошняга прыйшоў шарфюрэр СС Рыбэ, які быў яшчэ большым садыстам, чым усе ягоныя папярэднікі. Габраі, што ўцяклі з Слуцка і апынуліся ў Менскім гета, пазналі ў Рыбэ забойцу, які кіраваў ліквідацыяй Слуцкага гета.

Людзі называлі яго "д'яблам з белымі вачыма". Ягоным заўсёдным кампаньёнам быў перакладнік Міхельсон. Для Рыбэ не было розніцы, жанчына перад ім або дзіця — ён з аднолькавай жорсткасцю здзекаваўся з усіх, нікога не адпускаючы без пакарання. Звычайна гэта выглядала так: сваімі лупатымі вачыма ён доўга, нібы вывучаючы, глядзеў на сваю ахвяру, ягоныя губы выпягваліся ў агідную ўсмешку, нарэшце ён падымаў пісталет, старанна прыцэльваўся і — заўжды трапляў у цэль. Менавіта Рыбэ арганізаваў "конкурс прыгажосці" сярод маладзенькіх габрайскіх дзяўчатак. Выбраўшы дванаццаць самых мілавідных, загадаў ім прыгожа прайсці праз усё гета, а пасля прывёў іх на могілкі, прымусіў там распрануцца і... пазастрэльваў па чарзе, адну за адной. Апошняй была Лена Неў. Перад тым як забіць, Рыбэ ўзяў ейны ліфчык і самазадаволена зарагатаў: "Гэта будзе мне падарункам ад мілай габраечкі". І ўся гэтая жудасць рабілася на вачах у габрая, якога разам з дзяўчатамі прывялі на могілкі, каб ён закапаў труны.

Гэтыя вылюдкі з ніжэйшых эшалонаў СС штодзённа і заўзята выконвалі функцыі гетаўскіх наглядачыкаў. Іх начальнікам быў камендант Рэдэр, пра якога гетаўцы не ведалі амаль нічога, апроча таго, што менавіта ён выдаваў усе антыгабрэйскія загады. Звычайна Рэдэр улятаў з бізуном у пакой да Мушкіна, груба выганяў адтуль усіх наведнікаў і тады ўжо звяртаўся да самага Мушкіна, якога ніколі не называў іначай, як: "Ты, начальнік жыдоўскага зброду!"

Ягоныя загады заўсёды былі вельмі "канкрэтныя". Напрыклад: вось гэтулькі золата, гэтулькі серабра, гэтулькі шаліны — і ўсё павінна быць сабрана не пазней як да такога вось тэрміну. (Кожны юдэнратавец адказваў за гэта сваёй галавой.) Або яшчэ: не пазней як такога вось чысла ўсе футравыя рэчы — жаночыя футры, мужчынскія паліто, шапкі, каўняры, пальчаткі —

павінны быць здадзеныя ў камендатуру. Ад Рэдэра выходзіў загад здаць і ўсе гадзіннікі, медныя дзвярныя ручкі і медны посуд. Не было мяжы і супыну гэтакай “вынаходлівасці” каменданта.

Адмысловым выканаўцам усіх карных акцый быў спецатрад канцэнтрацыйнага лагера на Шырокай, якім камандаваў намеснік каменданта Гарадзецкі. Раптоўныя аблавы гэтых бандытаў заўсёды заканчваліся трагічна: забойствам тых, хто выпадкова трапіўся нелюдзям на вочы, і дэпартацыяй шматлікіх габраяў, якіх нібыта забіралі на працу, а насамрэч імі проста выконвалі “норму” па спальванні людзей у Трасцяныцы. Канцлагер на Шырокай знаходзіўся пад беспасярэдным кіраўніцтвам службы бяспекі (*Sicherheitsdienst*) і, у прыватнасці, яе супрацоўніка оберштурмфюрэра Локая.

На чале ўсёй сістэмы акупацыйнага тэрору ў Беларусі і ў тым ліку ў Менску стаяў генерал СС і паліцыі Цэнэр. (Я заўжды насіў з сабой дакумент з ягоным падрабленым подпісам, згодна з якім мяне забаранялася “рэкрутаваць” на прымусовую працу без ягонага ведама ці дазволу.) Пасля лютага 1942 года Цэнэра змяніў оберштурмбанфюрэр Эдвард Штраўх. Яго спецыяльна прыслалі з Берліна ўзначаліць службу бяспекі ў акупаванай Беларусі.

Насельнікі гэта мелі дужа цьмянае ўяўленне пра ўсю гэтую сістэму герахіі і кампетэнцыі нямецкіх афіцэраў на розных роўнях апарата тэрору. Нават для юдэнратаўцаў цяжка было прасачыць усе прыступкі гэтае левіцы вайсковых чыноў, якія аддавалі ім загады “ад імя” каменданта Рэдэра. Спробы Мушкіна растлумачыць немцам, што папярэднім загадам у габраяў ужо адабралі “падлеглую рэквізіцыю” маёмасць, звычайна заканчваліся для “старэйшыны габраяў” чарговым прыніжэннем або пабаямі.

З боку цывільнай адміністрацыі, якая была ўтворана ў першыя месяцы акупацыі і замяніла сабою ўладу вайсковага палявога каменданта, юдэнрат адчуваў да сябе іншае стаўленне.

Іллю Мушкіну разам з калегамі-юдэнратаўцамі дазвалялася раз на тыдзень пакідаць гэта, каб атрымаць ва ўправе вылучаную колькасць харчовых прадуктаў. У каларыйным вымярэнні норма, вызначаная нямецкімі ўладамі для габраяў, складала адну дзесятую ад той, што атрымлівалі “арыйцы”. Набор быў заўжды аднолькавы: мука, крупы, часам суп і лекі супраць тыфу. (Немцы смяртэльна баяліся эпідэміі тыфу.) Узначальвалі ўправу невядомыя ў Менску людзі — доктар Тумаш і Вацлаў Іваноўскі, але я ведаў, хто былі гэтыя калабаранты. (Крыху падрабязней пра гэта ў адным з наступных раздзелаў.)

На чале цывільнай адміністрацыі акупаванай Беларусі, якая ажыццяўляла гітлераўскую палітыку ў дачыненні да габраяў, стаяў генеральны камісар. Гэта быў адзін з першых актывістаў-арганізатараў гітлераўскай нацыянал-сацыялістычнай партыі — гаўляйтэр Вільгельм Кубэ. Сын дробнага прускага афіцэра, ён стаў дэпутатам рэйхстага яшчэ ў пачатку 20-х гадоў і прадстаўляў там ультраправых. У 1928 годзе Кубэ ўзначаліў нацысцкую

фракцыю прускага парламента. Пры кожнай магчымасці ён дэманстраваў свае зацяттыя антысеміцкія погляды. У 1935 годзе ў артыкуле “Аб габрайскім пытанні” ў газеце “*Beobachter*” Кубэ пісаў: “Тое, што для здароўя чалавечтва значаць бляшкі, туберкулёз або сіфіліс, тое ж значыць габраіства для жыццяздольнасці белых расаў... Бацыланосбіт гэтай хваробы павінны быць ізаляваны і знішчаны”.

Генеральны камісар Беларусі падпарадкоўваўся рэйхскамісару усіх акупаваных тэрыторый Генрыху Лозэ, рэзідэнцыя якога знаходзілася ў Рызе. У сваю чаргу Лозэ быў беспасярэдна адказны перад міністрам акупаваных тэрыторый Альфрэдам Розенбергам, які ўжо ў сваёй рэзідэнцыі ў Берліне вызначаў накірунак гітлераўскай палітыкі на землях, акупаваных пад час бліцкрыгу ў 1941 годзе. Прадстаўнік Розенберга Лозэ быў “босам” генеральных камісараў Украіны, Беларусі, Літвы і Эстоніі. Усе яны прызначаліся беспасярэдна Берлінам.

Рэзідэнцыя Вільгельма Кубэ размяшчалася на плошчы Свабоды ў Менску і займала будынкі, якія раней належалі прафсаюзным савецкім установам. (У 1920-х на гэтай плошчы меркавалася паставіць помнік габрайскаму рабочаму-рэвалюцыянеру Гіршу Лекерту. Падмурак для помніка зрабілі, і ён стаяў там гадамі, ды сам помнік так і не з’явіўся.)

Галоўным клопатам генеральнага камісара Беларусі, як і ягоных калег-гаў-генкамісараў іншых акупаваных тэрыторый, было эфектыўнае выкарыстанне матэрыяльных каштоўнасцяў і працоўнай сілы на карысць вермахта і ваеннай эканомікі нацысцкай Германіі. Немалое значэнне надаваў Вільгельм Кубэ і культурнай палітыцы на акупаванай Беларусі, асабліваю ўвагу аддаючы музеям, галерэям, навуковым установам, розным зборам культурных скарбаў. Найбольш каштоўныя экспанаты музеяў, навуковыя працы, летапісы, старадрукі, карціны адбіраліся спецыяльнай групай нацысцкіх спецыялістаў і адпраўляліся ў Германію. Гэтыя спецыялісты з міністэрства Розенберга былі зацікаўленыя таксама і ў габрайскіх архівах, габрайскім фальклоры і іншых матэрыялах былога Інстытута габрайскай культуры пры Беларускай акадэміі навук. Праз юдэнрат яны спрабавалі прыцягнуць да гэтае селекцыйнае працы й габраяў гэта.

Зяма Серабранскі нежак быў намякнуў мне, што калі б я пагадзіўся там працаваць, то атрымаў бы жалезную гарантыю абароненасці ад аблаваў, а да ўсяго не меў бы праблемаў з харчаваннем. Я наадрэз адмовіўся ад гэтае прапановы, параіўшы яму не спрабаваць шукаць і іншых кандыдатаў. Але, напэўна, “навукоўцы” Розенберга знайшлі-такі гэтых людзей, бо газета “Арол Усходу”, орган нямецкага камандавання “сярэдняга” фронту, надрукавала на сваіх старонках узоры габрайскай фальклорнай паззіі, дзе ўхваляўся Сталін...

Юдэнратаўцы адчувалі (хутчэй адчувалі, чым ведалі), што паміж генеральным камісарам Кубэ (цывільнай уладай) і оберштурмбанфюрэрам

Штраўхам (паліцэйскай уладай) існавалі пэўныя супярэчнасці й разыходжанні ў стаўленні да гета. Найперш гэта выяўлялася на ўзаемянах з “гета ўнутры гета” — габраямі, прывезенымі пасля лістападаўскіх пагромаў з Германіі, Аўстрыі і Чэхаславакіі і паселенымі ў дамах, дзе раней жылі савецкія габраі, якіх адправілі ў лагеры або расстралялі. (“Я знайшоў для вас месца, пазбавіўшыся ад 35000 рускіх габраяў”, — выхваляўся перад дэпартаванымі ў Менск нямецкімі габраямі обершарфюрэр Шайдэль. Ён быў наглядчыкам ад СС і паліцыі ў “гамбургскім” гета. “Гамбургскім” гета назвалі таму, што самы першы транспарт з габраямі з Буроны прыйшоў у Менск якраз з Гамбурга.)

Неўзабаве пасля прыбыцця ў Менск нямецкія габраі пачалі рабіць агароджу, каб аддзяліцца ад *Ostjuden*. На першым часе габраі з Менска бадай што не бачылі амаль аніякай розніцы (найперш у манерах) паміж сваімі супляменнікамі з Германіі і самімі немцамі. Узводзячы агароджу вакол свайго гета, “гамбуржцы” штосьці крычалі ці лаяліся амаль гэтаксама, як нямецкія наглядчыкі ў дачыненні да менскіх габраяў. Яны старанна прыбіралі ў сваіх кватэрах, акуратна парадкавалі рэчы, дружна ўскапвалі невялікія кавалкі зямлі пад гароды. І кожны раз пасля заканчэння працы яны пераапрааналіся ў чыстае — вечаровае — адзенне.

Першыя стасункі паміж “гамбургскімі” і менскімі габраямі сталі вынікам нутранага гетаўскага тавараабмену. Найбольшым поспехам у “гамбуржцаў” карысталася сала, ці “шпік”, як яго называлі ў Менску. “Гамбуржцы” нават склалі адмысловую сетку коштаў, напрыклад за адзін наручны гадзіннік — фунт “шпіка” і бохан хлеба або фунт маргарыну і два боханы. Тых “прадуктаў”, якія “гамбуржцам” адпускатлі нямецкія ўлады (300 грамаў вады і 5 грамаў крупаў на чалавека, без тлушчу і солі), ставала толькі на вадзяністую поліўку. Каб хоць неяк змагацца з голадам, людзі абменьвалі на харч вопратку, нават сподняе, — усё, што знаходзіла “на рынку” попыт.

Гэты “бізнес” неўзабаве прывабіў груганой — “чорную паліцыю” з “рускай зоны”, а таксама й нашых габрайскіх паліцыянтаў. З’явіліся першыя ахвяры і сярод “гамбуржцаў”. Аднаго разу оберштурмфюрэр Бірхардт нечакана апынуўся ў “гамбургскім” гета і разрадзіў увесь аўтаматны ражок у гурт гандляроў. Сем нямецкіх габраяў загінула... Але ўжо праз нейкае паўгадзіны на тым самым месцы, дзе яшчэ патыхала смерцю, гэты бартэрны гандаль узнавіўся. (Падрабязней пра гэта можна даведацца з успамінаў Карла Левенштэйна, апацэлага начальніка габрайскай паліцыі ў “гамбургскім” гета.)

У “гамбургскім” гета габраі сяліліся зямляцтвамі, адпаведна месцу свайго нараджэння — былыя насельнікі таго ці іншага горада, адкуль іх дэпартавалі, стараліся трымацца разам. Габрайскім “старэйшынам” (*Juden-Altester*) там быў доктар Эдгар Франк. Кіраўнікі “гамбургскага” гета не мелі дачыненняў з менскім юдэнратам. Толькі аднойчы яны запрасілі да сябе не-

калькіх юдэнратаўцаў і з гэтай асаблівай нагоды падалі на стол адмысловы пачастунак — аладкі, прыгатаваныя з папярэдне высушаных, а затым стоўчаных бульбяных лушпак. Напачатку ўзаемяны “гамбуржцаў” з нямецкай цывільнай адміністрацыяй былі зусім іншымі, чым з менскімі габраямі. З немцамі яны паводзілі сябе амаль як браты-суайчыннікі.

Недзе пры канцы 1941 года генеральны камісар Кубэ наведваў “гамбургскае” гета і меў гутарку з доктарам Франкам. Той распавёў гаўляйтэру, што сярод дэпартаваных з Германіі ў Менск габраяў ёсць людзі, “чыя браты зараз на фронце”, а ў шэрагах службы паліцыі (*Ordnungsdienst*) “гамбургскага” гета нямала тых, хто служыў у нямецкім войску пад час Першай сусветнай вайны, прычым паасобныя з іх даслужыліся да высокіх званняў і медалёў за баявыя заслугі. Як сведчыць Карл Левенштэйн, генерал Кубэ быў настолькі ўражаны, што паабяцаў доктару Франку неадкладна перадаць гэтую інфармацыю самому Адольфу Гітлеру...

Своеасаблівыя ўзаемяны, якія склаліся паміж Кубэ й “гамбургскім” гета, спарадзілі канфлікт паміж цывільнай уладай і органамі бяспекі. Эсэсаўскі начальнік Штраўх накіраваў скаргу ў Рыгу самому рэйхскамісару Лозэ, а таксама ў розенбергаўскае міністэрства па акупаваных тэрыторыях у Берліне: маўляў, Вільгельм Кубэ залічвае нямецкіх габраяў да “людзей нашай культурнай сферы” і сцвярджае, што “Мендэльсон не можа быць выкраслены з нямецкай культурнай гісторыі”. (Дакументы з архіва Яд Ва-Шэм у Ерусаліме.)

У адной з сваіх справаздачаў Штраўх ахарактарызаваў Кубэ як “найвялікага праціўніка акцыяў супраць габраяў”, які “абмяжоўваецца знішчэннем толькі польскіх і рускіх габраяў”. Штраўх папярэджаў, што паліцэйскі корпус нямецкіх габраяў (*Ordnungsdienst*) уяўляў сабой добра арганізаваную групу прафесійных вайскоўцаў і што Кубэ перапакджаў ажыццяўленню “спецыяльнай” палітыкі ў дачыненні да іх, — гэта значыць, іх ліквідацыі. І яшчэ: паводле словаў Штраўха, даведаўшыся аб тым, што айнзацкаманды расстралялі ў гета савецкіх габраяў і пакінулі трупы на вуліцах, Кубэ выказаў незадавальненне: маўляў, “гэта не да твару Германіі Гётэ і Канта”.

Гэткія абвінавачванні з боку Штраўха, як і адказы на іх Кубэ, відочна адбіваліся на канфлікце на конт кампетэнцыяў дзвюх уладаў. Тыповы нацысцкі бюракрат Кубэ час ад часу спрачаўся з Штраўхам, які адкрыта замінаў гаўляйтэру ажыццяўляць ягоныя планы па стварэнні арганізацый і органаў беларускіх калабарантаў. Так, Штраўх загадаў арыштаваць і пакараць ксяндза Гадлеўскага, вядомага кіраўніка хрысціянска-дэмакратычнага руху ў Вільні, які ўсур’ёз успрыняў абяцанне Кубэ на конт будучай беларускай дзяржавы ў рамках Трэцяга рэйху.

Самым жа галоўным было, аднак, тое, што Штраўх паўстаў супраць палітыкі гаўляйтэра Кубэ датычна нямецкіх габраяў. Нейкі час крыважэрны эсэсавец мусіў лічыцца з берлінскім загадам устрымлівацца ад акцыяў су-

праць габрайскіх кваліфікаваных рабочых, якія працавалі ў майстэрнях на патрэбы вермахта, або на СС — у арганізацыі *Todt* (кампанія па будаўніцтве нямецкіх абаронных аб'ектаў за межамі Германіі).

Усё гэта змусіла гітлераўскі кабінет выдаць сакрэтны цыркуляр (№ 220-41), які 3 снежня 1941 года быў разасланы адначасова рэйхскамісару Остланда, вярхоўным кіраўнікам СС і паліцыі ў Рызе, генеральным камісарам у Рэвелі, Рызе, Коўне і Менску, а таксама камандуючаму сіламі вермахта ў Остландзе. Цыркуляр пастанаўляў, што габрайскія кваліфікаваныя рабочыя, задзейнічаныя на ваенных заводах і ў рамонтных майстэрнях, з прычыны часовай адсутнасці для іх замены, не павінны залічвацца ў спісы падлеглых ліквідацыі. Гэта датычыла і тых габрайскіх кваліфікаваных прамысловых рабочых, якія хоць і не працавалі беспасярэдна на нямецкае войска, але сваёй працай істотна ўплывалі на эфектыўнасць ваенных дзеянняў вермахта.

Габраі Менскага гета адчувалі відочны кантраст паміж стаўленнем да іх цывільных уладаў і бюсконцымі й сістэматычнымі акцыямі айнзацкамандаў, у выніку якіх колькасць жыхароў гета няўхільна змяншалася. Найбольшую пагрозу жыццю гетаўцаў уяўляў загад аб стварэнні дзвюх асобных гетаўскіх зонаў: адной — для рамеснікаў і кваліфікаваных рабочых (а таксама сяброў юдэнрата, габрайскай паліцыі і звязаных з ёй службаў), якім нямецкія ўлады выдавалі спецыяльныя пашпарты, і другой (значна большай па тэрыторыі) — для ўсіх астатніх габраяў. Паніка, якую выклікаў гэты загад, ахапіла многія тысячы гетаўцаў.

“Гамбургскім” габраям немцы ніколі не пагражалі якімі-колечы падзеямі, хоць сярод іх была зусім нязначная колькасць рамеснікаў; большасць “гамбуржцаў” належала да сярэдняга класа. “Гамбургскія” габраі пераважна былі задзейнічаныя на ваенных аб'ектах або на вытворчасці для ваенных мэтаў. Астатнім, як “людзям нашай культурнай сферы”, нейкі час дапамагаў сам генеральны камісар, які заснаваў спецыяльны завод па вытворчасці вазоў, матывуючы гэта тым, што ва ўмовах усходняга фронту нямецкаму войску надзвычай трэба быў конны транспарт. На гэтым адмысловым заводзе працавалі (і гэтакім чынам часова пачувалі сябе бяспечна) блізу чатырохсот нямецкіх габраяў.

На кароткі перыяд пасля з'яўлення загаду, які “ашчаджаў” габрайскіх кваліфікаваных рабочых, аблавы айнзацкамандаў і лагernes бандытаў Гарадзецкага прыпыніліся. Аднак, выходзячы з тых навінаў, якімі шторманцы цішжом абменьваліся людзі, пакуль чакалі на біржы працы нямецкіх наглядчыкаў, колькасць ахвяраў начных налётаў нацысцкіх галаварэзаў на габрайскія дамы рабілася ўсё большай і большай. У гэтых ахвяраў не было й не магло быць аніякага “абарончага дакумента”. На гэтым “фронце” цывільная ўлада Кубэ і вайсковая ўлада СС знаходзілі поўнае паразуменне.

Яны выйшлі на след габрайскай баявой арганізацыі.

ЗА КАЛЮЧЫМ ДРОТАМ: ПАМІЖ АДЧАЕМ І ВЕРАЮ

Колькі жыхароў засталася ў Менскім гета пасля антыгабрайскіх “акцыяў” апошніх месяцаў 41-га? Паводле падлікаў юдэнрата, на гэты час нацысты знішчылі ўжо больш за 30000 людзей — мужчын, жанчын і дзяцей. Дык колькі ж яшчэ габраяў заставалася чакаць свайго смяротнага часу за калючым дротам? У гэта сапраўды адразу цяжка паверыць, але, паводле лічбаў усё таго ж юдэнрата, у снежні 1941 года ў гета знаходзілася яшчэ 80000 людзей — акурат столькі, колькі было й тады, калі гета толькі стварылася.

Як жа магло так быць?

Тым не меней — магло. Ужо максімум праз месяц пасля ўзнікнення гета колькасць ягоных жыхароў перавышала 100000 чалавек. Наплыў у гета нечакана вялікай колькасці габраяў у пачатку 1942 года (дакладных лічбаў ніхто не ведаў) стаў вынікам знішчэння айнзацкамандамі ўсіх габрайскіх супольнасцяў у мястэчках вакол Менска. Адтуль некаторым удавалася ўцячы — як правіла, дарогі выводзілі іх да Менска. Яшчэ значную колькасць кваліфікаваных рабочых з суседніх сёлаў і мястэчак даставілі ў сталіцу самі немцы. І галоўнае: акурат недзе ў гэты ж час апусцелы пасля частых аблаваў дамы менскіх габраяў пачалі актыўна займаць “гамбуржцы”. Менск стаў цэнтральным пунктам “дастаўкі” габраяў, дэпартаваных з Германскага рэйха.

Нашыя людзі, якія працавалі на чыгунцы, расказвалі, што ў Менск прыбывалі цэлыя эшалоны з нямецкімі габраямі. Часам саставы, узятыя пад не надта строгую варту, днямі мусілі прастойваць на прамежкавых станцыях. Зняволеныя пасажыры пазнавалі менскіх габраяў-чыгуначнікаў па жоўтых латках (нямецкія габраі насілі жоўтыя зоркі Давіда з словам “Jude”) і пачыналі прасіць у іх вады і ежы. Вядома ж, нямецкія караўльняны нікому не дазвалялі падыходзіць блізка да цягнікоў. Тым не меней аднаму з нашых падпольшчыкаў удалося-такі папярэдзіць “гамбуржцаў”, што вязуць іх на смерць і таму яны павінны паспрабаваць уцячы з-пад варты. Але ж куды? З маленькімі дзецьмі, з старымі бацькамі, не ведаючы тутэйшай мовы...

Цяпер мы маем дакументы, якія сведчаць, што абедзве — цывільная і вайсковая — улады акупаванага Менска звярталіся ў Рыгу й Берлін з просьбай не накіроўваць больш габраяў з Рэйха ў перанаселенае Менскае гета. Зрэшты, праблему гэтую нацысты пасляхова развязвалі й на месцы: кожны раз прыбыццё чарговага эшалона з дэпартаванымі з Еўропы габраямі азна-

чала чарговы шал карных атрадаў, якія, вынішчаючы менскіх габраяў, “вызвалілі” кватэры для “гамбуржцаў”.

Адзіным публічным месцам, куды гетаўцы маглі прыйсці з сваімі крыўдамі і няшчасцямі ў надзеі на дапамогу, быў юдэнрат. З плачам і энкамі беглі туды бацькі, калі чулі, што іхнае дзіця злавіла паліцыя, а гэта ж яны пасылалі яго на “той бок” прыкупіць крыху харчоў, каб не памерці з голаду. Жанчыны прыносілі апошнія, прыхаваныя на чорны дзень, грошы або каштоўнасці, спадзеючыся, што юдэнрат дапаможа ім выкупіць арыштаваных сына ці мужа. Чуткі пра тое, што зняволеных можна выкупіць, насамрэч былі не зусім беспадстаўнымі. Такія выпадкі здараліся. Юдэнратавец Рудзіцэр кантактаваў з начальнікам менскай турмы, этнічным немцам Гінтарам, і той сапраўды за вялікую суму грошай вызваліў некалькіх габраяў. Аднак такое магчыма было толькі, пакуль арыштаванага яшчэ не перадалі гестапа; па трапіўшы туды, людзі адразу маглі развітвацца з жыццём.

Наогул мы адчувалі бяссілле юдэнратаўцаў. Усё, што яны маглі зрабіць для габраяў, чых сямейнікаў схапілі пад час аблавы, — гэта “сущешыць” іх маную: маўляў, іхнага мужа ці сына адправілі “кудысь на працу”. Расчараванне, якое прыходзіла неўзабаве, разам з вяртаннем у гета некалькіх апалелых габраяў пасля чарговай трасцянецкай разні, перарастала ў сапраўдную нянавісць да юдэнратаўскіх “супяшальнікаў”.

Гэтая, напачатку затоеная нянавісць да юдэнратаўцаў паступова пачала набываць адкрытыя формы. Штораніцы, як толькі рабочыя калоны выходзілі з гета на працу, каля будынка “кегілы” з кожным разам збіраліся ўсё большыя натоўпы галодных раззлаваных людзей. Апанутыя ў лахманы, з апухлымі ад холаду і заўсёднага недадання тварамі, яны ўрываўліся ў юдэнратаўскія пакоі і адкрыта пагражалі службоўцам. Аддзел сацыяльнай дапамогі, які размяркоўваў харчовыя прадукты для дзіцячага дома, больніцы і сталоўкі, стаў “адкладваць” пэўную колькасць харчу і для галодных агрэсіўных просьбітаў — каб “адвесці іх гнеў”. Самым гаротным гетаўцам юдэнрат дапамагаў таксама з абуткам і адзеннем, што заставаліся пасля ахвяраў. Па рэкамендацыі аддзела сацыяльнай дапамогі супрацоўнікі біржы працы імкнуліся накіраваць найбяднейшых гетаўцаў на працу туды, дзе рабочыя атрымлівалі харчаванне.

І тым не меней юдэнрат, як і раней, выклікаў адно злосць у насельнікаў гета. Юдэнратаўцы, сярод якіх былі некаторыя вядомыя дзеячы культуры й мастацтва, абвінавачваліся ў прадажнасці, “збіранні вяршкоў” для сябе і сваіх сямейнікаў ды знаёмцаў. Узаемяны юдэнрата і астатніх гетаўцаў асабліва абвастраліся пад час канфіскацый каштоўнасцяў, якія мусіла рабіць паводле загадаў немцаў габрайская паліцыя. Абыходзячы кватэру за кватэрай, службоўцы аховы парадку ўчынялі скрупулёзныя ператрусы, пад час якіх нярэдка знаходзілі тайнікі, і тады забіралі ўсё, што людзі трымалі дзеля абмену на харчовыя прадукты. Часам шукальнікі канфіскавалі нават тое,

што не было занесенае “ў спісы”. Усялякія спробы не падпарадкавацца выклікалі пагрозы паведаміць пра ўтоеную маёмасць у “адпаведнае месца”.

Мы прадчувалі, што ў сувязі з юдэнратам і габрайскай паліцыяй у нас можа паўстаць канфлікт з Менскім падпольным цэнтрам. Да таго ж шмат хто з габраяў па-ранейшаму думаў, што апрача пагарджанага і практычна бяссільнага юдэнрата ў гета ёсць і іншая ўлада — пра яе гаварылі толькі шэптам і за зачыненымі дзвярыма. Гэта яшчэ больш узмацняла міф пра тое, што ёсць “нехта”, хто за ўсім назірае.

У гета была толькі адна невялікая “рынкавая плошча” — на Крымскай вуліцы. Звычайна тут пачынаўся “бізнес” пасля таго, як у гета вярталіся рабочыя, шмат каму з якіх усё ж удавалася пранесці сякі-такі харч. Зрэдзьчас у габраяў куплялі каштоўнасці нават “добрыя немцы” (з ахоўнікаў), плоцячы за іх харчам. Гатэнбах з сваім ваўкадавам часта ўчыняў тут пагромы; з’яўляючыся ў самы нечаканы момант, ён пачынаў раз’юшана нішчыць “гавар” і бязлітасна збіваць бедных гандляраў. Сёй-той з габрайскай паліцыі стаў браць з яго прыклад, вымагаючы ў гандляроў “пратэкцыйныя грошы”.

З дапамогай Зямы Окуня, “нашага чалавека ў габрайскай паліцыі”, мы склалі спіс усіх гэтых рабаўнікоў і разаслалі кожнаму з іх друкаваныя напярэджанні, што калі яны не перастануць рабаваць і тэрарызаваць габраяў, і правасуддзе падпольнага супраціву залічыць іх у памагатыя нацыстаў. Заканачваўся ліст лозунгам “Смерць нямецкім акупантам!” і подпісам: “Камітэт гета”.

Вынік не прымусіў сябе чакаць. Адзінай перашкодай для “бізнесу” на Крымскай вуліцы засталіся Гатэнбах і Рыхтар. Габрайская паліцыя больш анікога не чапала.

Пасля гэтага, а таксама пасля таго як мы распаўсюдзілі зводкі “навінаў з фронту”, нашая падпольная арганізацыя паступова пачала набываць прызнанне як сіла ў гета, з якою трэба лічыцца. Гэта ўсведамляў і медычны персанал гетаўскай больніцы. Згодна з загадам цывільнай нямецкай адміністрацыі юдэнрат мусіў рэгулярна падаваць у камендатуру справаздачы наконт хваробаў і эпідэміяў у гета. Калі б юдэнрат паведаміў каменданту сапраўдную інфармацыю, немцы без сумневу ліквідавалі б больніцу, а ўсіх яе пацыентаў разам з дактарамі адправілі б у Трасцянец. Параіўшыся з загадчыкам больніцы, доктарам Лейбам Куліком, мы надумалі разаслаць усім дактарам лісты з подпісам “Камітэт”, дзе інструктавалі іх, як трэба запаўняць медычныя карты пацыентаў-тыфознікаў: аніякіх згадак пра эпідэмію тыфу, а толькі такія “бяскрыўдныя недамаганні”, як грип, дыстрафія, язва страўніка і да т.п. Усе дактары выканалі наш загад. Пазней, калі з многімі з іх мы сустраліся ў партызанскім лесе, яны казалі, што тыя нашыя інструкцыі ўспрынялі тады амаль як загад аб мабілізацыі іх на фронт.

Наогул насельнікі гета нават і не здагадваліся, што якраз “Камітэт” рабіў усё магчымае, каб хоць часткова блакаваць план немцаў падзяліць гета на

дзве часткі. Мы нават самі дапамагалі распаўсюджваць версію, што ўсё гэта рабілася нейкімі “верхаходамі”. Тады, згодна з нашай пастановаю, гетаўская падпольная друкарня на кватэры Гецла Апенгейма (дзе выпускаліся “расава чыстыя” дакументы для надзейных асобаў на “тым баку” ды сяброў Менскага падполля) распачала шырокамаштабны выпуск пропускаў на нямецкія месцы працы. Гэтыя “аўсвайсы” нібыта таксама зыходзілі ад усё тых жа “верхаходаў”. Мы інструктавалі нашых людзей, калі магчыма, нават браць за “аўсвайсы” плату харчовымі прадуктамі, якімі мы маглі падтрымаць пасля тых галодных сем’і, што ўваходзілі ў нашае падполле.

На першым часе габраі сапраўды змаглі крыху перавесці дух. Але ў той жа час абудзіліся ранейшыя ілюзіі: маўляў, цяпер немцы, магчыма, нарэшце пакінуць гета ў спакой. Мы наказалі нашым падпольшчыкам змагацца з гэтымі настроямі — насамрэч і спакой, і бяспека ў гета былі толькі часовымі дый падманымі.

Пасля правалу Нотке Вайнгаўза мы доўга не выдавалі нашыя бюлетэны навінаў з фронту. Гэтую справу ўзнавіў далучаны да падполля Моця Пруслін, вопытны партыйны работнік, які ўцёк з Узды. (Ягоная сястра Хся таксама была актывісткай нашай арганізацыі. Разам з Мішам Гебелевым (абодва мелі “чыста арыўскі” вонкавы выгляд) яны ўдзельнічалі ў стварэнні падпольных групаў на “тым баку”).

Пад час нашых паседжанняў, калі абмяркоўваліся арганізацыйныя ці прапагандысцкія пытанні, Моця амаль заўсёды маўчаў, здавалася, у думках ён наогул знаходзіўся недзе вельмі далёка і ад нас, і ад нашых спраў, якія яго зусім не датычылі. На ягоным змарнелым і выпягнутым твары назаўжды пакінула след пакута чалавека, на вачах якога адзін за адным падалі ў магільную яму забітыя родныя людзі. Аднаму яму тады пашанцавала ўцячы. Пра што заўсёды думаў Моця, гэта заставалася для нас сакрэтам да самага апошняга часу...

Абрам Тунік забяспечыў нас новым радыёпрыймачом. Мы звярнуліся да нашых моладзевых суполак з просьбай дапамагчы ў прапагандысцкай рабоце. На “маліне” па вуліцы Флакса Нонке Маркевіч абсталяваў адмысловы “радыёцэнтр”, і нашыя людзі пачалі ўдзень і ўначы лавіць і запісваць савецкія паведамленні з франтоў. Калі матэрыялу набралася досыць шмат, мы склалі грунтоўны бюлетэнь, які напачатку распаўсюджвалі ў “рускай зоне”. Гэты бюлетэнь, аддрукаваны Мішам Чыпчыным у сутарэнні на вуліцы Астроўскага, 9, успрымаўся насельнікамі як прысланы “адтуль”, з самага Масквы, і гэта зноў для ўсіх габраяў было знакам, што “нехта там, наверху”, ведае пра іх і непакоіцца пра іхны лёс. Праўда, аднак, была зусім іншай.

Праз спецыяльнага сувязнога (які кантактаваў з Мушкіным) я атрымаў тэрміновае даручэнне Славіка “апісаць” усе падрабязнасці ліквідацыі габраяў у Менскім гета, асабліва што датычыла правакацыі 7 лістапада. Я зрабіў гэта. Пазней я даведаўся, што запыт зыходзіў з Масквы. Балазе, Славік

добра разумеў і сам, што найперш павінна было прагучаць у той справядлачы — тое, што ў выніку рэгулярных акцыяў нацыстаў гінулі дзесяткі тысяч габраяў.

Вынік?

Мы даведаліся пра яго пазней. У звярочку тагачаснага народнага камісара замежных спраў В.М. Молатава да “ўсіх амбасадаў і дыпламатычных місіяў краінаў, з якімі Савецкі Саюз падтрымлівае дыпламатычныя дачыненні”, разасланым 6 студзеня 1942 года, досыць шмат гаварылася пра варварства гітлераўцаў на акупаваных тэрыторыях. Але ні словам там не згадвалася пра татальнае вынішчэнне габраяў. Ёсць, напрыклад, такое: “У акупаваных савецкіх рэспубліках нямецкія захопнікі не спыняюцца ні перад чым, каб прынізіць нацыянальныя пачуцці рускіх, украінцаў, беларусаў, латышоў, літоўцаў, эстонцаў, малдаванаў, а таксама асобаў іншых нацыянальнасцяў, якія населяюць Савецкі Саюз; кожны раз, калі б ні сутыкаліся яны з імі на сваім шляху, яны бяспачна і тэрарызуюць іх адвольна — габраяў, грузінаў, армянаў, узбекаў, азербайджанцаў, таджыкаў і прадстаўнікоў іншых савецкіх народаў”. (Вывучана аўтарам.)

Яшчэ ў дакуменце адзначалася, што на наступны дзень пасля акупацыі Львова немцы “ўчынілі разню пад лозунгам “Бі жырдоў і палякаў!”

У дакуменце, які з’явіўся праз тры месяцы, 27 красавіка 1942 года, мы зноў бачым той сама почырк і тыя ж самыя спробы неяк “ураўнаважыць” і тым самым прыглушыць жакі вынішчэння цэлых габрайскіх супольнасцяў: “Згодна з папярэднімі падлікамі, нямецкія захопнікі толькі ў трох беларускіх гарадах знішчылі больш за 28000 мірных жыхароў: у Віцебску 6000, у Пінску 10000, у Менску больш за 12000”. (Цытуецца па: *Дакументы абвінавяд. Масква, 1943. С. 26, 40 ды інш.*)

І ані слова пра тое, што гэта акурат габраяў вынішчалі фашысты і што з аднаго толькі Менска на смерць было адпраўлена амаль 30000 гетаўцаў. А Бабій Яр? А поўнае знішчэнне Віленскага гета? Ні слова.

Між тым, складаючы па даручэнні Славіка тэрміновую справядачу аб ліквідацыі габраяў Менскага гета, мы спадзяваліся, што гэтакім чынам “свет” даведаецца пра гітлераўскі генацыд габраяў і адгукнецца. Таму для нас было радасцю і падтрымкай, калі нібы ў пацверджанне нашых спадзеваў Славік паведаміў нам праз Жэньку, што на чарговым паседжанні Менскага падполля зноў чакаюць нашага прадстаўніка: ён мусіць прыйсці ў пэўны час, на пэўнае месца, ведаючы пароль.

У справядачы, агучанай на паседжанні, гаварылася пра нетрывалыя і няпэўныя пакуль сувязі (яны сапраўды былі якраз такімі) з партызанскімі атрадамі. Таксама падкрэслівалася неабходнасць падрыхтоўкі людзей да адыходу ў лес, назапашвання дзеля гэтага зброі і актывізацыі барацьбы супраць прапаганды беларускіх калабарантаў. Апошняя пытанне ўскладнялася

тым, што ніхто з тутэйшых людзей не ведаў, хто былі гэтыя калабаранты і як яны апынуліся ў Менску.

Пагадзіўшыся з нашай мэтай (“З гета — на волю!”), Славiк казаў пра дапамогу габраям у вызваленні з гета. Міша Гебелеў прапанаваў выпрацаваць канкрэтныя планы па перапраўцы баяздольных габраяў у лес. Ён расказаў пра нашыя ўласныя спробы усталяваць сувязі з партызанамі. Так, Уладзімір Краўчынскі, адзін з нашых актыўных падпольшчыкаў, а пазней камандзір партызанскай дыверсійнай групы, спрабаваў дабрацца да неабсяжных лясоў у раёне Негарэлага (ля былой польска-савецкай мяжы), але замест партызанаў ён наткнуўся на вялікія танкавыя злучэнні нямецкага рэзервага войска. Група маладых падпольшчыкаў на чале з Фімкам Прэсманам (які пазней набыў славу падрыўніка нямецкіх эшалонаў) выправілася на ўсход. Яны дайшлі да Смаленска, але вярнуліся ў гета, так нічога й не высветліўшы...

Неяк Зяма Серабранскі паведаміў мне, што нехта з “лясных людзей” прыйшоў у гета і адразу ж накіраваўся да старшыні юдэнрата, цалкам праігнараваўшы ўсе правілы засцярогі. Досыць ультыматыўным тонам ён сказаў Мушкіну, што яго паслаў камандзір партызанскага атрада капітан Быстроў (сапраўднае прозвішча Сяргееў) перадаць юдэнрату даручэнне, каб грошы і канфіскаваныя каштоўнасці, сабраныя ў гета, неадкладна былі перададзеныя партызанам. “І што ж пасля гэтага юдэнрат скажа немцам?” На гэтае пытанне Мушкіна найўны пасланец з лесу адказаў вельмі проста: маўляў, Мушкін “пакажа немцам распіску, што каштоўнасці забраныя партызанамі”. (Дарэчы, распіскі часта пісалі партызаны, калі забіралі ў сялянаў правіант, прызначаны немцам.) Урэшце пасланец запэўніў Мушкіна, што ў кожным разе віна на яго не ляжа.

Габрайскі “старэйшына”, зусім збіты з панталыку гэткам раптоўным паваротам падзеяў, адказаў, што ён мусіць падумаць. Калі пасланец пайшоў, Мушкін адразу ж расказаў пра сустрэчу Зяму Серабранскаму, а ўжо той — мне. Што ж, я таксама намерыўся праігнараваць усе элементарныя правілы бяспекі і папрасіў тэрміновай сустрэчы з “чалавекам з лесу”.

Спатканне адбылося на кватэры Ніны Ліс. Перада мною стаяў хлапец гадоў 18—19. “Федзя,” — назваўся ён, рукаючыся са мною. Нават сляпы падумаў бы пра Федзю, што гэта чалавек з нейкай іншай планеты. Ягоньня шчокі пунсавелі ад цеплыні ў пакоі, загарэлы, ажно бронзавы твар надта ж кідка кантраставаў з нашымі, учарнела-жоўтымі, колеру старажытнага пергаменту тварамі. Гэты “чалавек з лесу” не меў часу асперагацца. Ён спяшаўся — пакінуў кая з калёсамі далекавата ад гета. Ён гаварыў гэтак гучна, што Нініна маці час ад часу нават казалі: “Цішэй, цішэй...” Я папрасіў яго расказаць капітану Быстрову пра тое, хто мы такія, і перадаць яму, што мы гатовыя дапамагчы партызанам, але ігнараванне кантрыбуцыйных патрабаванняў немцаў толькі б яшчэ больш распаліла іх лютасць і прывяло б такім

чынам да ўсё новых і новых ахвяраў сярод гетаўцаў. І яшчэ я папрасіў Федзю высветліць думку Быстрова наконт таго, каб выправіць нашых людзей у лес для беспасярэднага ўдзелу ва ўзброенай барацьбе.

Я паведаміў пра апошнія падзеі кіраўнікам нашага падполля. Абмеркаваўшы новую сітуацыю, мы зрабілі невялікія папраўкі ў нашыя зыходныя пазіцыі.

Цяпер наш галоўны лозунг гучаў так:

“Ратэвэн ін кэмпф! Выратуемся ў барацьбе!”

НОВЫ “ГЕТАЎСКІ ПАШПАРТ”

Па нашым даручэнні “свой гетаўскі паліцэйскі” Зяма Окунь павінны быў паклапаціцца пра тое, каб у раёне габрайскіх могілак у гэты дзень дзяжурылі толькі надзейныя людзі. Яны ў сваю чаргу мусілі адразу, як толькі дзе паблізу з’явіцца немцы або “чорная паліцыя”, падаць яму сігнал трывогі. Зяма ведаў, якую вялікую адказнасць узялі мы на сябе гэтым разам. Правал азначаў бы катастрофу.

На сваю куртку ён надзеў яшчэ адну — з жоўтымі латамі, спераду і ззаду, і выйшаў да замаскаванага лазу ў драцяной агароджы гета.

Акурат у прызначаны час там з’явіўся Жэнька. Следам за ім ішоў хударлявы малады чалавек, для якога Зяма й захапіў другую куртку.

У гета прыйшоў Славик Пабыдзіт.

У больніцы, у кабінёце доктара Куліка, Славіка ўжо чакалі Міша Гебелеў, Моря Пруслін і я. На ўсіх нас былі белыя халаты. Калі ўвайшоў Славик, мы далі гэткую “маскаванку” і яму.

Мы павіталіся, як старыя сябры. Хоць з часу нашай першай сустрэчы мінула толькі некалькі тыдняў, выраз ягоных карых вачэй прыкметна змяніўся. Цяпер яны былі поўныя рашучасці і нават нейкай зацятасці. Асабліва гэта стала заўважна тады, калі мы пачалі абмяркоўваць нашу агульную справу. Гэта быў ужо не той, поўны здзіўлення й недаверу Славик, які пад час нашай першай сустрэчы успрыняў інфармацыю пра гетаўскае падполле як нешта зусім неверагоднае і які меў сур’ёзныя сумневы наконт законнасці самастойных арганізацыйных дзеянняў. Цяпер з намі гаварыў чалавек, чыя асабістая адказнасць за нядаўна створаны цэнтралізаваны рух супраціву ў Менску і чыё становішча кіраўніка гэтага руху наклалі відавочны адбітак на ягоным палітычным і сацыяльным росце — перад намі быў ужо цалкам сфармаваны падпольны кіраўнік.

Перш-наперш ён раскажаў нам пра агульнае становішча ў падпольным руху, пра пашырэнне прапагандысцкай працы падпольшчыкаў і пра іх першыя “няпэўныя” сувязі з партызанскімі групамі. Для нас у яго былі адмысловыя навіны: камітэт падшукаў на “рускім баку” некалькі кватэраў спецыяльна для кіраўнікоў гетаўскага падполля на выпадак небяспекі. Мы падзякавалі яму за гэта, але растлумачылі, што кіраўніцтва гетаўскай арганізацыі не збіраецца пакідаць гета нават у выпадку небяспекі; галоўны наш клопат пра тое, каб, застаючыся ў гета, дапамагаць людзям вызваляцца

з яго. Калі ж “рускі бок” сапраўды можа дапамагчы з кватэрамі, то лепей там пасяліць гетаўскіх дзяцей і жанчын з “арыйскімі” дакументамі.

Мы расказалі Славіку пра пасланніка ад капітана Быстрова. Ягоная думка была такая: так, мы павінны дапамагаць новасфармаваным партызанскім атрадам, але рабіць гэта трэба цэнтралізаваным шляхам, гэта значыць, праз гарадскі камітэт. Што ж да таго, каб пасылаць групы гетаўцаў у партызанскія атрады, дык гэта залежыць перш за ўсё ад зброі, якую прынясуць у лес нашыя людзі. Калі толькі зачынаецца партызанскі рух, без зброі надзвычай цяжка хоць каму “асвойтацца” ў лесе; для габраў жа гэта было б проста немагчыма.

Для развязання ўсіх гэтых задачаў варта было пашырыць арганізацыйную структуру гетаўскага падполля, якое на гэты час налічвала ўжо блізу 300 чалавек плюс моладзевыя суполкі. Сістэма “дзiesiąтак”, членства ў якіх абумоўлівалася асабістым веданнем чалавека і рэкамендацыямі кіраўнікоў, добра спрацоўвала ўнутры гета, але не прынесла б эфекту на “тым баку”, дзе на нямецкіх працоўных месцах былі занятыя тысячы габрайскіх рабочых. Славик паабяцаў дапамагчы нашым сябрам наладзіць сувязі з людзьмі гарадскога падполля на працоўных месцах; як “арыйцам”, ім зручней было перамяшчацца ў горадзе.

Таксама ён паведаміў нам пра пастанову гарадскога падпольнага цэнтра, згодна з якой беспасярэдны кантакт з юдэнратам мусілі былі ўзяць на сябе менавіта мы, гетаўскія падпольшчыкі. Гэтае рашэнне стала прычынай спрэчак і рознагалоссяў. На той момант гарадскі камітэт ужо сам наладзіў сувязь з некалькімі сябрамі юдэнрата і нават атрымаў дапамогу ад іх, аднак гэта пагражала правам усяго падполля. (Дарэчы, сувязным паміж юдэнратам і гарадскім камітэтам быў беларус, які да вайны працаваў пракурорам.) Наогул пытанне палягала ў тым, каб надзейныя юдэнратаўцы маглі самі арыентавацца ў агульнай сітуацыі і на месцы атрымліваць указанні гетаўскага падполля. (У некаторых савецкіх выданнях змешчана фотакопія распіскі (за подпісам “Пабыдзіт”) у атрыманні лекаў і іншых рэчаў для партызанаў. Аднак там нідзе няма пазнакі, што ўся гэтая дапамога зыходзіла з гета.)

Славик не пагадзіўся з нашымі падыходамі да юдэнрата як да калабарацыянісцкага органа — інструмента ажыццяўлення антыгабрайскіх загадаў немцаў. На ягоную думку, адрозна ад гарадской управы, якая сапраўды была калабарацыянісцкай установай (хоць і там працавалі людзі з падполля), юдэнрат быў навізаны гета самімі немцамі. І тое, што амаль усе юдэнратаўцы трымалі адказ перад гетаўскім падполлем, мела вельмі вялікае значэнне для ўсёй падпольнай работы.

* Ва ўправе працаваў Баляслаў Берут, які пазней стаў прэзідэнтам Польскай Народнай Рэспублікі. Ён быў дарадцам у гарадской адміністрацыі. З баявой падпольнай арганізацыяй сувязяў не меў; з ім кантактавалі “іншыя партыі”, якія ў 1943 годзе дапамаглі яму перабрацца ў Польшчу, дзе ён стаў старшынём падпольнай Краёвай Рады Нарадовай і сябрам Цэнтральнага камітэта Польскай рабочай партыі.

Я падзяліўся з Славікам сваёй трывогай пра тое, што найпростая сувязь гетаўскага падполля і юдэнрата будзе вельмі небяспечнай, бо сярод юдэн-ратаўцаў, апрача надзейных, круціліся і сумнеўныя асобы. Аднак гэты аргумент не пераканаў Славіка. З ім заадно быў і Міша Гебелеў. Моця Пруслін маўчаў да самага апошняга моманту і толькі пры канцы нашай дыскусіі пацвердзіў сваю ранейшую пазіцыю, якую заняў адразу пасля ўцёкаў з Узды. Дарэчы, заўсёды скептык Гебелеў змяніў сваю думку ў бок аптымізму і веры ў нашыя сілы толькі пасля сустрэчы з прадстаўнікамі гарадскога падполля. Пруслін жа як трымаўся раней, так і цяпер настойваў на сваёй пазіцыі: мы мусім узбройваць нашых людзей у гета і сустракаць карнікаў, калі яны заявляюцца ўчыняць свае аблавы на габраяў, агнём. Моця ўзгадаў прыклад з уласнага досведу, акурат тую гісторыю, калі яму ў самы апошні момант пашанцавала вырвацца з лапаў смерці. Тады, калі ўсіх габраяў немцы былі ўжо сагналі да рова, нехта з сагнанных адважыўся кінуцца на сваіх забойцаў. Гэты адзінак акт супраціву даў іншым шанец уцячы і ўратавацца. Моця меркаваў, што ўся нашая арганізацыя павінна стаць узброенай самааховай. Мы не пагадзіліся з ягонай стратэгіяй. Сваю задачу мы бачылі ў захаванні як паболей жывых людзей, з тым, каб пасля яны змаглі ва ўзброенай партызанскай барацьбе адпомсціць ворагу.

Славік цярыліва выслухаў нашыя “дэбаты” і толькі пасля паведамліў нам падрабязнасці тых жахаў, якія надоечы здарыліся ў Менску.

Мы ўжо чулі ад габрайскіх рабочых, якія працавалі за межамі гета, аповед пра безліч трупай расстраляных людзей, якімі былі літаральна выкладзеныя дзве галоўныя менскія вуліцы — Савецкая і Пушкінская. Як расказвалі рабочыя, па адзенні можна было меркаваць, што гэта былі савецкія ваеннапалонныя. Целы заставаліся ляжаць на вуліцах некалькі дзён запар, і кожны раз, вяртаючыся з працы ў гета, рабочыя з жахам расказвалі, што не было і знаку, каб нехта спрабаваў прыбраць трупы. Гэтак нацысты хацелі паказаць жыхарам Менска, што будзе з кожным з іх, хто адважыцца паўстаць супраць “новага парадку”.

Гэтаксама мы ўжо ведалі і пра выпадак з 10.000 зняволеных, якіх немцы гналі некуды да заходняй ускраіны Менска. Гэта былі пераважна рускія, украінцы і беларусы, усе маладыя мужчыны, вайскоўцы. Нямецкай аховы тады было досыць мала. На кожны падазроны рух зняволеных канвойныя адкрывалі агонь. Тым не меней, калі б людзі адважыліся на ўцёкі, скажам, праз прылеглыя да галоўных вуліцаў завулкі, хто ведае, як бы ўсё атрымалася. Без сумневу, было б шмат забітых. Але ж несумнеўна і тое, што многія б змаглі ўратавацца. Ды ніхто з зняволеных не спрабаваў уцячы. Ніхто з іх не кінуўся на забойцаў — як той уздзенскі габрай — дзеля таго, каб пасеяць паніку ў шэрагах канвойных і тым самым даць шанец уратавацца іншым.

Ад Славіка мы даведаліся, што тыя людзі не былі звычайнымі ваеннапалоннымі. Яны рыхтаваліся да паўстання ў канцлагеры. Славік ведаў пра

гэта, бо і сам разам з іншымі кіраўнікамі падполля ўдзельнічаў у падрыхтоўцы гэтага бунту. Кіраўнікі паўстання ўзялі на сябе забеспячэнне паўстанцаў зброяй. У двары Менскага політэхнічнага інстытута, у стайнях, быў знойдзены патаемны склад савецкай зброі: вінтоўкі, кулямёты, гранаты, патроны. У поўнай сакрэтнасці швачкі-падпольшчыцы перапраўлялі ўсё гэта ваеннапалонным. Менскае падполле наладзіла сувязь нават з некалькімі партызанскімі групамі, якія паабяцалі, што прыйдуць на дапамогу паўстанцам па першым жа сігнале.

Аднак адзін з кіраўнікоў паўстання Барыс Рудзянка патрапіў у лапы гестапа, дзе раскрыў увесь план з падрыхтоўчымі аперацыямі і тэрмінамі.

(З паведамлення камандзіра сілаў бяспекі 707-й нямецкай пяхотнай дывізіі вынікае, што кіраўнічы склад няздзейснага паўстання налічваў 15 чалавек. Перадавы атрад складаўся з 300 чалавек. У трубах ацяпляльнай сістэмы лагера былі знойдзеныя блізу 400 вінтовак, вялікая колькасць кулямётаў, ручных гранатаў і іншага ўзбраення. Да ўдзелу ў паўстанні рыхтаваліся блізу 2500 ваеннапалонных. Меркавалася, што ад самага пачатку бунту завадатары падтрымаюць палонныя і суседніх лагераў.)

Паводле словаў Славіка, гарадскі камітэт зрабіў пэўныя высновы з правалу паўстання ваеннапалонных. Галоўнае, да чаго прыйшлі падпольныя кіраўнікі, гэта тое, што цяпер трэба скіраваць увагу падполля перш-наперш на стварэнне як мага большай колькасці партызанскіх адзінак не ў разбураным Менску, а ў лясах ды на балотах за межамі горада. Славік параіў і нам сур’ёзна над гэтым падумаць. І задумацца сапраўды было над чым, асабліва Моцю Прусліну, які ўпарта адстойваў ідэю ўзброенага супраціву ў самім гета.

Хоць мы зрабілі сякія-такія папраўкі ў выснову Славіка, з якімі без прычанняў пагадзілася гарадская арганізацыя, настановы, прынятыя ёю, паслужылі нам падказкай для ўласных дзеянняў, найперш для пашырэння нашай падпольнай дзейнасці. (Дарэчы, наша паседжанне з Славікам стала першым і адзіным паседжаннем у гета з прысутнасцю кіраўніка Менскага падпольнага камітэта.) Наш асноўны лозунг “Гета азначае смерць! З гета — на волю!” цяпер набыў спецыфічную скіраванасць — “З гета ў лес! На ўзброеную барацьбу супраць гітлераўскіх забойцаў!” Такія заклікі да святое помсты за смерць дзесяткаў тысячаў забітых нацыстамі габраяў павінны былі ўвайсці ў кожны гетаўскі дом.

Упэўніцца ў тым, што нашыя лозунгі маюць пад сабою рэальную глебу і што нас сапраўды чакаюць у лесе, нам дапамог Федзя, які зноўку прыйшоў у гета — з адказам свайго партызанскага камандзіра капітана Быстрова. Гэтым разам Федзя адразу накіраваўся на кватэру Ніны Ліс. Яе маці была бязмежна рада зноў яго пабачыць; яна сустрэла яго, як потым сама казалі, нібыта гэта быў яе родны сын. Яна без перастанку згадвала гады грамадзянскай вайны, параўноўваючы Федзю з тагачаснымі змагарамі з пагромашчыкамі. Апіраючыся на сваю кавеньку, яна датэпала з Федзем да больніцы,

правяла яго міма вартаўніцы Лізы Рыс і нават спусцілася ўніз, да мяне ў калонію. (Я бачыўся з Федзем пасля вайны; увесь ужо ў медалях, ён сказаў мне, што ягонае сапраўднае прозвішча Шадлецкі.)

Як вынікала з словаў Федзі, атрад Быстрова быў гатовы прыняць гетаўцаў пры ўмове, што яны будуць забяспечаны ўласнай зброяй. Апрача таго, яны павінны прынесці з сабою ў лес лекі, соль і... друкавальную машынку. Словам, нешта карыснае. Ва ўсіх падрабязнасцях і фарбах Федзя распавёў нам, як цяжка даводзілася партызанскім групам, сфармаваным на пачатку 1942 года. Складаючыся пераважна з салдатаў, якія апынуліся ў варажым тыле, або тых, каму пашанцавала ўцячы з лагера для ваеннапалонных, атрад Быстрова яшчэ не меў сваёй базы, а мусіў перамяшчацца з месца на месца пасля кожнай дыверсійнай акцыі (падпалу моста, пашкоджання тэлефонных ліній, аблавы на "чорную паліцыю" ды інш.). Жыхары вёсак на пачатку з страхам і недаверам успрымалі начныя візіты партызанаў, хоць і дзяліліся з імі тым, што Бог паслаў, ды выслухоўвалі іхныя папярэджанні не "карміць" немцаў.

Федзя не надта ўзрадаваўся, калі пачуў, што надалей нашая дапамога партызанам будзе "праходзіць" праз цэнтральную падпольную арганізацыю. І тым не меней, "пакуль тое яшчэ будзе", мы пачалі падрыхтоўку да адпраўкі разам з Федзем з гета ў лес нашай першай арганізаванай суполкі.

Адказнасць за гэта мы ўсклалі на Барыса Хаймовіча. Ён тут жа скантактаваўся з сваімі старымі сябрамі па службе ў войску Іванам Кудраковым і Уладзімірам Шулковым, якія ведалі, дзе канкрэтна на Кальварыйскай вуліцы была схаваная зброя. Барыс пазнаёміў нас з групай, якую меўся весці ў лес: Яўсэй Шнітман, Гінзбург, Рылькін, Абраша Рудзіцэр і яшчэ дзесяць мужчын з вайсковым досведам. Мы дамовіліся з Барысам, што неўзабаве ён наладзіць сталы кантакт з намі, каб і надалей прыводзіць як мага больш габраў з гета ў лес да партызанаў.

"Зыход" нашай першай суполкі змагаюцца парушаў усе элементарныя правілы сакрэтнасці. У тыповай партызанскай манеры яны "канфіскавалі" дзве фурманкі ўжо ў самім гета. Затым абсталявалі ў іх падвойнае дно (каб схаваную зброю), "вызвалілі" некалькіх коней і а чацвертай раніцы выправіліся ў дарогу. Паводле дакументаў, што меліся ў іх, яны нібыта былі рабочымі, якія ехалі ў лес па дровы. На Кальварыі, дзе іх чакаў Кудракоў, "свежаспечаныя" партызаны выкапалі 13 вінтовак і 4000 патронаў. У тую ж ямку яны пакідалі, сарваўшы з адзення, свае жоўтыя латы і рушнікі праз самы цэнтр горада ў кірунку да Бабровічаўскага лесу, што знаходзіўся недзе за трыццаць кіламетраў ад Менска.

Барыс стрымаў сваё слова. Як толькі група прыбыла ў лес, ён паслаў аднаго з сваіх людзей з "арыйскім" папяртам і "належным" абліччам назад у гета прывесці новых людзей. У другой групе, якая налічвала блізу дваццаці чалавек на чале з лейтэнантам Леанідам Окунем, таксама было некалькі ча-

лаvek з вайсковым досведам: Якаў Песін (ён ваяваў яшчэ пад час грамадзянскай вайны), Сёня Аўрукін, Яшка і Навум Рудзіцэры ды іншыя. Правадніком заставаўся Федзя.

Капітан Быстроў асабліва ўзрадаваўся прыходу ў лес Грышы Гардона. Камандзір папрасіў нас, каб мы прыслалі ў атрад доктара, ды, як на тое, у патрэбную хвіліну мы анік не маглі знайсці доктара Зібцыгера, які ўжо даўно выказаў на гэта згоду. (Пазней мы паслалі яго ў партызанскі атрад у Налібоцкую пушчу.) Так у самы апошні момант мы надумалі паслаць Грышу Гардона, які яшчэ толькі вучыўся ў медычным інстытуце, і ён цалкам апраўдаў наш давер, стаўшы незаменным у лесе чалавекам.

Трэцяя група нават умудрылася дабрацца да базы Быстрова на грузавіку.

Па ініцыятыве Славіка некаторыя з нашых людзей далучыліся да групы з "рускага боку", якая адыходзіла ў лес. І ўпершыню мы выправілі ў лес некалькі жанчын з нашага падполля — Аню Бранштэйн, Дзіну Бейнінсон, Таню Берман, Хану Рубінчык і Надзю Рудзіцэр.

З пачуццём гонару мы даведаліся пра тое, што капітан Быстроў і камісар Мікалай Пакроўскі ўхвалілі прапанову Барыса Хаймовіча стварыць з нашых людзей, былых гетаўцаў, кулямётнае падраздзяленне. Гэта было першае кулямётнае падраздзяленне ў адным з найбольш вядомых на Беларусі партызанскіх атрадаў, які сваёю пазнейшай славаю абавязаны баявым подзвігам акурата гэтага падраздзялення, цалкам складзенага з габраў Менскага гета.

Цяпер мы сутыкнуліся з новай складанай задачай: захоўваць гэтак патрэбную ў падпольнай дзейнасці сакрэтнасць і тым жа часам інфармаваць усе нашыя ячэйкі, а праз іх і больш шырокія колы гетаўцаў, пра нашу стратэгічную праграму "выратавання ў барацьбе". Гэтаксама неабходна было ўнесці яснасць у метады ажыццяўлення гэтай праграмы. Перш-наперш мы паставілі пагаварыць асабіста з кожным з кіраўнікоў ячэек.

Гутаркі былі кароткія і па-ваеннаму строгія і канкрэтныя. Я сустрэўся з Навумам Фельдманам, Ленай Майзеліс, Надзій Шустэр і Аўромам Шляхтовічам, былым кіраўніком рабочага руху ў Польшчы. Міша Гебелеў — з Зямям Окунем, Міркіным, Лёвам Гурэвічам і Мішам Каганом. Моця Пруслін — з Розай Ліпскай, Хонанам Гусінавым, Навумам Брусціным і Ёзлем Рольбіным. Асобна мы мелі гутаркі і з маладымі актывістамі. Пра арганізацыю ўсіх гэтых сустрэчаў і пошук месцаў для іх паклапацілася нашая галоўная "сувязная асоба" Эма Родава. Гэтаксама яна адказвала за збіранне штодня самай свежай інфармацыі ад рабочых, якія працавалі на "тым баку".

Аднак з кожным новым кантактам, з кожнай новай адпраўкай у лес людзей рызыка выкрыцця нашага падполля павялічвалася. І таму далёка не з лёгкім сэрцам мы ўсё ж наважыліся асабіста сустрэцца з кіраўнікамі юдэнрата. Гутаркі з імі вымагалі асаблівай сакрэтнасці, ды самі яны пра гэта не надта клапаціліся. Тым не меней было пастаноўлена: быццам бы праводзя-

чы агляд усіх аддзяленняў больніцы, “габрайскі старэйшына” зойдзе і да мяне ў кацельню. Гэтак у сваёй сутарэннай “рэзідэнцыі” я ўпершыню зблізку зірнуў на старшыню юдэнрата.

Ілля Мушкін аказаўся абаяльным прыемным чалавекам з тонкімі, выразнымі рысамі твару і высокім лобам. Ледзь заўважна ўсміхнуўшыся, ён запытаў мяне, як ідзе праца, “праінспектаваў” вялікі кацёл і, нібыта самому сабе, адыходзячы ўжо, сказаў: “Цяпер я мушу ісці, знойдзеце мяне самі, бо я не змагу прыйсці сюды зноў”.

У гэты ж дзень мы прызначылі Хасю Біндлер нашым спецыяльным сувязным з адзіным абавязкам падтрымання сувязі з кіраўнікамі юдэнрата — Ілём Мушкіным, Гіршам Рудзіцэрам і Зямам Серабранскім. Гэтакія незвычайная “дыпламатычная” місія і абумовіла ейную падпольную мянушку — “Дыпкур” (дыпламатычны кур’ер). Хася паспяхова перадавала ў юдэнрат усе нашыя інструкцыі, а там у сваю чаргу атрымлівала ўсю неабходную нам інфармацыю. Праз яе мы накіравалі запыт у юдэнрат на палову ўсіх грошай і канфіскаванага адзення, сабраных для немцаў. Усё гэта было скарыстана на патрэбы нашых людзей, якія збіраліся далучыцца да партызанаў. Істотная дапамога паступала да нас і з майстэрняў, якія знаходзіліся пад кантролем юдэнрата. Гэтаксама была дасягнутая дамоўленасць і пра тое, каб у сталёўцы для бедных маглі харчавацца тыя з нашых людзей, хто з прычыны бяспекі не мог працаваць на нямецкіх працоўных месцах. У абавязкі гэтых людзей уваходзіла, напрыклад, забеспячэнне падполля радыёпрыёмачамі, вядзенне дакладнага ўліку назапашанага ўзбраення, захаванне яго ў бяздольным стане, кантроль за ягоным месцазнаходжаннем ды інш. Па зразумелых прычынах уся гэтая зброя ніколі не захоўвалася ў нейкім адным месцы.

Зварот нашых ячэек да насельнікаў гета хутка пераходзіў з дома ў дом, з кватэры ў кватэру, неўзабаве аформіўшыся ў адмысловы лозунг: “Забяспечвай сябе “новым пашпартам”: пісталетам, гранатай, абрэзам, аўтаматам — усялякім відам зброі або нават часткаю зброі. Гэта дазволіць табе патрапіць у партызанскі лес”. Перадумова капітана Быстрова браць у партызаны толькі ўзброеных людзей выклікала ў гета сапраўдны “зброевы бум”, калі ўсе ад малога да старога кінуліся на пошукі зброі.

Завадатарамі ж, вядома, былі нашыя падпольныя суполкі. З дапамогай нашых сяброў на біржы працы Міркіну, кіраўніку адной з нашых ячэек, пашанцавала ўладкаваць некалькі сваіх чалавек на нямецкі завод, з якога тыя пачалі штодня прыносіць вінтавыя патроны. Ячэйка Кагана ўзброілася пісталетамі. Людзі Навума Брусціна сабралі 15 гранатаў. (У гэтым ім дапамог журналіст Іосіф Міндэль разам з сябрамі з “рускае зоны”.) Група Фельдмана закупляла зброю няспынна, а цяпер нават у саміх немцаў. Суполцы Рольбіна пашчасціла ў літаральным сэнсе адкапаць 6 вінтовак і некалькі сотняў патронаў. Іхняя сувязная Ліля Капялевіч таксама здолела абзавесціся рознай зброяй — у “рускай зоне”.

Асабліва рызыкавала ва ўсёй гэтай справе нашая моладзь. Шаснаццацігадовы Валік Жыгльзейф адкапаў за межамі гета 30 вінтовак і вялікую колькасць патронаў. Саня Каплінскі, Шлёмка Грынгаўз і Яшка Лапідус з дапамогай сваіх былых школьных сяброў Віці Рудовіча і Колі Прышчэпчыка знайшлі ў зямлі побліз Магілёўскай шашы 540 патронаў, кулямётную стужку, 12 вінтавых затвораў, дзве гранаты, іншыя дробныя зброевыя часткі. Мой колішні таварыш па турэмнай камеры Аўром Гельман першым у гета дастаў навіоусенькі аўтамат — мара кожнага партызана. З нямецкага зброевага склада Цылі Батвіннік удалося па частках вынесці чэшскую вінтоўку маркі “Шкода” і шмат патронаў да яе. Асобная група нашых майстроў чысціла і збірала зброевыя часткі. Мы былі вельмі ўражаныя, калі даведаліся ад Эмы Родавай, што маладыя рабочыя Лейба Шафран і Шые (прозвішча мне не ўдалося высветліць), якія працавалі на торфазаводзе пад Менскам, знайшлі там кулямёт, разабралі яго на часткі і затым пранеслі іх у гета.

На другім месцы па важкасці сярод рэчаў першае неабходнасці ў лясных баявых умовах былі медыкаменты. Доктары Кулік, Мінкін, Зібцыгер, Альпяровіч, Керзон, Ліўшыц, Бляхер, Фаня Сафір, Іда Гальперына, Бэла Кандратоўская і медсёстры Цыля Клябанава і Чынюк, фармацэўт Хаюцін ды іншыя збіралі для партызанаў бінты, ёд ды іншыя сродкі аказання першае дапамогі. Апрача таго, кожная ячэйка паклапацілася пра стварэнне ўласнага фонду медыкаментаў, дастаючы іх пераважна ў нямецкіх установах. Так, Аўром Шляхтовіч (або “Жоўты Мойша”, як яго называлі ў Варшаве) скаптваваўся з адным палякам, які, апынуўшыся на прымусовай працы ў Менску, пасябраваў з сваімі, такімі ж, як ён, суайчыннікамі. Аўрому не спатрэбілася нават тлумачыць гэтаму паляку, навошта гэтак пільна спатрэбіліся лекі; той добра-такі працерабіў нямецкія запасы і дастаў шмат каштоўных медыкаментаў. Нашая актывістка Цэся Мадэйскер стварыла адмысловы цэнтральны “фонд медыкаментаў” — для рэгулярнага забеспячэння імі групаў габраяў, якія адыходзілі ў лес.

Апрача цёплага адзення, абутку, шалікаў, пальчатак ды іншых неабходных у партызанскіх умовах рэчаў, якія вырабляліся ў гетаўскіх майстэрнях і выносіліся адтуль нашымі людзьмі, мы пастаўлялі партызанам і маскавальныя накідкі — іх шылі з прасцінаў жанчыны. Не засталася ў баку ад патрэбаў партызанаў і гетаўская мылаварня, значная частка прадукцыі якой накіроўвалася ў лес.

Зважаючы на невыносныя ўмовы гетаўскага існавання, калі магільшчыкі не паспявалі закопваць трупы палеглых ад тыфу й голаду людзей, мы намерыліся стварыць нешта накшталт дабрачыннага фонду для дапамогі самым гаротным гетаўцам. Да гэтае справы актыўна далучыліся жонкі кваліфікаваных рабочых. Яны склалі спіс тых гетаўцаў, што яшчэ былі ў стане “рабіць вялікую справу” дабрачыннасці, і мы пісьмова звярнуліся да гэтых людзей (падпісваючыся ўсё тым жа неіснуючым “Камітэтам”) з

просьбаю падзяліцца харчовымі прадуктамі з галотай. Многія адгукнуліся, і тады нашыя падпольшчыкі, якія працавалі на “лепшых” месцах, заснавалі “харчовы фонд”. Ён стаў вялікай падтрымкай для тых нашых сяброў, якія не маглі знаходзіцца ў полі зроку немцаў.

Наша праца і наш уплыў на насельнікаў гэта ўсё болей пашыраліся, і разам з тым усё заўважней раздзелі шэрагі нашых актывістаў. Мы не маглі ігнараваць іхныя настойлівыя просьбы паслаць іх у лес.

Аднак не гэта было галоўнай прычынай змяншэння колькасці нашых сяброў. Па меры таго як пашыраўся маштаб нашай дзейнасці, ворагу становілася ўсё лягчэй выходзіць на наш след. Гестапа мела сваіх інфарматараў і ў гэта. А многія з нашых людзей не ўспрымалі дастаткова сур’ёзна настойлівыя засцярогі і просьбы прытрымлівацца хоць бы асноўных правілаў падпольнай працы. Захаванне гэтых правілаў некаторыя нават лічылі маладушнасцю...

АНТЫСЕМІТЫЗМ НАШЫХ “СЯБРОЎ”

Аднаго разу Міша Гебелеў прынёс вестку пра тое, што паралельна з Менскім падпольным цэнтрам некалькі савецкіх афіцэраў высокіх рангаў, якія апынуліся ў варажым тыле, стварылі незалежны Ваенны савет. Я вельмі ўзлаваўся ад гэтае навіны, ажно Міша доўга мяне супакойваў. Крыху супакоіўшыся, я напрасіў яго як найхутчэй паведаміць Славіку пра маё катэгарычнае непрыняццё гэтакай “тактыкі”. Той давяраў майму вялікаму досведу яшчэ з польскага падполля і, напэўна, прыслухаўся б да майёй думкі.

Мая катэгарычная пазіцыя супраць новастворанага Ваеннага савета грунтавалася на двух фактарах. Першае: з’яўленне паралельнай, адмыслова вайскавай арганізацыі з “рэкамендацыямі” ўзяць на сябе кіраўніцтва партызанскім рухам (які меў на ўвазе ўзброеную барацьбу супраць акупацыйных сілаў) звучіла б функцыі гарадскога падпольнага камітэта да чыста прапагандысцкіх. І другое, што, зрэшты, неадлучнае ад першага: ва ўмовах акупацыі, калі галоўнай мэтай гарадскога цэнтра (на чале якога стаялі правяраныя тутэйшыя кадры) было арганізаваць супраціў ворагу ўсімі магчымымі сродкамі, цяжка было б аддзяліць ваенныя задачы ад палітычных, не аслабіўшы пры гэтым цэнтр дый, па сутнасці, не адсунуўшы яго на задні план як залішні. Таму я настойліва націскаў на тое, каб Ваенны савет быў распушчаны, а ягоныя кіраўнікі ўведзеныя ў склад Менскага падпольнага баявога цэнтра.

Як пазней нам раскажаў Міша, Славік слухаў мае аргументы бадай што з адчасам. Ён нічога не казаў, адно толькі колькі разоў паўтарыў: “Немагчыма... Цяпер ужо нічога нельга з гэтым зрабіць...” Без сумневу, Славік ведаў пра дзейнасць Ваеннага савета значна болей, чым гаварыў нам. Напрыклад, ён ведаў, што лідэры савета Бялоў і Рогаў кіравалі сваім так званым “сакрэтным штабам” дакладна гэтаксама, як і ў савецкія часы: яны склалі графік “дзяжурстваў” і пазначалі ў сваіх пататніках дакладны час прыёму людзей, а таксама пытанні, якія стаялі на “парадку дня”.

Мы, гэтаўскія падпольшчыкі, ніколі не сустракаліся з прадстаўнікамі Ваеннага савета, і тым не меней выказвалі нашае стаўленне (па просьбах Славіка) да паасобных іхных рашэнняў. Напрыклад, савет пастанаўіў узарваць памяшканне, дзе мусіў адбыцца сход беларускай калабарацыянісцкай моладзевай арганізацыі Саюз беларускай моладзі. (Сваімі структурай і праграмай СБМ нагадваў нямецкую “*Hitler Jugend*”). Я сказаў Славіку, што мы

не вядзем вайну супраць дзяцей, няхай нават дзяцей ворага. І замест іхнага плана прапанаваў узарваць толькі сцэну, дзе павінны былі сядзець дарослыя кіраўнікі арганізацыі. Савет ухваліў маю прапанову.

Іншы прыклад. Нехта з “саветаўцаў” выказаўся супраць выкарыстання атрутных рэчываў у барацьбе з нацыстамі. Напэўна, гэта быў адзін з самых “вучоных” афіцэраў — ён спасылаўся на Жэнеўскія пагадненні. Мы запрасілі яго прыйсці ў гета і паглядзець, як нацысты атручвалі тысячы габраяў у душагубках і газавых камерах, хоць Германія гэтаксама падпісвала міжнародныя пагадненні аб забароне выкарыстання хімічнай зброі.

Найбольш жа вострыя супярэчнасці паміж намі й Ваенным саветам выклікала пастанова апошняга больш не браць гетаўскіх габраяў у партызанскія лясныя атрады. Прыярытэт, як яны тлумачылі, павінны аддавацца афіцэрам і салдатам з вайсковым досведам, а іх, якія чакалі сваёй чаргі, было вельмі шмат. І яшчэ Ваенны савет меркаваў, што габраі, з прычыны свайго вонкавага выгляду, неўзабаве прыцягнулі б увагу немцаў, і гэта магло б паставіць пад пагрозу выкананне партызанскіх задач.

Мы расцанілі гэтую пастанову не толькі як шкодную для ўсяго падпольнага руху, але і як антыгабрайскую. Тут зусім не ўлічвалася тое, у якой небяспечнай сітуацыі мусілі існаваць у гета габраі, штодня, бадай, нават штохвіліны знаходзячыся пад пагрозай вынішчэння, тады як людзі на “рускім баку” яшчэ мелі магчымасць “перачакаць” ці з сваёй ініцыятывы стварыць новыя партызанскія адзінкі. У адказ на гэты антысемеіцкі крок Ваеннага савета мы вырашылі спыніць з ім наогул усякія дачыненні, нават апасродкаваныя, ды і не жадалі мы мець гэтых дачыненняў. Пастанова Ваеннага савета змусіла нас цяпер дзейнічаць цалкам па сваёй ініцыятыве, інфармуючы пра кожны свой крок толькі Славіка. Балазе, ён заўсёды ішоў нам насустрэчу.

У той жа час беларусы “на тым баку” нам вельмі дапамагалі, і перш за ўсё ў выратаванні габрайскіх дзяцей. Прычым датычыла гэта аднолькава як тых з “рускай зоны”, хто выконваў інструкцыі агульнай арганізацыі супраціву, так і тых, хто дзейнічаў самастойна.

Дом беларускай жанчыны Марыі Ясінскай, недалёка ад штаба гестапа на вуліцы Берсана, не аднойчы служыў прытулкам і схованкай для нашых кіраўнікоў. Менавіта там мы “схавалі” Ізраіля Голанда, якому пагражала шыбеніца. Пад час аднаго з допытаў у канцлагеры на Широкай камендант прастрэліў яму нагу. Нейкім чынам параненаму Ізраілю пашанцавала ўцячы і схаватца на могілках. Нашыя людзі літаральна прынеслі яго адтуль у дом Ясінскай.

Спыняўся ў Марыі і Міша Гебелеў, асабліва калі затрымліваўся на “рускім баку” і не мог вярнуцца ў гета да пачатку “каменданцкай гадзіны”. І там жа прызначала яўкі ўсім людзям з “таго боку” нашая сувязная Клара Жалызняк.

Мы стварылі спецыяльную жаночую суполку, куды ўвайшлі Рыўка Нор-

ман, Геня Пастэрнак, Гіта Сукенік, Берта Лібо і Слава Гебелева, для сувязі з падобнаю ж групай беларусак — Воранавай, Марыі Іваноўскай, Тацяны Герасіменкі і Лолы Равінскай (той самай, якая разам з Славікам прыйшла ў дзень нашай першай сустрэчы з ім). Задача абедзвюх групаў, што працавалі разам, была адна — знаходзіць бяспечныя месцы для габрайскіх дзяцей у беларускіх сем’ях або ў дзіцячых дамах. Уладкоўваннем габрайскіх дзяцей займаліся і Ася Прусліна, Лена Гінзберг і Геня Сультан, якія за кароткі час перадалі ў дзіцячыя дамы 70 маленькіх гетаўцаў.

Тым часам Славік звязаў нас з надзейным чалавекам, які працаваў у адзеле асветы менскай гарадской адміністрацыі. Мы дамовіліся: калі паміж 9-й і 11-й гадзінамі раніцы ў 20-ы пакой управы будуць прыносіць падкінутае ці прыводзіць беспрытульнае дзіця, гэта значыць, што дзіця габрайскае і яго трэба выратаваць.

На фоне відочна антысемеіцкага стаўлення да нас Ваеннага савета дапамога, якую мы мелі ад менчукоў-беларусаў, нас вельмі ўсцешвала і падтрымлівала. Без яе мы не маглі б зрабіць і кроку на “тым баку”.

ПУРЫМСКАЯ РАЗНЯ АЙНЗАЦКАМАНДЫ ЭЙХМАНА

Мы ўжо стаміліся папярэджваць нашых людзей пра небяспеку, прасіць іх усюды, у гета і за межамі гета, у кожным разе захоўваць правілы канспірацыі і, што асабліва важна, не казаць надта шмат, не выхваляцца сваімі “поспехамі”, якія трэба было трымаць у сакрэце, — усе нашыя просьбы і папярэджанні былі марнымі.

Мы заўжды адчувалі, што вакол юдэнрата круцяцца падазроныя тыпы, якія даносяць на нас у гестапа. Цяпер гэтыя здагадкі пачалі пацвярджацца.

З кожным днём усё большы падазрон выклікаў у нас нараджэнец Жытоміра, кіраўнік паліцыі другога сектара гета М.Тульскі. І хоць ён заўсёды выконваў нашыя распараджэнні паставіць на дзяжурства надзейных людзей (напрыклад, тады, калі мы мусілі сустрэць пасланца гарадскога камітэта або калі “рабочыя” выходзілі з гета ў лес па “дровы”), поўнага даверу да яго не было ніколі. Нашая сувязная ў канцлагеры на Шырокай Соня Курляндская (яна была перакладчыцай каменданта лагера) паведаміла, што напярэдадні разні 7 лістапада, калі юдэнратаўцаў і габрайскую паліцыю прывезлі ў лагер, адзіным, хто па-сяброўску гутарыў з Гарадзецкім, быў якраз Тульскі. Мы тут жа давялі гэта да ўвагі начальніка паліцыі Зямы Серабранскага, аднак той у сувязі з гэтым не зрабіў аніякіх захадаў, мяркуючы, што паводзіны Тульскага былі адмысловым спосабам “адвесці ўсялякія падазрэнні нацыстаў у дачыненні да сяброў юдэнрата”.

Нашыя ж падазрэнні наконце Тульскага сталіся яшчэ большымі, калі той пачаў надта часта “шукаць” мяне. Аднаго разу ён нечакана з’явіўся ў катэльні. (Я адразу ж тады сышоў.) Круціўся Тульскі і каля кватэры Ніны Ліс, дзе мы часта ладзілі нашыя паседжанні. Урэшце ён нават пачаў да мяне падлабуньвацца, называючы мяне “Яфімкам”.

Калі гестапа арыштавала Іллю Мушкіна, мы спрабавалі дашукацца прычыны. Вядома ж, загад гэты прыйшоў “звыш”. Але ж ізноў — чаму? Хадзілі чуткі, што Мушкін хаваў у сябе нямецкага афіцэра-дзэрціра, які потым, атрымаўшы фальшывыя дакументы, знік. Можа, ён дзесь “засыпаўся”? Паводле іншай версіі, Мушкін спрабаваў падкупіць турэмніка, каб вызваліць нейкага “важнага арыштанта”. У сваіх жа колах мы схіляліся звязваць арышт старшыні юдэнрата з здрадай ягоных набліжаных.

На месца Мушкіна немцы прызначылі ягонага перакладчыка Іофэ — “заходніка”, які апынуўся ў Менску перад вайной разам з родным віленскім

радыёзаводам “Электрыт”, на якім ён працаваў дырэктарам. Іофэ быў чалавек культурны і, пэўна, здагадаўся пра існаванне ў гета падполля, але мы ніколі наўпрост з ім не кантактавалі. І наогул сустракацца з нашымі людзьмі ў юдэнраце становілася ўсё цяжэй. Нашая сувязь з імі стала нерэгулярнай...

Неяк Хася Біндлер, якая падтрымлівала сякія-такія сувязі з юдэнратам, перадала нам, што нашыя юдэнратаўцы хочучь неадкладна з намі сустрэцца. Мы здагадаліся адразу: набліжаецца катастрофа, юдэнратаўцы не ведаюць, што рабіць...

Ад Рудзіцэра і Серабранскага мы пачулі жахлівую навіну. Служба бяспекі СД (*Sicherheitsdienst*) запатрабавала ад юдэнрата, каб 2 сакавіка 1942 года а дзесятай гадзіне раніцы для адпраўкі “на працу” з’явіліся пяць тысяч габраяў, і ў гэтую колькасць не павінны ўваходзіць “спецыялісты”, што працуюць на нямецкіх прадпрыемствах. Каб упэўніцца ў сваіх жахлівых здагадках, для чаго гэта спатрэбілася нацыстам, Дольскі (вядомы актор, які някеска гаварыў па-нямецку) запытаўся, ці можна ўлучыць у гэтыя пяць тысяч габраяў і дзяцей. Адказ быў жорсткі і недвухсэнсовы: “*Ganz egal!*” (Гэта не мае значэння!). Цяпер ужо не заставалася аніякіх сумневаў: 2 сакавіка нацысты проста намерыліся знішчыць пяць тысяч габраяў.

Атрымаўшы загад СД, юдэнратаўцы ўжо раіліся між сабой, што можна зрабіць. Нехта прапанаваў скласці спіс безнадзейна хворых, інвалідаў і старых, каб за кошт іх выратаваць маладзейшых. Мы катэгарычна адпрэчылі падобныя прапановы: юдэнрат не павінны падаваць немцам аніякіх спісаў ні пад якой умовай. Мы не будзем дапамагаць забойцам выносіць смяротны прысуд нават і аднаму габраю!

Мы загадалі Серабранскаму неадкладна адабраць самых надзейных людзей з габрайскай паліцыі і даручыць ім у кожным раёне гета распаўсюдзіць заклік “*Ратуйся як можааш!*” Мы настойліва заклікалі, каб раніцай 2 сакавіка усе, хто толькі можа, выйшлі на працу ў “рускую зону”. Тыя, у каго ёсць там знаёмыя, хай пастараюцца дабрацца туды вечарам 1 сакавіка. Тыя, хто мае надзейную “маліну”, павінны схаватца ў ёй неадкладна і заставацца там. У юдэнратаўскіх майстэрнях ужо былі падрыхтаваныя “маліны” на некалькі сотняў чалавек. Для гетаўскай агароджы нашыя людзі пракапалі падземны пераход на “той бок”, пра што было паведамлена жыхарам суседніх раёнаў.

І вось жахлівая ноч надыйшла. Адны толькі старыя габраі яшчэ мелі нешта сказаць адзін аднаму ў суцяшэнне. Яны спадзяваліся на цуд, бо ведалі, што заўтра, 2 сакавіка, будзе вялікае свята — Пурым. “Можа, здарыцца-такі нейкі цуд, і ворагаў нашых напаткае гэтакі ж лёс, як і Хамана...” — так казалі адзін аднаму старыя. Ды не ведалі, што нацысты з СД наўмысна выбралі для сваёй разні акурат Пурым — каб давесці габраяў, што няма ім больш на што спадзявацца, што не будзе цуду...

Дакладна а дзесятай раніцы айнцакаманды ў суправаджэнні літоўскіх фашыстаў і беларускай “чорнай паліцыі” пачалі сваю “акцыю”. Яны ўвайшлі ў гэта каля будынка юдэнрата і адразу ж шаленцам наляцелі на людзей, якія акурат спяшалі туды, у надзеі, што там іх ніхто не зачэпіць. “Дзе загаданыя пяць тысячаў?” Не пачуўшы адказу, афіцэр СД загадаў габрайскай паліцыі пад наглядом сваіх людзей разысціся па розных раёнах гэта і неадкладна прыгнаць ахвяраў.

Неўзабаве пачулася страляніна, выбухі. Першымі ахвярамі былі старыя, хворыя і малыя дзеці — яны не паспявалі схаватца ад раз’юшаных нелюдзяў.

Адчуваючы, што патрэбная колькасць забітых аніяк не набіраецца, нацысты пачалі шукаць сховы. Яны запыняліся каля кожнага “падазронага” месца, і людзі з габрайскай паліцыі пачыналі крычаць габраям, што, маўляў, ім “няма чаго баяцца”. Ніхто не выходзіў, і тады смяротную працу дароблівалі гранаты. Менскія вуліцы ў той дзень былі чырвонымі ад габрайскай крыві.

Наступным “аб’ектам паражэння” стаў габрайскі дзіцячы дом. Нацысты прымусілі спалоханых дзетак сыхтавацца і рушыць маршам. У галаву калоны паставілі “маці” ўсіх сіротаў — загадчыцу дома Флейшэр. Адной рукою яна прыціскала да сябе хворае дзіця, другою — трымала свайго малодшага сына. Замыкала калону яшчэ адна самаахвярная супрацоўніца дзіцячага дома — доктар Чэрніс. (Як мы даведаемся пазней, гэтакі ж самы пагром дзіцячага дома здарыцца праз чатыры месяцы і ў Варшаўскім гета, і ўжо разам з сваімі выхаванцамі будзе ісці на смерць у Трэблінку доктар Януш Корчак.)

Калоне дзяцей загадалі спыніцца каля падрыхтаваных ужо равоў у ніжэйшым канцы Ратамскай вуліцы, недалёка ад будынка юдэнрата. Вакол было ціха, нават надта ціха, але карнікі занялі ўжо свае “пазіцыі”. Камандаваў гэтым гнісным забойствам нацысцкі кіраўнік Беларусі гаўляйтэр Вільгельм Кубэ. Поруч з ім стаяў эсэсаўскі афіцэр у доўгім скураным плашчы. Ад нямецкіх габраёў пазней мы даведзіся, што гэта быў Адольф Эйхман — правая рука Гімлера. Па сігнале Эйхмана забойцы пачалі кідаць дзяцей у роў і засыпаць іх пяском.

Енкі няшчасных адгукаліся ва ўсіх канцах гэта. Задыхаючыся ад пяску, але цягнучы ўгору свае кволыя ручкі, дзеці ўмольвалі нелюдзяў злітавацца... Генеральны камісар Кубэ, ходзячы ўздоўж рова, час ад часу кідаў туды цукеркі. (Апісваючы гэтую сцэну ў сваім афіцыйным рапарце, шэф паліцыі СС Штраўх назваў Кубэ “сентыменталістам”.) Эйхман злосна вылаяўся, калі на ягоны плашч пырснула нейчая кроў. У апошнюю чаргу ў гэты страшны роў з дзецьмі фашыстоўцы кінулі цэлы іх улюбёных апекуноў — загадчыцу Флейшэр і доктар Чэрніс.

...У прыцемках калоны рабочых вярталіся ў гэта. Для ўваходу на вуліцы Шорнай яны сталі чакаць, пакуль ім, як заўсёды, адчыняць браму. Прачкаўшы безвынікова нейкі час, людзі пачалі непакоецца: няўжо здарылася найгоршае? Як там родныя, сябры, знаёмыя?.. Невыноснае чаканне абарвала грубая каманда легчы ўсім на снег. Пачалася жудасная разня. Эсэсаўцы і іхныя памагатыя стралялі ў кожнага, хто рабіў ледзь заўважны рух. Снег на Шорнай і Абутковай вуліцах стаў чырвоным.

За габрайскіх рабочых паспрабавалі заступіцца нават некалькі кіраўнікоў нямецкіх прадпрыемстваў. Дарма.

На месца бойні прыбег начальнік менскай турмы. Ён атрымаў дазвол на “памілаванне” кіраўніка рабочай калоны Бэра Сарына, габрайскага паэта, сябра нашага падполля, які працаваў у турме маляром. Чалавек незвычайнай высакароднасці, Бэр Сарын заявіў, што пойдзе ў гэта толькі разам з іншымі рабочымі. Ён так і загінуў з сваёй калонай...

У выніку Пурымскай разні 1942 года мы страцілі шмат нашых кіраўнікоў. Яны палеглі разам з тысячамі іншых менскіх габраёў у равах уздоўж дарогі на Койданава. Нам пашанцавала пахаваць некаторых з нашых маладзейшых сяброў, якіх расстралялі каля гетаўскай агароджы на габрайскіх могілках. На магілах Давіда Плоткіна і Хасі Батвінніка, забітых нацыстамі пад час спробы прарвацца праз калочы дрот, мы пакляліся: “Нэкомэ нэмэн! (Адпомсцім!)”.

Я ледзь змог пазнаць аднаго з нашых самых актыўных і нястомных падпольшчыкаў Хаіма Александровіча. Я часта заходзіў да яго на кватэру каля самай мяжы гэта. (Менавіта тут жыў габрайскі паэт Зэлік Аксельрод перад тым, як быў схоплены энкаведыстамі, а пасля расстраляны ў першыя дні вайны. Ягонай жонцы Пэрэле, якая была дачкою габрайскага пісьменніка І.М. Вайсенберга, пашанцавала ўцячы.)

Перад Пурымскай разнёй я папярэджаў Александровіча, каб той неадкладна пераправіў куды-небудзь на “той бок” сваю жонку Машу і малодшую дачушку Ноэмі. Раніцай 2 сакавіка Маша Александровіч выйшла з гэта ў адной з рабочых калонаў — і болей не вярнулася. Прагнучы помсты, Хаім патрабаваў, каб мы адправілі яго ў лес змагацца з нацыстамі ў партызанскіх шэрагах.

Мы пачалі аднаўляць нашыя ячэйкі. Выбрацца з гэта — цяпер гэта стала галоўным стымулам усёй нашай працы. Аднак нашыя магчымасці ў гэтым сэнсе былі абмежаваныя як ніколі дагэтуль. Ваенны савет дасягнуў такіх сваёй мэты. Чакаць дапамогі з адпраўкаю нашых людзей у лес нам ні ад кога, апроча хіба Славіка, ужо не даводзілася.

Нядоўга трэба было нам думаць, каб зразумець, што рабіць далей: цяпер мы павінны самі ствараць партызанскія базы для гетаўскіх габраёў.

ПОМСТА, СВЯТАЯ ПОМСТА

Гэта — гнеў наш кіпіць,

Гэта — помста віруе...

Іцык Мангер

Ужо з першых месяцаў існавання нашай гетаўскай баявой арганізацыі мы спрабавалі, наколькі гэта было магчыма, прасачыцца ў шэрагі ворага, бо чым болей мы ведалі пра ягоныя планы ў дачыненні да нас, тым больш эфектыўна мы маглі з ім змагацца.

Не адзін раз нам удавалася сур'ёзна нашкодзіць гітлераўцам. У Менску яны стварылі з савецкіх ваеннапалонных, пераважна украінцаў, спецыяльны полк для задушэння ўсялякіх актаў супраціву і папярэджвання дыверсій. Гэты полк узначальваў палкоўнік, які добра гаварыў па-руску. Ён выхваляўся, што за год да пачатку вайны займаў адказную пасаду ў Міністэрстве транспарту ў Маскве. Наогул палкоўнік быў непапраўным балбатуном і асабліва любіў пагутарыць з палкавым доктарам, грузінам. Ягоны ўлюбёны аргумент у абарону гестапаўскага тэрору гучаў прыкладна так: “Мы навучыліся гэтаму ад вас жа. Саветы першыя паказалі прыклад — сваёй гіганцкай сеткай канцэнтрацыйных лагераў”. Ён асабліва падкрэсліваў тое, што перад вайной энкавэдысты арыштавалі блізу 70000 савецкіх афіцэраў, ад маёра да маршала, і шмат каго з іх расстралялі. Вось таму, як любіў тлумачыць палкоўнік, “савецкае войска і не мае цяпер спрактыкаваных палявых камандзіраў і церпіць адну паразу за другой”.

Мы атрымлівалі істотную інфармацыю ад нашых падпольных сяброў, якія працавалі рамеснікамі ў майстэрнях гэтага палка: цесляра Хаіма Александровіча, шаўца Гірша Добіна, краўца Абрама Гельмана ды іншых. Яны скантактаваліся з грузінскім доктарам і дапамаглі яму стварыць сакрэтную суполку, якая займалася прапагандай партызанскай барацьбы ў гэтым калабарацыйніцкім палку. Гэта давала добры плён. Неўзабаве немцы мусілі расфармаваць гэты полк. (Пазней на Налібоцкіх балотах мы бачылі многіх былых палонных “калабарантаў” у шэрагах розных партызанскіх атрадаў.)

Другі прыклад. У гета жыў вядомы ў Беларусі скульптар Бразер. Мы часта сустракаліся з ім у доме Бэра Сарына. Яны з Сарыным маглі гадзінамі праседжаць разам, удасканальваючы тэхніку павялічвання маленькіх пашпартных фотаздымкаў. Пагалоска пра майстэрства Бразера — партрэтыва — неўзабаве дайшла і да нямецкіх афіцэраў, якія пачалі запрашаць яго да сябе,

у тым ліку на розныя ваенныя аб'екты, каб той рабіў іхныя партрэты. Бразер заўсёды вяртаўся адтуль з цэлым наборам розных харчовых прадуктаў, якія атрымліваў замест платы за сваю працу.

Мы ж, падпольшчыкі, мелі з гэтых мастацкіх “штудыў” Бразера значна болей за харч. Інфармацыя, якую ён збіраў, калі апынаўся на ваенных аб'ектах немцаў, у прыватнасці звесткі пра эшалоны, якія ішлі на фронт, або пра маральны стан нямецкіх салдатаў (пра што даведваўся ад параненых), у сукупнасці давала нам магчымасць навочна ўявіць агульную сітуацыю ў вайне. Прыносіў Бразер і канкрэтныя звесткі. Так, аднаго разу ён пабываў у эсэсаўскіх казармах і даведаўся пра дакладную колькасць людзей, пасланных у лес для “ачысткі” яго ад партызанаў, а таксама й кірунак, у якім тыя выправіліся. Іншым разам ён своечасова папярэдзіў нас аб прыбыцці латышскіх і літоўскіх дапаможных атрадаў паліцыі, а мы ўжо ў сваю чаргу змаглі папярэдзіць людзей, што неўзабаве трэба чакаць чарговага смяротнага рэйду карнікаў.

Урэшце пра частыя візіты Бразера на нямецкія ваенныя аб'екты даведлася гестапа. Гестапаўцы таксама “запрасілі” яго да сябе — “намаляваць іх партрэты”... Допыты Бразера доўжыліся некалькі дзён. У гета ён так і не вярнуўся...

Як толькі мы даведзіліся пра арышт Бразера, неадкладна схавалі ягонага сына Марка ў “маліне”. Балазе, ён паспеў закапаць некалькі бацькавых карцінаў. Бо той жа ноччу гестапаўцы ўварваліся ў іхную кватэру і ўчынілі там дзікунскі пагром — знішчылі шмат працаў скульптара, а сёе-тое забралі з сабою. (З паведамлення Службы бяспекі СД (Архіў Яд Ва-Шэм, № 0-53-3): “Экстрэнны арышт габрая, які падазраецца ў іпсіянажы. Вядомы мастак і графік, ён займае доступ да ўсіх нямецкіх ваенных адзінак у Менску, малюючы партрэты нямецкіх афіцэраў”.)

Яшчэ адзін выпадак. Кіраўнік аднае з нашых ячэек Роза Лінская надумала здзейсніць вельмі рызыкоўны план. Нехта з яе суполкі працаваў спецыялістам на спіртзаводзе. Яму даручылі адказнае заданне: атруціць цэлую партыю гарэлкі, прызначаную для адпраўкі на ўсходні фронт для падтрымкі нямецкага войска ўзімку. Для гэтай мэты Розінаму таварышу трэба былі, па-першае, дастатковая порцыя атруты, а па-другое, магчымасць “знікнуць” разам з жонкаю і дачкою. Атрутай нас забяспечылі нашыя дактары. “Гарантыю” таго, што яго і ягоную сям'ю адправяць у лес, мы атрымалі з Менскага падпольнага цэнтра, дзе, дарэчы, напачатку з недаверам паставіліся да нашага плана. А між тым “аперацыя” прайшла цалкам паспяхова. Праўда, мы так і не даведзіліся, колькі ж нямецкіх салдатаў палеглі на ўсходнім фронце, атруціўшыся той гарэлкай. (Калі мая кніжка на рускай мове “Мстители гетто” рыхтавалася да друку, савецкі цэнзар патрабаваў ад мяне як найболей скараціць апісанне гэтай дыверсіі.)

Аднаго разу Менскі гарадскі камітэт папрасіў нас знайсці сярод габрай-

скіх рабочых, якія працавалі ў турме, электрыка. Заданне палягала ў наступным: на даху эсэсаўскіх казармаў устанавіць чырвоны ліхтар, каб потым у вызначаны вечар яго запаліць і гэткім чынам “высвеціць” патрэбны аб’ект для нашых лётчыкаў. Наш чалавек усё як трэба зрабіў. Аднае ночы неўзабаве пасля гэтага насельнікі гета прачнуліся ад выбухаў бомбаў, якія грывелі ў раёне казармаў. Па гуку самалётных матораў людзі пазналі “нашых, якія помсцяць забойцам”. І ўпершыню гетаўскія габраі без страху назіралі, як немцы, нібы ашалелыя, хто ў чым быў, а некаторыя дык амаль без нічога, на злом галавы беглі ў гета, каб выратавацца ад бамбёжкі. Але, але, гэтыя нацысцкія заваёўнікі цяпер бачылі ў гета самае бяспечнае для сябе месца — ну не стануць жа савецкія лётчыкі бамбіць гета!

Ваенны савет запісаў поспех гэтай аперацыі на свой рахунак...

Цяпер — пра выпадак на гэтак званай “заводскай кухні”. Там звычайна абедалі нямецкія афіцэры. І там жа працаваў Мечыслаў Козак, паляк, з якім давялося ісці мне ў Менск на самым пачатку вайны. Козак нярэдка прыносіў мне пад гетаўскую агароджу што-колечы з харчу, і кожны раз, як мы бачыліся, ён скардзіўся, што не можа навесці кантактаў з падполлем, бо, як яму здавалася, падпольшчыкі яму не давяралі. Калі я паведаміў пра гэта цэнтру, мне тут жа адказалі: няхай палякі ўсталёўваюць кантакты з гетаўскай арганізацыяй. (Наогул людзі “на тым баку” вельмі насцярожана ставіліся да палякаў.)

Што ж, з гетаўскай, дык з гетаўскай. Козак заручыўся падтрымкай некалькіх нашых падпольшчыц, якія на “заводскай кухні” абіралі бульбу, і разам з імі надумаў здзейсніць дужа рызыкоўны план. Жанчыны павінны былі падсыпаць атруту ў агульны кацёл з супам, які мусіў падавацца на абед афіцэрам. Фатальная няўдача напаткала нашых людзей у самы апошні момант: нямецкі афіцэрынт-наглядчык даў першую лыжку свайму катуну...

Козаку пашчасціла ўцячы й далучыцца да партызанаў. Пазней ён загінуў у баі. Габрайскіх жанчын з “заводскай кухні” гестапаўцы закатавалі да смерці...

Пасля Пурымскай разні нашая дыверсійная дзейнасць набыла іншы характар. Многія габрайскія рабочыя, асірацелыя пасля Пурыма, не баяліся ўжо нічога. Яны былі гатовыя пайсці на ўсё, толькі каб адпомсціць “карычневых ліхадзеяў”. І калі раней розныя дыверсійныя аперацыі арганізавалі пераважна мы, кіраўніцтва, або даручэнні прыходзілі з гарадскога цэнтру, то цяпер ініцыятывы зыходзілі ад нашых шараговых сяброў, пад час нават тых, хто не меў з намі шчыльных сувязяў.

На абутковай фабрыцы ў “рускай зоне” працавала шмат гетаўскіх габраяў і ваеннапалонных. Замовы на прадукцыю, якую адпраўлялі на фронт, няўхільна раслі — нямецкія салдаты не маглі знайсці аніякага паратунку ад рускага “генерала Мароза”. Ідэю падпаліць фабрыку падказаў наш падпольшчык Левін. (У сваёй папярэдняй кнізе пра Менскае гета я, пэўна, памылкова

ва пісаў, што гэты план праваліўся, бо савецкія крыніцы кажуць, што фабрыка згарэла.)

На гетаўскай біржы працы мы мелі людзей, з якімі ў нас даўно ўсталяваліся трывалыя сувязі. З дапамогай Міры Стронгінай і Розы Альтман нам удалося паслаць шмат нашых надзейных людзей працаваць на буйныя заводы. Акурат такім чынам апынуліся на былым заводзе “Бальшавік”, які цяпер знаходзіўся пад кантролем нямецкага ваеннага камісарыята, Лена Майзеліс, Надзя Шустэр, Фаня Гурвіч, Соня Тэйшава, Фаня Чыпчына, Эстэр Крывашэіна, Дора Берсан, Лена Пеўзнэр, Геня Юдовіна, Сара Юдовіна ды іншыя. Яны займаліся сістэматычным псаваннем матэрыялаў, у прыватнасці скуры. Асаблівае задавальненне прыносіла знішчэнне парашутнага матэрыялу. Асабіста на сабе яны выносілі з завода цёплую бялізну, рукавіцы, ваўняныя шкарпэткі ды інш. Усё гэта скарыстоўвалі пасля тых, хто выпраўляўся ў лес.

Незалежна ад гэтай жаночай суполкі на тым жа заводзе працавала і мужчынская група пад кіраўніцтвам Давіда Лернера. Ёй пашанцавала вынесці з прадпрыемства некалькі палявых тэлефонных сістэмаў, якія былі вельмі патрэбныя партызанскім атрадам. Акрамя таго, яны шмат нашкодзілі немцам з дапамогаю спецыяльнай хімічнай рэшчыны, псууючы скураныя вырабы й парашутны матэрыял.

Некалькі дыверсійных групаў мы арганізавалі на былой фабрыцы “Кастрычнік”. Там былі задзейнічаны шаўцы Зільберштэйн, Шапіра, Нотэрман, Луфт і “Таварыш Велвл”, краўцы Міша Грачанік і Р.Сукенік, маляр Іосіф Цішэльман (ветэран рабочага руху ў Варшаве) з сваім шаснаццацігадовым сынам, які выконваў функцыю сувязнога паміж рознымі рамесніцкімі групамі. Перад гэтымі людзьмі стаялі наступныя задачы: як мага зацягваць тэрміны выканання замоваў для нямецкага войска, псаваль сыравіну й гатовую прадукцыю, выдаткоўваць сыравіны значна болей, чым вымагаў таго вытворчы працэс.

Скажам, шаўцы набівалі ў падэшвы ботаў гэтак шмат цвікоў, што тыя зношваліся літаральна праз некалькі тыдняў. Краўцы “памылкова” прышывалі левае рукаво на правы бок і наадварот. Апрача таго, пры кожнай магчымасці ўсе яны выносілі з фабрыкі боты, пальчаткі, мундзіры, карацей, усё, што магло спатрэбіцца партызанам. Саша, які працаваў у кацельні, быў майстрам на кароткія замыканні і псаванне ацяпляльных сістэмаў. Спецыяльная група, якой кіраваў Хаім Гравец, сістэматычна выносіла з завода зброю. (Канчатковым заданнем групы было ўзарваць фабрыку.) Займалася дыверсіямі там і група з “рускага боку” на чале з Мікаласм (Назарам) Герасіменкам. (Праз некалькі месяцаў лёс яшчэ звяззе мяне з ім.)

Асабліва важнае заданне выконвала адна з нашых групаў, якая працавала ў сістэме нямецкіх ваенных камунікацый (на вуліцы Мопра). Узначальваў яе Рувім Гейблум, габрайскі рабочы з Польшчы. Пасля таго як пад час

Пурымскай разні загінула ягоная адзіная дачка, ён пачаў сам прасіць, каб яго пасылалі на самыя небяспечныя дыверсійныя заданні. Гейблём выдана ведаў габрайскую нацыянальную літаратуру, добра разбіраўся і ў нямецкіх тэкстах. Працуючы ў сістэме камунікацый, ён натрапіў на дакладна распрацаваныя нямецкія планы сувязі на лініях Баранавічы—Менск—Смаленск і Вільня—Менск—Смаленск. Самую істотную інфармацыю з гэтых планаў ён перадаў падполлю. Апрача таго, ягоная група перадала нам схемы нямецкай сістэмы мініравання ў Менску. Праз два гады, пад час вызвалення Менска, дзякуючы менавіта гэтым схемам, якія былі перасланыя ў савецкі генеральны штаб, удалося выратаваць многія жыцці. Ім жа, гэтым схемам, абавязаны і ацалелы дванаццаціпавярховы Дом урада, які быў цалкам замініраваны немцамі.

Яшчэ адзін наш падпольшчык працаваў майстрам па рамоне тэлефонных ліній у генеральным камісарыяце. Цягам не аднаго месяца ён падслухоўваў тэлефонныя размовы высокапастаўленых нямецкіх афіцэраў і перадаваў нам важную інфармацыю, якую ўжо мы перасылалі ў гарадскі цэнтр.

Час ад часу нашым людзям удавалася звязацца з гвалтоўна мабілізаванымі славакамі, галандцамі, аўстрыйцамі, якія працавалі на “тым баку”. Папярэдне асцярожна “зандуючы” іх, падпольшчыкі нярэдка знаходзілі сярод іх сваіх аднадумцаў, і тады ўжо маглі разам абмяркоўваць сітуацыю ў гета ды распаўсюджаць праўду пра страшныя злачынствы нацыстаў супроць габраў.

Знаходзіліся нашыя спачувальнікі нават і сярод нямецкіх афіцэраў. Так, пасля рупнае падрыхтоўкі і інструктавання інспектар камісарыята па авіяцыі афіцэр Шульц разам з 37 габраямі на грузавіку выправіўся на партызанскую базу ў лес.

Нам удалося нават распаўсюдзіць улёткі сярод нямецкіх салдатаў. Тэкст на нямецкай мове нам дапамог скласці інжынер з “гамбургскага” гета.

Быў і такі выпадак. Аднаго разу зімою ў гета наведлася група італьянскіх салдатаў, мабілізаваных на ўсходні фронт у падмогу нямецкаму войску. Яны фліртавалі з габрайскімі дзяўчатамі, зрывалі з іх жоўтыя латы і, апрача ўсяго астатняга, давалі ім на мове жэстаў, што яны таксама не навідзяць Гітлера і ўсю ягоную хеўру. А для моладзі з нашага падполля гэта была яшчэ і зручная нагода для таго, каб папоўніць свой арсенал. Яны купілі ў італьянцаў вялікую колькасць лёгкай зброі.

Пасля разні на Пурым стала зразумела: у нас заставалася вельмі мала часу. Рана ці позна нацысты вырашаць, што прыйшоў час канчаткова ліквідаваць гета. Самыя вялікія спадзяванні мы звязвалі з ужо створанымі базамі габрайскіх партызанаў. Але найболей — з чым і з кім?.. Падпольная арганізацыя менскіх чыгуначнікаў засталася адзінай на “тым баку”, якая была гатовая практычна дапамагчы нам. Яе кіраўнік і сябра гарадскога цэнтра Кузняцоў, які пазней стаў камісарам знакамітага партызанскага атрада “На-

родные мстители”, прапанаваў выводзіць габраў у лес невялікімі групамі. Пунктам адпраўлення мусіла стаць непрыкметная чыгуначная станцыя пад Менскам. Згодна з планам, цягнік, набліжаючыся да гэтай станцыі, запавольваў ход, і машыніст памахае рукой. Гэта будзе сігналам для нашых людзей усклокваць на тэндэр і лакаматыў. Праязджаючы паўз лес, дзе ўжо будуць чакаць партызанскія сувязныя, цягнік ізноў прытармозіць, і габраі змогуць саскочыць.

Гэткім спосабам за даволі кароткі прамежак часу мы пераправілі ў лес блізу 500 гетаўцаў...

Славик шмат нам дапамагаў, перш-наперш — паведамляючы, дзе канкрэтна маглі мы наладзіць сувязі з партызанскімі атрадамі. Аднаго разу вялікая ўзброеная група габраў на чале з кіраўніком адной з нашых ячэек Каганом выйшла з гета, каб накіравацца далей у лес. Аднак праваднік з партызанскага атрада “дзядзькі Васі” не прыйшоў на дамоўленае месца. Што было рабіць? Усе ведалі нашае папярэджанне “ні ў якім разе не вяртацца назад у гета”. Сувязныя паведамлілі пра гэтую сітуацыю нам. Мы праінфармавалі Славіка. Той адразу ж прыйшоў на месца і сам правёў нашых людзей на партызанскую базу...

На ўсход ад Менска мы паслалі нашых актывістаў Меера Фельдмана, Лену Майзеліс і Гірша Добіна з даручэннем стварыць базу для ўласнага партызанскага атрада. На захад — з гэтым жа заданнем — накіравалі Навума Фельдмана, Герцэля Апенгейма і Валодзю Краўчынскага. Група Фельдмана дабралася да вызначанага месца акурат тады, калі там палявалі на партызанаў айнзацкаманды. Не маючы магчымасці наладзіць з тамтэйшымі партызанамі сувязь, фельдманаўцы вярнуліся ў гета.

Мы не ўніклі сгратаў. Па дарозе ў лес загінулі слаўныя гетаўскія змагары Сукенік, Ароцкер, Песін і Гірш Скобла. Збіўся з маршруту і натрапіў у лапы паліцыі Няхемя Тобіяс (“Бояк”), кіраўнік рабочага руху з Лодзі.

Але мы па-ранейшаму шукалі спосабы вывесці з гета як мага больш габраў. Каб наладзіць сувязі з партызанамі ў раёне Старасельскага лесу, на захад ад Менска, туды выправіліся Віця Фельдман (малодшы сын Навума) і Соня Левіна.

У прыгарадных лес мы паслалі групу з сарака ўзброеных габраў, да якіх далучыліся яшчэ трыццаць чыгуначнікаў з “рускай зоны”. Надыйшла ноч, а праваднік так і не прыйшоў. Чыгуначнікі з “таго боку” вярнуліся ў Менск дадому, а што заставалася рабіць габраям? Балазе, папярэдне мы забяспечылі іх фальшывымі дакументамі, маўляў, іх паслалі ў лес нарыхтоўваць дровы. Ноч давалася правесці ў лесе. Раніцаю ж на іх натрапілі немцы. Дакументы-такі выратавалі людзей. Моцна вылаяўшыся на “сімулянтаў”, немцы зніклі. Аднак што было рабіць далей? Міхаіл Юфа, былы супрацоўнік Менскага політэхнічнага інстытута, адважыўся павесці людзей у невядомасць. Болей іх ніхто не бачыў...

Ізраілю Лapidусу, былому камсамольскаму кіраўніку, мы даручылі арганізаваць групу, якая б падрыхтавала новую базу для масавай перапраўкі габраў з гета. Гэтакае ж заданне атрымаў і Навум Фельдман. Пасля першай ягонай няўдачай спробы вывесці ў лес людзей мы далі яму новы кірунак — раён койданаўскіх лясоў.

Была ў гета асаблівая група маладых людзей, што паходзілі ад змяшаных шлюбав. Немцы надзялілі іх “прывілеем” быць калонаважатымі на “тым баку”. А каб іх можна было адрозніць ад астатніх габраў, замест жоўтых латаў “метысы” насілі белыя нарукаўныя павязкі. Іх група на чале з І.Нарусевічам і Д.Баранам палкам увайшла ў нашу падпольную арганізацыю. Усіх “метысаў” мы забяспечылі фальшывымі дакументамі, і яны таксама пачалі актыўна выводзіць людзей у лес.

Пад сваім крылом мы мелі нават аднаго маладога беларуса, які насіў форму “чорнай паліцыі”. Але ж гэта было толькі маскаванне партызанскага правадніка...

Юдэнратаўскія майстэрні цяпер працавалі на патрэбы партызанаў як ніколі ўзмоцнена. Пасылаючы ў лес людзей, мы маглі забяспечваць іх двухдзённым запасам хлеба, ватоўкамі, цёплымі шапкамі. Маладая актывістка Сіма Шварц абсталявала на сваёй кватэры “майстэрню”, дзе жанчыны вязалі для партызанаў адмысловыя двухпальцавыя рукавіцы, проста незаменныя пад час моцных маразоў для людзей з зброяй — страляючы, іх неабавязкова было здымаць. Рахель Кубліна і Цыля Батвіннік хадзілі па гетаўскіх кватэрах і збіралі цёплую бялізну. “Сакрэтная майстэрня” на кватэры Іды Алер спецыялізавалася на шыцці маскавальных халатаў, неабходных партызанам у зімовых умовах. Каля дома Іды заўсёды “гулялі” дзеці, гатовыя кожную хвіліну папярэдзіць пра небяспеку...

Імкненне габраў вырвацца з гета, размах іхнай дзейнасці, канчатковай мэтай якой быў адыход у лес, павялічваліся з кожным днём. Мы нават не маглі ўжо як-колечы кантраляваць гэты ўсеагульны рух. Гандаль зброяй, гоман у юдэнратаўскай сталоўцы (якая стала зборным пунктам для тых, хто накіроўваўся ў атрады), праца многіх і многіх жаночых суполак на патрэбы партызанаў — усё гэта стварала надзвычай напружаную атмасферу. Рана ці позна вораг абавязкова выйшаў бы на наш след.

Што і адбылося.

ГЕСТАПА ДЫХАЕ НАМ У СПІНУ

Гестапа ведала пра нашу гетаўскую арганізацыю. І калі раней яшчэ заставаліся сякія-такія спадзеі на адваротнае, то цяпер — пасля выпадку з Соняй — у гэтым ужо не сумняваўся ніхто.

Соня зусім не была падобная на габрайку. Правёўшы адну з нашых групаў у лес, яна вярнулася адтуль з добрымі весткамі: сувязь з партызанскім атрадам — надзейная, а яна мусіць выправіцца туды зноў, каб даставіць у лес радыёпрыёмач, друкавальную машынку, некалькі маскіроўных халатаў і яшчэ сёе-тое з партызанскага рыштунку. У гета Соня прыйшла з нейкім партызанам не з гетаўцаў — ён мусіў дапамагчы ёй несці гэтыя рэчы.

Усё, што вымагалася ад нас, мы зрабілі. Соня і партызан разам з усім скарбам пайшлі ў лес. А праз некаторы час мы раптам даведваемся, што Соня арыштавалі немцы. Мы неадкладна папярэдзілі пра гэта нашых людзей, каб яны перасталі карыстацца тымі адрасамі, якія хоць аднойчы служылі для сустрэчаў з ёй. Яшчэ праз нейкі час адзін з нашых сяброў паведаміў, што ён бачыўся з Соняй (ужо быццам бы пасля арышту яе гестапаўцамі) і яна патрабавала тэрміновай сустрэчы з намі — каб перадаць вельмі важную сакрэтную інфармацыю. Не паверыўшы, мы даручылі нашым асабліва надзейным людзям дакладна высветліць, дзе ж усё-такі яна знаходзіцца. Аказалася, Соня рэгулярна сустракаецца з нейкай падазронай асобай з “рускай зоны” на кватэры кагосьці з сваякоў.

На гэтым гісторыя не закончылася. Адзін наш давераны з Соніных сваякоў папярэдзіў нас, каб мы былі надзвычай асцярожныя з ёй, бо цяпер яна — у руках гестапаўцаў, якія хочуць праз яе дабрацца да кіраўнікоў гетаўскага падполля.

Гэта была праўда. Неўзабаве Соня прывяла гестапаўцаў у “маліну”, дзе звычайна хавалася група нашых людзей, узброеных гранатамі. Не знайшоўшы тых, па каго ішлі, гестапаўцы арыштавалі некалькі чалавек, што “выпадкова” апынуліся там на той момант. Ад іх яны не даведаліся пра нас нічога.

З Соняй жа мы неадкладна “паквіталіся”. Іначай на вайне было нельга...

Гэты выпадак стаў для нас апошнім і адназначным папярэджаннем, што цяпер асцярожнасць — гэта не проста мера бяспекі, а неабходная ўмова выжывання. А таму: ніякіх беспасярэдніх кантактаў, а толькі праз сувязных, ніякіх старых адрасоў, якія выклікаюць хоць які-колечы сумнеў, адным словам, асцярожнасць усюды і ва ўсім.

Неўзабаве пасля гісторыі з Соняй страшэнны ўдар зведала “руская зона”: гестапа арыштавала ўсё Ваенны савет — блізу трыццаці афіцэраў. Ягонныя кіраўнікі Рогаў, Бялоў і Антохін выклалі гестапаўцам усё, што ведалі, у тым ліку прозвішчы і адрасы. Трапілі ў лапы немцаў і некалькі пасланнікаў з лесу, што апынуліся ў горадзе якраз у той нядобры момант. Гэтак блізка да самага сэрца менскага падпольнага руху вораг не падбіраўся яшчэ ніколі...

Мы неадкладна паслалі на “той бок” Мішу Гебелева высветліць, ці ёсць яшчэ дзе схаватца кіраўнікам цэнтра, у прыватнасці Славіку, і калі не — прывесці іх у гета. Ва ўсякім разе ён мусіў быў папярэдзіць Славіка, каб той хоць на нейкі час “закапаўся” глыбей, бо, несумнеўна, гестапаўцы ўзялі пад кантроль усе галоўныя вуліцы. Мы не маглі пазбавіцца ад трывожнага прадчування, што вораг дышае ў спіну кіраўнікам менскага падполля, а тыя ўсё адно не захоўваюць нават элементарных правілаў канспірацыі. Гадамі яны жылі й працавалі “легальна”, не ведаючы, што такое падпольная дзейнасць. Цяпер гэтая іхняя непрыстасаванасць да падпольных умоваў была відавочнай на кожным кроку.

Вось выпадак з мноства тыповых. “Спецыяліст-падробшчык” з падпольнага цэнтра зрабіў мне фальшывы пашпарт, згодна з якім я лічыўся караімам. (Нямецкая вайсковая газета, якая друкавалася ў Менску, змяшчала некалькі артыкул, дзе “даказвалася”, што караімы — гэта не габраі.) Па прапанове віленчукоў, якія мелі сталыя стасункі з сапраўднымі тамтэйшымі караімамі, мне далі новае падпольнае імя — Аляксандар Дурунча.

“Уручыўшы” мне новы пашпарт, пасланец запатрабаваў ад мяне распіскі ў яго атрымання, прычым падпісаць яе я мусіў сваім новым імем, то бок Аляксандрам Дурунчам. Я проста быў агаломшаны пачутым. Зірнуўшы на яго як на вар’ята, я не стрымаўся: “Дзеся чаго табе гэтая расписка? Каб гестапаўцам было лягчэй дашукацца да майго сапраўднага прозвішча?”

Без аніякага сумневу чалавек адказаў: “Я не збіраюся падманваць савецкае кіраўніцтва...”

Або яшчэ. Мы дамовіліся з Славікам, што ў мэтах бяспекі падпольшчыкі ў “рускай зоне” не будуць весці пратаколаў сваіх паседжанняў. Але ж, відаць, яны так і не здолелі перамагчы трывалую савецкую звычку запісваць усе калектывна прынятыя рашэнні. Пасля вайны, адбудовваючы новае адзін з менскіх будынкаў, рабочыя знайшлі ў ягонай сцяне пратаколы чатырох паседжанняў “Камітэта”. (Гэтыя пратаколы ад 15, 23 снежня 1941 года і 21, 28 студзеня 1942 года застаюцца і да гэтага часу найбольш каштоўнымі дакументамі пра дзейнасць менскага цэнтра супраціву. Апрача ўсяго іншага, там згадваецца і гетаўская арганізацыя, у прыватнасці, распісаны канкрэтныя задачы, якія мы, гетаўцы, бралі на сябе.)

Славік нас не паслухаўся. Надумаўшы адправіцца ў лес, ён і Лола Равінская намерыліся папярэдне сустрэцца з партызанскім камандзірам Аляк-

сандрам Макаранкам на адной канспіратыўнай кватэры ў Менску. Гестапа не правароніла такога шанцу... (Наогул няшмат каго з “рускай зоны” нам папашчавала “схаваць” у гета. Зрэшты, тыя, каго ўдалося, адны і выратаваліся тады ад аблаваў.)

Савецкія крыніцы апісваюць дзікунскія катаванні Славіка. Каб змусіць яго загаварыць, гестапаўскія “следчыя” шылам праціналі яму язык. Нават нямецкія дакументы сведчаць пра тое, што гестапаўцы ані слова не дамагліся ад Мустафы Дэлікурдэглі (так звалі Славіка паводле фальшывага пашпарта). Таму няма сумневаў у тым, што акурат кіраўнікі Ваеннага савета паведамілі гестапаўцам, што “падпольная група з шасцідзесяці гетаўскіх габраў фінансуе партыйную дзейнасць, набывае зброю і ўзмацняе партызанскія шэрагі”. І што “ад шасцідзесяці да васьмідзесяці габраў выведзена з гета ў лес, да партызанаў”. (Дакумент з архіва Яд Ва-Шэм № 0.53, 3/31/42.) Такія лічбы маглі даць толькі тыя, хто не меў з намі наўпростых сувязяў і тым болей не мог атрымаць ад нас якой-коліш дакладнай інфармацыі.

У выніку ўсіх гэтых правалаў мы цалкам страцілі сувязь з “тым бокам”. Цяпер трэба было чакаць ад гестапа рапучых дзеянняў і ў дачыненні да гетаўскай арганізацыі, хоць мы ўсё яшчэ спадзяваліся, што ім не ўдасца выйсці на нас, раз мы не мелі беспасярэдных сувязяў з Ваенным саветам. Спадзяваліся, аднак, дарма. Штоночы гета мусіла ўздрыгваць ад гулу машын з гестапаўскімі налётчыкамі. І кожны раз усё паўтаралася: спачатку — гул машыны, затым — чалавечыя енкі і ўрэшце — строкат кулямётных чэргаў. Ужо на золку мы ведалі ўсе падрабязнасці, ну і, вядома ж, імёны ахвяраў...

Неўзабаве стала відавочна, што ўсе гэтыя начныя аблавы ўчыняюцца з адной мэтай — дабрацца да нашай арганізацыі. Першай “павалілася” кватэра Вольфа Лосіка на Рэспубліканскай. Вольф кіраваў суполкай падпольшчыкаў, якія працавалі на нямецкім ваенным складзе ў Чырвоным Урочышчы. Ім пашанцавала куліць у нямецкіх ахоўнікаў нямала рознае зброі, а за гадзіну-другую да аблавы акурат на кватэру Лосіка падпольшчыкі прынеслі вялікую колькасць гранатаў. Балазе, мы адразу ж загадалі яму раздаць іх на захаванне сваім таварышам. Дзякуй Богу, не аказалася ў тую ноч дома і самога Вольфа. Пасля скрупулёзнага і беспаспяховага ператрасу гестапаўцы “дзеля прафілактыкі” арыштавалі некалькіх суседзяў Лосіка, якія не мелі аніякіх сувязяў ні з ім, ні наогул з падполлем...

Іншай жахлівай ноччу гестапаўцы ўварваліся на кватэру да Нонке Маркевіча (на Зялёнай вуліцы) і знайшлі там некалькі сотняў патронаў і радыёпрыёмач. Яны вывалаклі няшчасную сям’ю (Нонке, ягоную маці і дзесяцігадовага браціка) на вуліцу, звязалі ім ззаду рукі і павялі праз усё гета да юдэнрата. Усю дарогу на галаву юнага падпольшчыка сыпаліся бязлітасныя ўдары. Паводле словаў відавочцаў гэтай трагедыі, апошнімі словамі Нонке былі: “Мае таварышы адпомсцяць вам за гэта!”

Усю ноч 31 сакавіка 1942 года ў раёне Абутковай, Калектарнай і Шорнай вуліцаў раўлі машыны і стракаталі кулямёты ды аўтаматы. Раніцай я выйшаў з “маліны” і — так атрымалася — пакіраваў следам за начальнікам паліцыі Рыхтарам. Неўзабаве я зразумеў, што той ідзе ў бок Калектарнай, 18 — вельмі знаёмы адрас. Там у адной з кватэраў жыла Ніна Ліс.

Прышоўшы туды, я ўбачыў жудасную карціну: у двары, на ганку і лесвіцы ў пад’ездзе, у кватэрах валяліся трупы мужчын, жанчын і дзяцей. Сярод мёртвых я пазнаў Нініну маці. Рыхтар загадаў нам занесці целы на габрайскія могілкі.

Гледзячы на гэтыя жахі і не могучы аніяк ачوماцца, я раптам адчуў, як нехта крануў мяне за рукаў. Гэта быў наш юдэнратавец Гірш Рудзіцэр. “Уцякай адсюль як найхутчэй!” — адвёўшы мяне ў прылеглы завулак, ён спехам раскажаў мне, што немцы не проста так учынілі аблаву — яны шукалі менавіта мяне. Аказваецца, тое ж ночы гестапаўцы арыштавалі габрайскіх паліцыянтаў Зяму Серабранскага і Мішу Тульскага. Яны выставілі ім ультыматум: калі да дванаццаці гадзін раніцы Яфіма Сталярэвіча не знойдуць жывым або мёртвым і не перададуць у гестапа, будзе расстраляны ўвесь юдэнрат.

Што было рабіць? Я папрасіў Рудзіцэра неадкладна перадаць доктару Куліку, што мяне раптоўна падкасіла хвароба: няхай ён прышле людзей з насілкамі, каб перанесці мяне ў больніцу.

Доктар Кулік зрабіў усё, як я прасіў. Мяне паклалі ў аддзяленне для розных хворых, куды немцы ніколі не заходзілі. Неўзабаве мяне “наведала” Эма Родава. Яшчэ праз нейкі час прыйшлі Міша Гебелеў і Зяма Окунь. Яны ўжо ведалі ўсе падрабязнасці жаклівай ночы 31 сакавіка. Вось што яны мне казалі (ім пра гэта паведамліла нашая сувязная Клара, якой, нягледзячы на раненне, пашанцавала выратавацца з таго пекла). Недзе аб адзінаццатай вечара у дзверы да Ніны Ліс пачалі моцна грукаць. Ніна не адчыняла. Тады нехта (Клара пазнала голас Тульскага) гукнуў на ідыш: “Нінка, адчыні!” Гестапаўцы выбілі дзверы і накінуліся на Ніну: “Дзе Сталярэвіч?” Тульскія тады яшчэ дадаў: “Нінка, дзе Яфім?” Ніна, вядома ж, ведала, дзе я знаходжуся, але не сказала ні слова. Яна так і загінула, не выпусціўшы з рук сваёй маленькай дачушкі...

Сітуацыя здавалася проста безвыходнай. Паводле словаў Зямы, юдэнратаўцаў ахапіла паніка. Некаторыя лямантавалі: “Чаму мы ўсе мусім паміраць з-за аднаго чалавека?” “Можа, яно і так”, — ціхенька прамармытаў Зяма. Я маўчаў. Міша ж узарваўся катэгарычным “Не!”. “Мы не павінны падпарадкоўвацца загадам ворага! Яны ўсё адно ўжо даўно вынеслі нам усім смяротны прысуд, дык не будзем жа мы дапамагць ім у гэтым!” — палка даводзіў Гебелеў, спрабуючы прыцягнуць яшчэ й гістарычную аналогію ў доказ сваіх словаў...

Выйсце ж з гэтай пакутлівай сітуацыі знайшоў Іофэ, мудры, адукаваны

“габрайскі старэйшына”. Ён проста нагадаў біблейскую легенду пра “смерць” Іосіфа, улюбёнага сына Якава... Іофэ выпісаў гетаўскі пропуск на імя Яфіма Сталярэвіча, схадзіў на габрайскія могілкі, дзе ляжала яшчэ шмат непахаваных ахвяраў мінулай начы, і выпадкаў дакумент крывёю аднаго нябогі. Потым паказаў дакумент гестапаўцам, маўляў, вось што “знайшоў” ён у кішэні аднаго з расстраляных. Яфім Сталярэвіч больш не значыўся ў спісах жывых.

Гестапаўцы пакінулі гета, нават не дачакаўшыся дванаццаці...

Аднак на гэтым начныя пагромы ў гета не спыніліся. Ужо ніхто болей не сумняваўся: гестапаўцы канчаткова пастанавілі расправіцца з падпольнай гетаўскай арганізацыяй. 2 красавіка чарговая разня скаланула дом № 20 на вуліцы Калектарнай, дзе жыў сакратар адной з нашых ячэек Навум Брусцін. Ён і яшчэ некалькі ягоных таварышаў рыхтаваліся акурат на днях адысці ў лес — не паспелі...

Следам за разнёй на Калектарнай цэлая серыя пагромаў пракацілася па вуліцах Крымскай, Танкавай, Ратамскай і Абутковай.

Наступным крокам гестапаўцаў сталі праверкі розных прадпрыемстваў, на якіх працавалі габраі з гета. Спецыяльна засланыя віжы, як толькі не далічваліся кагосьці з рабочых на працоўным месцы, тут жа паведамлялі пра гэта гестапаўцам. Ужо той жа ноччу карнікі прыходзілі на кватэру “прагульшчыка” і забівалі ўсю ягоную сям’ю...

Мы рабілі ўсё, што маглі, каб выратаваць гэтыя сем’і. Нашыя людзі падрыхтавалі фальшывыя медычныя даведкі, паводле якіх, напрыклад, нейчы сын або муж памёр ад грыпу, ад запалення лёгкіх і да т.п. Даведкі ішлі ў юдэнрат, і гэтакім чынам з юдэнратаўскіх рэгістрацыйных спісаў выкрэсліваліся імёны “памерлых” — тых, каго мы паслалі ў лес. Нейкі час такім спосабам сапраўды ўдавалася абводзіць гестапаўцаў вакол пальца.

Чарговы загад гетаўскага каменданта відочна меў на мэце канчаткова спыніць адыход габраў у лес. Кожны габрай цяпер апрача жоўтай латы мусіў насіць яшчэ адну — белую, з дакладным адрасам, на якім ён жыве, а таксама з афіцыйным юдэнратаўскім штампам. Гэта давала магчымасць немцам пад час працэсванняў гетаўскіх кварталаў хапаць усіх, хто, паводле адраса на белай лаце, жыў у іншым месцы. Аднак мы вынайшлі супрацьдзеянне і гэтаму загаду — забяспечвалі нашых людзей адразу некалькімі белымі латамі, натуральна, з рознымі адрасамі...

Гестапа распачало і псіхалагічную вайну супраць падпольшчыкаў. Па вуліцах гета цяпер нярэдка курсіравалі адкрытыя грузавікі, спірэс грузжаныя трупамі расстраляных нацыстамі людзей — вось, маўляў, што робяць з габраямі партызаны. А з рэпрадуктараў тым часам на рускай мове й на ідыш гучалі правакацыйныя заклікі: “Не верце таму, што гавораць вам шпіёны партызанскіх бандытаў!” (Дарэчы, гэтакія ж “групавозы” ездзілі і па “рускай

зоне”, папярэджваючы пра тое, што “жыдоўскія партызанскія камісары” забіваюць рускіх і беларусаў.)

Нечакана на галовы няшчасных гетаўцаў зваліўся новы загад: кожнай нядзельнай раніцай усе габраі мусяць збірацца на Юбілейнай плошчы. Габрайская паліцыя настойліва раіла людзям падпарадкавацца, запэўнівала, што гэта на самой справе толькі “собрание”, сход. Ім, вядома ж, не верылі, але хіба быў у габраяў выбар?..

На гэтых “сходах” начальнік паліцыі Рыхтар звычайна абвяшчаў “найноўшыя правілы і парадкі”, уведзеныя для габраяў, у прыватнасці для аматараў “нелегальных” наведванняў “арыйскай зоны”. Аднак галоўным ва ўсіх прамовах нацысцкіх выступоўцаў было адбіць ахвоту габраяў ісці ў лес. І кожны раз гучала адно і тое: людзі ў лесе гінуць ад холаду й голаду; нямецкае войска ўсё адно знішчыць партызанскіх бандытаў да апошняга, а тут, у гета, габраі цяпер могуць жыць у бяспецы, бо ўжо больш не будзе “акцыяў”; карацей, пакуль кожны будзе рабіць сваю справу належным чынам, “усё будзе добра”...

Пасля “афіцыйнай часткі” звычайна пачынаўся “канцэрт”. Аркестр “гамбургскіх” гетаўцаў, сярод якіх было нямала першакласных музыкаў, іграў класічную музыку. “Мінскер” Гарэлік, вядомы габрайскі выканаўца, які да вайны часта выступаў па менскім радыё, спяваў народныя песні — тужлівыя і маркотныя, як і настрой габраяў...

“Апелі”, як следам за немцамі называлі габраі гэтыя нядзельныя сходы з пераклічкаю, прамовамі і “канцэртамі”, паўтараліся зноў і зноў.

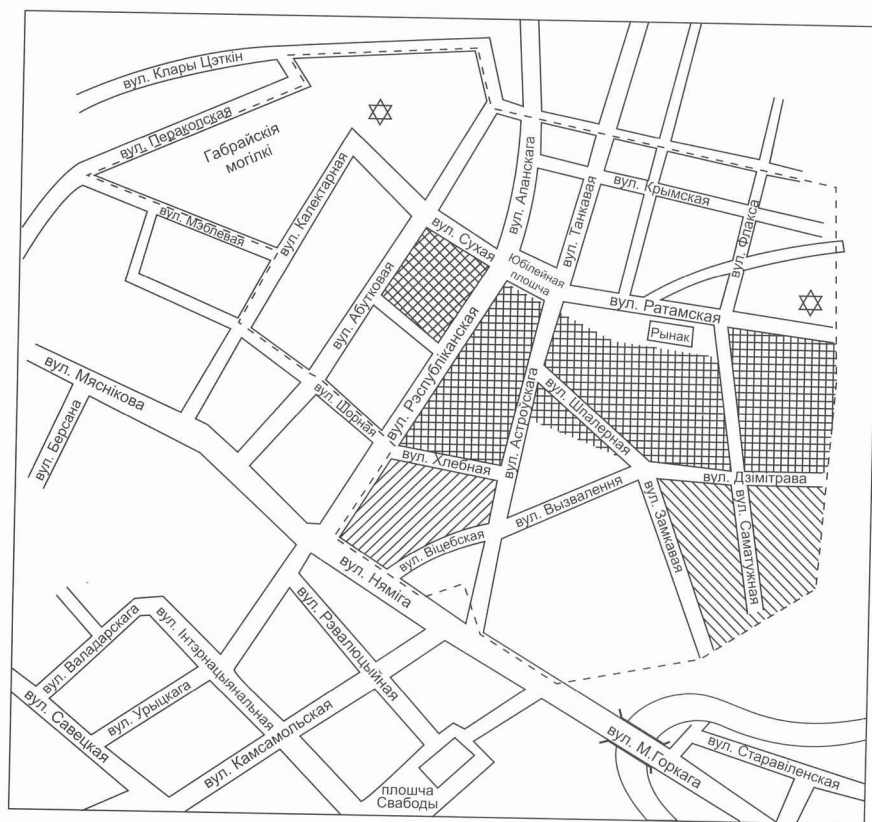
Але яны не прыносілі таго плёну, на які разлічвалі нацысты.

Гірш Смоляр. 20-я гады

Гірш Смоляр у віленскім астрogu Лукішкі. 1928 г.

	месцы пагрому
7 лістапада 1941 г.		месцы рассялення
«гамбургскіх» габраяў
у лістападзе 1941 г.
	месцы пагрому
20 лістапада 1941 г.		месцы пахавання
ахвяраў акцыі 2 сакавіка 1942 г.
	месцы пагрому
28 ліпеня 1942 г.		

Менскае гета.

Карта складзеная былым вязнем Менскага гета Л.Меламедам

Warnung
Bei Durchklettern des
Zaunes wird geschossen
ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ
В ПРОЛЕЗАЮЩИХ ЧЕРЕЗ
ЗАБОР БУДУТ СТРЕЛЯТЬ!

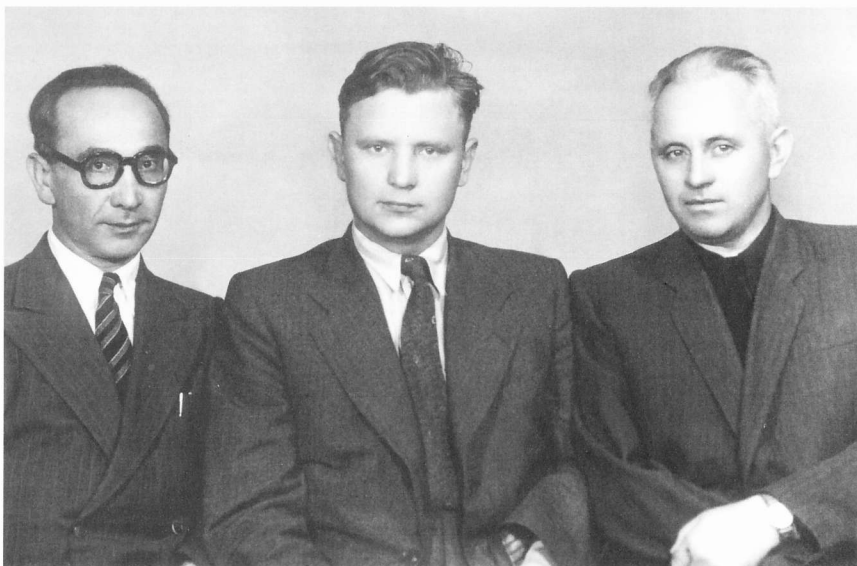
Такія папярэджанні
віселі на агароджы Менскага гета

Гірш Смоляр,
партызанскі камісар
у налібоцкім лесе
пасля ліквідацыі Менскага гета

Гірш Смоляр,
старшыня Саюза габраяў —
удзельнікаў вайны, у Польшчы
на адным з паседжанняў
арганізацыі. 1946 г.

Гірш Смоляр з Максімам Танкам і Аляксандрам Малько

Мемарыяльная табліца памяці габраяў з г. Брэмена (Германія) — ахвяраў гітлераўскага генацыду

ДОЎГІЯ ДНІ І НОЧЫ КАРОТКІХ МЕСЯЦАЎ

*Перажыць бы яшчэ адзін дзень,
Перажыць бы яшчэ адну ноч...*

Мардэхай Гебіртг. “У гета”

Днём габраі ў гета думалі толькі пра адно: хутчэй бы надышлі прыцемкі. Карнікі з паліцыі і канцлагера на Широкай звычайна ўчынялі свае аблавы раніцамі, зрэшты, правакацыі можна было чакаць у кожную хвіліну. Дні доўжыліся бясконца; вечары, здавалася, прыносілі людзям хоць нейкую палёгку. З навінамі з “таго боку” ў гета вярталіся рабочыя нямецкіх прадпрыемстваў (на “вызвалення” пад час антыгабрайскіх акцыяў працоўныя месцы адразу ж прыходзілі новыя людзі). Зрэдзьчас яны прыносілі добрыя весткі. Пасля паразы, якія пацярпелі гітлераўскія войскі пад Масквой, да людзей усё часцей і часцей пачалі даходзіць чуткі пра наступ савецкіх войскаў, якія, адваёўваючы вёску за вёскай, мястэчка за мястэчкам, падышлі ўжо нібыта да Смаленска. Зрэшты, пра сітуацыю на франтах можна было здагадацца не толькі па чутках. Куды яшчэ, як не ў Менск, было немцам адпраўляць безліч сваіх параненых з раёнаў Бранска й Смаленска? І ці можна было схаваць іх ад вачэй тых жа габраяў, якія працавалі ў “рускай зоне”? Аднаго мы яшчэ не ведалі: гэтыя параненыя нямецкія салдаты былі ахвярамі пераважна партызанскіх атрадаў, што наносілі ім удары з тылу...

Як толькі наставаў вечар, людзі ішлі на “маленькі кірмаш” на Крымскай вуліцы, каб што-колечы купіць ці прадаць. А ўжо праз некалькі гадзінаў, дома, не паспеўшы яшчэ й заснуць, яны падхопліваліся ад строкату аўтаматаў і кулямётаў. Услухоўваючыся ў страляніну, людзі стараліся вызначыць, дзе гэтым разам адбываецца чарговая бойня, і калі недалёка — уцякалі ў свае “маліны”, адкуль ужо не было чуто перадсмяротных крыкаў ахвяраў. У такія жahlівыя начныя хвіліны яны маліліся толькі аб адным: каб хутчэй надышла раніца...

Так вось — невыносна марудна і тым жа часам хутка — цягнуліся-і-ляцелі ў гета дні і ночы. Марудна — бо вечарам людзі пакутліва чакалі раніцы, раніцай — вечара, і гэтак — бясконца. Хутка — бо гэта былі апошнія, а таму і кароткія месяцы, апошнія, а таму і кароткія дні і ночы, якіх заставалася ў гетаўцаў усё меней і меней — гэтаксама, як і саміх гетаўцаў... Доўгія дні і ночы кароткіх месяцаў...

З набліжэннем якога-небудзь свята гета апаноўвала трывога. Людзі пас-

пелі ўжо заўважыць: немцы наўмысна прымяркоўвалі свае крывавыя “акцыі” да “чырвоных” дзён календара, прычым як габрайскага, так і савецкага. Яшчэ да разні на Пурым 1942 года некалькі тысячаў габраў былі арыштаваныя ў Дзень Чырвонай Арміі 23 лютага. Дзікунскае паліванне, вынікам якога стала смерць больш за 5 тысячаў габраў у Тучынцы, пракацілася па ўсім гета 8 сакавіка, у Міжнародны жаночы дзень. Напоўніцу “адсвяткавалі” нацысты і габрайскі Вялікдзень ды Першага мая: спачатку — шнапсам, а потым дзесяццю тысячамі габраў — на “закусь”.

Было цяжка сказаць нават прыблізна, колькі ж людзей яшчэ заставалася ў гета вясной 1942 года. Мы бачылі толькі, як жудасна пуста стала на вуліцах па левы ад Юбілейнай плошчы бок. У многія цяпер вольныя кватэры, дзе раней жылі габраі, гарадская адміністрацыя пачала засяляць беларускія сем’і. Драцяная гетаўская агароджа пасоўвалася ўсё бліжэй і бліжэй да габрайскіх могілак. Кожны выдатна разумеў: нацысты спіхвалі “габрайскі квартал” на край глыбокіх равоў-магілаў, дзе ўжо спачывалі тысячы й тысячы замардаваных габраў...

Арышт Ваеннага савета і шэраг іншых правалаў у “рускай зоне” пакінулі нас наогул без усялякіх сувязяў з “тым бокам”. Да нас дайшлі жахлівыя чуткі, што 7 мая 1942 года літаральна па ўсім горадзе на галоўных плошчах, у парках, на скрыжаваннях нацысты паставілі шыбеніцы, на якіх павесілі дзесяткі падпольшчыкаў. Былі сярод ахвяраў і многія нашыя таварышы, у іх ліку і сябры гетаўскай арганізацыі. Нацысты загадалі не здымаць целы некалькі дзён. Так яны хацелі канчаткова адбіць у людзей ахвоту змагацца супраць іхнага “новага парадку”, аднак атрымалася наадварот: менчукі не маглі ўжо стрымліваць свайго лютага гнева, прагнучы толькі аднаго — помсты.

У такой сітуацыі мы не мелі іншага выбару, як паспрабаваць зноў выйсці на людзей з “рускай зоны”, якім пашанцавала выслізнуць з гестапаўскага сіла і якія былі гатовыя пачаць усё з самага пачатку, то бок з стварэння новай падпольнай арганізацыі з новым кіраўнічым ядром. Першым, да каго мы звярнуліся, быў заўсёдны ахвотнік узяць на сябе адказнасць Міша Гебелеў. Дапамагаць яму мы прызначылі дзяўчат, якія добра арыентаваліся ў Менску: Хасю Прусліну, Клару Жалязняк-Гарэлік, Берту Лібо і Славу Гебелеву. Усе яны мелі “правільны” вонкавы выгляд і былі забяспечаныя ўсімі неабходнымі “дакументамі”. Іх заданнем было знайсці надзейных людзей у “рускай зоне”, і яны яго выканалі.

У тым жа трагічным маі 1942 года, калі 28 кіраўнікоў Менскай падпольнай арганізацыі былі публічна павешаныя, на адной з кватэраў на вуліцы Гандлёвай сабраліся 14 чалавек, якія мусілі аднавіць і падпольную арганізацыю, і саму барацьбу з ворагам. Перад тым як выправіць Мішу Гебелева на тое паседжанне, мы абмеркавалі з ім прыкладны план будучай падпольнай работы, які б ён рэпрэзентаваў прысутным ад імя гетаўскай арганізацыі.

Мы прапаноўвалі наступнае:

1. Ніякіх асобных ваенных арганізацый.

2. Галоўнае — шкодзіць немцам усяляк і дзе толькі можна. Для гэтага трэба змяніць арганізацыйную структуру падполля: замест ячэек па месцы жыхарства павінны быць створаны невялікія суполкі на найбольш важных нямецкіх прадпрыемствах. Іхнай задачай мусіць стаць арганізацыя масавага сабатажу вытворчасці на патрэбы нямецкага войска.

3. Прапаганда. Трэба стварыць друкарню і рэгулярна выпускаць газету, інфармацыйны бюлетэнь і ўлёткі.

4. Наладзіць сувязь з як мага большай колькасцю партызанскіх груп, каб пасылаць у лес бяздольных людзей; і ў першую чаргу ў лес мусяць ісці тыя, чым жыццям штохвіліны пагражаюць нацысцкія карныя атрады.

Сход ухваліў усе гэтыя прапановы і абраў цэнтральнае кіраўніцтва на чале з сакратаром І. Кавалёвым. (Ягоныя падпольныя мянушкі былі Неўскі і Іван Гаўрыловіч.)

Зважаючы на спецыфічную і як ніколі абвостраную сітуацыю, якая складалася апошнім часам у гета, сход даверыў нам самім вызначыць задачы і арганізацыйныя формы супраціву гетаўцаў. З свайго боку новаабраныя кіраўнікі Менскага падполля паабяцалі нам пасільную дапамогу ў вывадзе як мага большай колькасці габраў у лес.

А тым часам сітуацыя ў гета пагаршалася. Гестапа стварыла свой “Габрайскі камітэт” — гэтак званую “Аператыўную групу”. Фармальна яна нібыта ўваходзіла ў структуру габрайскай паліцыі, але насамрэч узяла пад кантроль юдэнрат, біржу працы і іншыя гетаўскія ўстановы. На чале “Аператыўнай групы” немцы паставілі некалькі дужа агідных тыпаў, зусім неведомых у Менску, дзе яны апынуліся разам з уцекачамі з Польшчы. Гетаўцы з усіх сілаў стараліся не трапляцца галоўнаму інфарматару “аператыўнікаў” Разенблату. Мы неўзабаве даведаліся, што ён быў вядомым у крымінальных колах Варшавы злодзеям і суцэнёрам. Па сутнасці тым жа самым ён стаў займацца і ў Менскім гета: шантаж, рабункі, заўсёдныя пагрозы данесці на людзей у гестапа (у выпадку, калі тыя пачнуць скардзіцца, скажам, юдэнрату) — іншага ад Разенבלата не чакалі.

Кіраваць біржай працы гестапа прызначыла Эпштэйна. Ён і ягоны памагаты Вайнштэйн толькі й рабілі, што “вылічвалі” і пасля шпіёнілі за тымі, каго падазравалі ў прыналежнасці да габрайскай падпольнай арганізацыі. Абодва набылі вялікі досвед у гэткай “дзеянасці” — віжвалі за актывістамі рабочага руху ў даваеннай Польшчы і даносілі на іх уладам. У Менскім гета яны абсталявалі нават спецыяльны “астрог”, куды саджалі габраў за кожнае, нават самае нязначнае парушэнне гетаўскіх парадкаў, а потым ужо, уволю наздзекаваўшыся там з няшчасных, перадавалі сваіх ахвяраў гестапаўцам.

Мы вынеслі Разенблату смяротны прысуд, ды куля, на жаль, толькі па-

раніла яго. Праз нейкі час ён зноўку з'явіўся ў гета і пачаў лютávaць яшчэ болей. Эпштэйна павінна была "прыбраць" ягоная "каханка", былая камсамолка. У апошні момант, аднак, ёй не стала рашучасці падаць яму порцыю атруты, якую падрыхтавалі нашыя людзі...

З палаты для заразных хворых, дзе "схаваў" мяне доктар Кулік, мне было ўсё цяжэй і цяжэй падтрымліваць сувязі з нашымі актывістамі. Таму мы надумалі ўвесці ў кіраўніцтва яшчэ двух надзейных нашых сяброў і падзяліць гетаўскую арганізацыю як бы на дзве часткі: у раёне Абутковай вуліцы нашым прадстаўніком стала Цэся Мадэйскер, а ў раёне Ратамскай — Шмуэль Каждан, якога мы ўадначас заслалі ў габрайскую паліцыю. Падрыхтоўкай групаў для адпраўкі ў лес пачалі займацца Г.Рубін і У.Краўчынскі.

Аднак, нягледзячы на гэтыя арганізацыйныя перастаноўкі, мы на-ранейшаму адчувалі, што кіпцюры ворага падбіраюцца ўсё бліжэй і бліжэй да нашых горлаў. Усё больш нашых сяброў траплялі ў гестапаўскія пасткі. Неяк у гета з койданаўскіх лясоў прыйшоў Віця Фельдман, каб вывесці туды групу габраў. (Ягоны бацька Навум Фельдман з іншымі партызанамі стварылі там адну з самых грунтоўных базаў.) Віця лічыўся "спецыялістам" па бяспечных маршрутах, і ў тым, што ён паспяхова выведзе групу ў лес, ніхто не сумняваўся. Але трэба ж было бядзе здарыцца акурат у гета. Для таго каб абмеркаваць усе падрабязнасці, Віця дамовіўся сустрэцца з Рубіным на сваёй кватэры. Ноччу дом нечакана ачапілі гестапаўцы. Рубін паспрабаваў уцячы, але куля дагнала яго пасярод вуліцы. Віцю, ягоных маці і брата знайшлі ў кватэры і забілі на месцы.

На месца Рубіна мы прызначылі Абрашу Налібоцкага. Малады й энергічны, ён з вялікім імпэтам узяўся за справу, але, на жаль, вельмі хутка праваліўся — надта шмат ведалі гестапаўскія "аператыўнікі" пра тое, дзе і калі знаходзіліся нашыя людзі. Пасля гібелі Рубіна і Налібоцкага Каждану не заставалася нічога, як узяць штодзённае кіраўніцтва нашым падполлем на сябе.

Група з дванаццаці маладых людзей на чале з Валікам Жытльзейфам "збудавала" адмысловую "падпольную крэпасць" (гэтак самі яны ахрысцілі сваю "пабудову"), дзе насуперак нашым папярэджанням захоўвалі зброю, боепрыпасы і сродкі першай медычнай дапамогі. Усяго ў іхнай "крэпасці" было чатыры вінтоўкі, дванаццаць скрыняў з патронамі, некалькі ручных гранатаў, два радыёпрыёмачы і невялікі запас сухароў — усё неабходнае для таго, каб ісці ў партызаны. Яны і былі ўжо гатовыя пакінуць гета, разам з Зямам, сувязным з атрада Лапідуса, аднак... Якім чынам гестапа пранюхала пра гэтую групу, мы так і не даведаліся. Ачапіўшы "маліну", карнікі пранавалі падпольчыкам здацца. У адказ тыя кінуліся ў свой першы й апошні партызанскі бой. У доўгай няроўнай барацьбе загінулі ўсе дванаццаць юных герояў. Аднаму Зяму, прашытаму сямю кулямі, цудам удалося ўцалець. Пад чужым прозвішчам доктар Кулік паклаў яго ў бальніцу. Там Зяма і раскажаў мне гэтую гераічна-трагічную гісторыю.

Прыкладна ў гэты ж час патрапіў у лапы гестапаўцаў і наш сувязіст Хонан Гусінаў. Даведаўшыся па наводцы, што ён хавае ў сябе радыёпрыёмач, карнікі палічылі нават за лішнія правяраць, ці так гэта. Яны проста закідалі ягоны дом гранатамі. Так ужо ў другі раз мы страцілі нашу адрэзаную сувязь з навакольным светам.

Асабліва балюча мы перажывалі арышт Мішы Гебелева. Гэта здарылася пад час аднаго з ягоных "звычайных" пералазаў праз калючую агароджу гета на Нова-Мясніцкай вуліцы. Усё і было як звычайна. Скінуўшы гетаўскі пінжак, Міша пераапануўся ў "арыйскае", пралез скрозь дрот і апынуўся на "тым баку". І трэба ж было так здарыцца, што акурат у гэты момант патрапіў у поле зроку нямецкага каракульнага. Пазней мы даведаліся, што немцы схапілі яго проста як "кантрабандыста". Яны нічога не ведалі пра ягоныя сувязі з падполлем. Апынуўшыся ў вязніцы, Міша папрасіў дазволу на тое, каб знаёмыя з "рускай зоны" прынеслі яму падсілкавацца. Так яму пашанцавала звязацца з Марыяй Гарохавай і яшчэ нейкай жанчынай па прозвішчы Воранава (яны сапраўды прынеслі яму харчу), а тыя ўжо паведамілі пра бяду нам.

Мы неадкладна сабралі вялікую суму грошай, каб паспрабаваць Мішу выкупіць. Астатняе ўзяла на сябе падпольная група з "таго боку", якая падрыхтавала для яго надзейную "маліну". Аднак усё ўрэшце сарвалася, і нават незразумела, чаму. Мы так і не даведаліся, як усё-ткі загінуў Міша. Магчыма, яго проста "выпадкова" забілі пад час адной з "чыстак", калі немцы "вызвалі" турэмныя камеры для новых зняволеных. Бо, нават знайшоўшы ля гетаўскай агароджы Мішаў "габрайскі пінжак", гестапаўцы і не падумалі, што ён належыць Гебелеву (у пінжаку ляжаў Мішаў гетаўскі пашпарт на імя Русінава). І на адным з чарговых нядзельных "апеляў" немцы паабяцалі вялікую нагароду таму, хто дасць хоць якую інфармацыю пра чалавека з прозвішчам Русінаў.

Але ж як бы там ні было, Міша загінуў. Гэта быў цяжкі ўдар не толькі для нас, гетаўцаў, але й для ўсёй гарадской падпольнай арганізацыі. Гебелеў быў адным з арганізатараў супраціву ў Менску, ягоная практычная дапамога падполлю пачалася, бадай, з першых дзён барацьбы і не спынялася да самага арышту...

Цяпер, пасля гібелі Мішы, я — у сваім статусе "пацыента" бальніцы — мог кантактаваць з цэнтрам толькі праз сувязных, ды нават і гэтых магчымасцяў рабілася ўсё меней і меней. Нашая "каракульная" на ўваходзе ў бальніцу Ніна Ліс паведаміла, што ейны "пост" цяпер знаходзіцца пад пільным кантролем "Аператыўнай групы". Эма Родава, Цэся Мадэйскер і Шмуэль Каждан былі неадкладна папярэджаныя, што цяпер са мной можна звязвацца толькі праз медсястру Ядшу Шпірэр і толькі ў адміністрацыі бальніцы. Неўзабаве, аднак, нават гэта стала занадта рызыкаўна. Да "аператыўнікаў" дайшла інфармацыя, што 31 сакавіка мне пашанцавала ўнікнуць

разні на Калектарнай, 18. Яны адразу ж пачалі высвятляць у Ніны, ці прыходзіў калі ў больніцу Яфім Сталярэвіч. Не дамогшыся ад яе нічога пэўнага, яны загадалі ёй, калі раптам яго пабачыць, каб тут жа паведаміла ім. “Аператыўнікі” не паленаваліся нават спусціцца ў кацельню, каб запытацца і ў Хаіма Фейгельмана, калі апошні раз Сталярэвіч быў на працоўным месцы. Словам, я зноў апынуўся ў дужа небяспечнай сітуацыі.

Балазе, мае сябры і гэтым разам прыдумалі, як схаваць мяне ад гестапаўскіх шпікаў. Цэлую ноч давялося працаваць муляру Мойшу Бойкіну на бальнічным гарышчы, але ён зрабіў-такі для мяне схоў. Поруч з комінам ён прыбудаваў да капітальнай сцяны яшчэ адну, такім чынам, каб між дзвюма сценамі засталася невялікая прастора, якая і стала маёй чарговай “малінай”. На выпадак небяспекі ў адной з сценаў мелася невялікая адтуліна, якая проста закладвалася цаглянымі. Праз гэтую адтуліну мае сябры маглі са мной размаўляць (паведамляць свежыя навіны) і перадаваць мне ежу. Унізе яны накрышылі тытуню, папярэдне абмакнуўшы яго ў бензіне, — каб перабіць нюх сабакам. Сувязь са мною звычайна трымала медсястра Шпірэр, якая кожны раз, як падымалася да мяне, не забывалася захапіць з сабою і туалетныя прычындалы.

Маё новае “жытло” складана было назваць жыллом нават з вялікай нацяжкай. Сядзець там было немагчыма. Я мог ці стаяць, ці ляжаць на адным баку. Я выдраў некалькі дошчачак дахавай гонты і гэтакім чынам мог, папершае, дыхаць свежым паветрам, а па-другое, бачыць, што адбываецца ўнізе, на вуліцы. Зрэшты, бачыць заўсёды спалоханых людзей, што пры кожным з’яўленні гестапаўцаў або іхных віжоў уцякалі прэч, было невыносна тужліва й горка. Адно, што суцяшала мяне ў маёй мураванай вязніцы, — гэта навіны з дзвюх нашых партызанскіх базаў (Фельдмана — у раёне Койданава і Лапідуса — у раёне Слуцка), якія заўсёды пасылалі сваіх сувязных у гета за ўсё новымі й новымі групамі габраяў. З сваёй “маліны” я прасіў Фельдмана і Лапідуса не забываць і пра гетаўскіх жанчын, старых і дзяцей — падшукваць для іх месцы ў сялянскіх сем’ях. (У гэтым сэнсе Лапідусу пашанцавала толькі ў вёсцы Парэчча, дзе ён змог пасяліць сорака габрайскіх дзяцей.)

Гэтаксама я заклікаў нашых партызанскіх кіраўнікоў спыніць ўсе нутраныя арганізацыйныя спрэчкі, без якіх партызанскім атрадам і так ставала шмат клопатаў. Базе Навума Фельдмана ў Старасельскім лесе быў пільна патрэбны кіраўнік з добрым вайсковым досведам, які б змог ператварыць яе ў баяздольны партызанскі атрад. І такі на прыкмеце быў: у канцлагеры на Шырокай знаходзіўся старшы лейтэнант Сямён Ганзенка. З дапамогай Соні Курляндскай нашым людзям пашанцавала яго вызваліць, калі вывозілі з лагера смецце. Лясны праваднік Таня Ліфшыц прывяла яго ў Старасельскі лес.

Умелы арганізатар і добра падрыхтаваны афіцэр, Сямён Ганзенка разам з нашымі гетаўскімі падпольшчыкамі змог сфармаваць цалкам баяздольны

партызанскі атрад, які стаў насіць імя Сямёна Будзённага, будучы аднак больш вядомым пад простым назовам “сямёнаўцы” — ад імя свайго камандзіра.

У гэты найцяжэйшы перыяд, калі ў гета мы перажывалі адну страту за другой, магчымасць пасылаць групы габраяў на партызанскую базу “сямёнаўцаў” і дапамагала нашай падпольнай гетаўскай арганізацыі выстаць. І не толькі выстаць, але й працягваць актыўную барацьбу супраць нямецкіх захопнікаў.

НАШЫЯ ПРАВАДНІКІ

Нашымі праваднікамі ў лес былі пераважна дзеці, якія, зрэшты, перасталі ў гэта быць дзецьмі. Яны хутка авалодалі асноўнымі правіламі падпольнай дзейнасці і лепей за многіх дарослых ведалі, як унікнуць сутычак з ворагам. Яны рэдка ўсміхаліся і вельмі добра разумелі, што чакала габраў у гэта. Некаторыя з іх выглядалі ўжо як маленькія дзядкі і бабулькі. У свае дванаццаць-трынаццаць яны абыходзіліся з зброяй як загартаваныя ў баях партызаны.

Віліку Рубежыну было ўсяго дванаццаць гадоў. Завіруха першых ваенных дзён адарвала Віліка ад бацькоў, і нейкі час ён быў беспрытульнікам, пакуль яго не ўзяла да сябе нашая падпольшчыца Сара Голанд. (З падполлем быў звязаны і ейны муж, якога нам пашанцавала вызваліць з канцлагера на Широкай.) Вілік хутка сразумеў усю важкасць сакрэтных размоваў у доме Сары Голанд, куды рэгулярна наведваліся сувязныя з партызанскіх атрадаў. Гледзячы на дарослых, Віліку самому захацелася стаць такім сувязным.

Ён вывёў у лес не адну групу габраў, а калі адчуў за сваёю спінаю падых гестапа, вырашыў назусім застацца ў лесе і попеч з іншымі партызанамі брыгады імя Фрунзе змагацца з ворагам. Неўзабаве ён набыў славу аднаго з лепшых выведнікаў і падрыўнікоў брыгады. У свае трынаццаць ён меў на ўласным рахунку ажно сем падарваных эшалонаў нацыстаў...

Навум Фельдман, яшчэ калі ўпершыню выпраўляўся ў лес ствараць базу для партызанскага атрада, захапіў з сабой сярод іншых людзей і трох падлеткаў: Фімку Прэсмана ("Чуланчыка"), Абрашу Каплана і Зямку Мітэля. Усе яны асірацелі пасля нацысцкіх "акцыяў" і ўсіх іх перапаўняла прага помсты ворагу за сваіх забітых бацькоў. У свае пятнаццаць-шаснаццаць гэтыя падлеткі былі ўжо на асаблівым рахунку, лічыліся незаменнымі ў атрадзе людзьмі. Фімка, які арганізаваў адзінаццаць падрываў варожых эшалонаў, быў прызначаны камандзірам усіх дыверсійных групаў партызанскага атрада "25 гадоў БССР"...

Неўзабаве ў гэта распаўсюдзіўся своеасаблівы пароль — "малыя". Усе гетаўцы ведалі, што "малыя" — гэта дзеці, якія выводзілі групы ў лес, але не шмат каму ў гэта былі вядомыя іх сапраўдныя імёны. Дванаццацігадовы Боня Гамер гэтак дакладна "запамінаў" лясныя маршруты, што, здавалася, кожны кусцік або галінка служылі яму арыенцірамі. Гэты "малы" вывёў у лес больш за сотню габраў і ніводнага разу не патрапіў у нямецкую пастку.

Дванаццаць групаў па 25—30 чалавек вывёў з гэта ў лес Давідка Кліёнскі. "Спецыяльнае даручэнне" выканала Фаня Гімпель: яна прывяла ў лес дактароў — у гэтых людзях партызаны адчувалі вялікую патрэбу.

З дванаццацігадовай Сімай Фітэрсон я пазнаёміўся, калі база Лапідуса яшчэ толькі-толькі стваралася. Мне хацелася пераканацца самому ў тым, што мы можам даверыць у такія маладзенькія рукі лёс цэлых групаў узброеных людзей. Перада мною стаяла яшчэ зусім дзіця, хіба толькі ледзь прыкметныя маршчынкі на тварыку казалі пра тое, колькі ўжо давялося пабачыць і перажыць гэтай дзяўчынцы ў гэта. Сваімі яснымі і ўадначас глыбока-сумотнымі вачыма яна лавіла кожнае маё слова, і толькі пасля заканчэння майго "інструктажу" коротка адказала знаёмым мне ўжо ад Жэнькі рускім слэнгавым: "Порядок", — усё, значыць, будзе пад кантролем. Выняўшы з кішэні пісталет, яна ўсміхнулася, бадай, нават засвяцілася ўся на момант, затым схавала яго назад і зноў стала ўдумлівай — "малой", падпольшчыцай.

Неяк, "замураваны" ў сваёй "маліне", я даведаўся жahlіваю навіну. Аднаму з "аператыўнікаў" пашанцавала "вылічыць" Сіму акурат у той момант, калі тая вярталася ў гэта пасля задання. Той жа ноччу гестапаўцы ўварваліся ў ейны дом. Сіма змагла схаватца. Сіміна ж маці і маленькія брацікі загінупі... Вялікае гора не зламала бяспрашную дзяўчынку, яна стала хіба толькі яшчэ больш маўклівай ды больш зацятай у сваёй празе помсты ворагу, а помсціць магла пакуль толькі так — выводзячы групы габраў у лес...

Чуткі пра дапамогу з гэта, якую атрымлівала база Навума Фельдмана, хутка дайшлі і да суседніх партызанскіх атрадаў. Начальнік штаба брыгады імя Чкалава папрасіў Фельдмана скантактавацца з гетаўскай сувязной Розай Ліпскай і даць ёй спецыяльнае даручэнне ад "чкалаўцаў" — даставіць у лес паперу й прыфты для партызанскай друкарні. Выканаўцамі гэтага задання былі "малыя" — Рахіль Прыклад і Роза Рубінчык. Менавіта яны прыйшлі ў гэта, там звязаліся з Розай Ліпскай, тая падключыла да справы Басю Чарняк і Фаню Грынгаўз, якія працавалі ў Доме друку і змаглі "экспрапрыяваць" патрэбны друкарскі рыштунак. А ўжо Арон Фітэрман, наш чалавек у габрайскай паліцыі, правёў юных падпольшчыц праз небяспечную зону гэта. Вывёўшы іх за гетаўскую агароджу, Арон сказаў на дарогу: "Вяртайцеся зноў — тут вас ужо зачалася шмат людзей".

Наогул брыгада імя Будзённага падтрымлівала з гэта самыя шчыльныя сувязі. Гэта й невыпадкова. Многія яе партызаны самі былі гетаўцамі, камандзіра Сямёна Ганзенку вызвалілі з канцлагера на Широкай акурат нашыя — гетаўскія — падпольшчыкі. Не раз Ганзенка сам інструктаваў "малых", у прыватнасці Хайку, Сёмку і Толіка, перад тым як адправіць іх з чарговым заданнем у гэта: якім маршрутам ісці, як паводзіць сябе, што казаць людзям, якіх яны мусілі прывесці на партызанскую базу, ды інш.

Незаменным чалавекам падполля была медсястра гетаўскай больніцы Цыля Клябанавя. "Адпаведны вонкавы выгляд" Цылі дазваляў ёй без пе-

рашкодаў выходзіць з гета і, перад тым як выпраўляцца з групай у лес, добра “вывучыць” бяспечныя маршруты. Яна адна вывела шэсць групаў гетаўцаў у суседнія ад атрада “сямёнаўцаў” вёскі: Старое Сяло, Скірмантава, Лісоўшчына і Гаішча. Арганізацыяй жа і “камплектаваннем” усіх гэтых групаў займаліся Роза Ліпская, Надзя Шустэр, Сара Голанд і Сара Ямбер-Левіна пад кіраўніцтвам Цэсі Мадэйскер і Шмуэля Каждана...

Навіны ад Эмы Родавай, якія рэгулярна прыносіла мне ў мураваную “рэзідэнцыю” медсястра Шпірэр, павялічвалі маю ўпэўненасць, што падпольшчыкі, якія прыйшлі на месца нашых забітых сяброў, цалкам апраўдалі давер і выдатна спраўляліся з усімі нялёгкімі даручэннямі кіраўніцтва. Гэтая ўпэўненасць падштурхнула мяне спытаць дазволу ў Менскага падпольнага цэнтра нарэшце і самому адправіцца ў лес да партызанаў. Я не мог доўга чакаць адказу, але гэтага і не спатрэбілася: ён прыйшоў акурат тады, калі ўжо відавочна набліжаўся канец — і самога гета, і ўсяго ў ім...

Хаваючыся ў сваёй паддашкавай “маліне”, я сёе-тое мог назіраць праз адтуліну ў гонтавым даху, а болей — здагадвацца пра тое, што адбывалася ўнізе. У тых пісьмовых паведамленнях, што я атрымліваў, усё больш і больш адчувалася ўсеагульная трывога, якая апаноўвала гета ў выніку няспыннага тэрору з боку “Аператыўнай групы”. Сітуацыя пагаршалася з кожным днём. Мы ўжо не мелі ніякіх сувязяў з юдэнратам. І наогул у нас не было аніякай рэальнай інфармацыі, на падставе якой можна было б калі не прадбачыць, дык здагадвацца, што чакае нас у бліжэйшай будучыні. Адно мы ведалі пэўна: у нас заставалася вельмі мала часу. У сваіх пасланнях да Эмы, Цэсі, Шмуэля я біў трывогу...

ЧАТЫРОХДЗЁННАЯ РАЗНЯ

Менскае гета не мела аніякіх кантактаў з габраямі іншых беларускіх гарадоў — і тых, што знаходзіліся недалёка, і больш аддаленых. Навіны пра блізкія мястэчкі мы атрымлівалі ад габраяў, якіх немцы прыганялі ў гета. Мы ведалі пра вынішчэнне габраяў у Барысаве. Ведалі, што “чорная паліцыя”, якую ўзначальваў беларускі калабарант Станіслаў Станкевіч, брала актыўны ўдзел у тамтэйшай разні. Ведалі таксама, што з вялікай супольнасці габраяў у Воршы ацалелі адзінкі, дый тыя — пераважна рамеснікі, у якіх немцы мелі патрэбу.

З таго часу як на менскую чыгуначную станцыю пачалі прыбываць эшалоны з габраямі з самых розных еўрапейскіх краінаў — Германіі і Францыі, Польшчы і Чэхаславакіі, Венгрыі і Грэцыі, — мы сталі атрымліваць ад нашых людзей, што працавалі на станцыі, сякія-такія звесткі пра габраяў у гэтых краінах. Да нас даходзіла што-колечы пра разнастайныя метады, якімі карысталіся нацысты не толькі для запалохвання габраяў, але і для таго, каб падманам падарваць іхнюю пільнасць. Ведалі, напрыклад, што з гэтай мэтай распаўсюджваліся чуткі пра вольныя працоўныя месцы на ўсходзе, куды нібыта і звозілі габраяў з захаду. Абходным шляхам мы даведаліся і пра Панары — месца масавай гібелі габраяў у Вільні.

Вось, зрэшты, і ўсё, што мы ведалі. Але нават гэты мінімум інфармацыі не пакідаў у нашых галовах сумневаў у тым, што мы былі асуджаныя на смерць. Чаго мы не ведалі, дык гэта даты прывядзення прысуду ў выкананне, акрамя хіба толькі таго, што чакаць, магчыма, засталася не так і доўга. Не ведалі мы таксама і пра тое, што лёс Менскага гета быў прадвызначаны ў той жа самы час, што і лёс Варшаўскага. Гэта сёння мы ведаем, што разня ў Менску, якая працягвалася чатыры дні запар у ліпені 1942-га, адбылася ўсяго праз шэсць дзён пасля масавай дэпартацыі габраяў з Варшаўскага гета ў Трэблінку.

26 ліпеня 1942 года, за два дні перад бойняй у Менскім гета, Генрых Гімлер пісаў Бергеру, старшыні Канцылярыі па справах расаў і эміграцыі: “Акупаваныя ўсходнія рэгіёны стануць вольнымі ад габраяў (*Judenrein*). Выкананне гэтага вельмі цяжкага загаду фюрэр усклаў на мае плечы” (Збору дакументаў, падрыхтаванага М.Бернштэйнам, А.Айзенбахам і А. Руткоўскім. Варшава, 1957. С. 293).

У тую раніцу, 28 ліпеня 1942 года, усё ў гета выдавала “нармальным”.

Людзі сабраліся каля біржы працы, чакаючы, пакуль нямецкія калонаважатыя павядуць іх на адпрацоўкі. Некаторыя з нашых падпольшчыкаў заўважылі, аднак, незвычайную актыўнасць з боку “Аператыўнай групы”. “Аператыўнікі” дужа пільна аглядалі рабочых, як быццам стараліся вызначыць тых з іх, каму там было не месца. Зграя Эпштэйна і Разенבלата добра-такі ўжо ведала, што мусіў прынесці той дзень.

Адразу пасля таго як немцы вывелі рабочыя калоны, гэта ўзарваў гул чорных грузавікоў з эсэсаўцамі і паліцыяй. Следам за імі ішлі падраздзяленні мясцовай паліцыі і літоўскіх фашыстаў, якім прадпісвалася ўзяць пад кантроль пэўныя вуліцы і раёны гэта. “Перадавыя” падраздзяленні складаліся з габрайскай паліцыі. Неўзабаве п’яныя пагромшчыкі з страшэнным галёканнем пачалі сваё дзікунскае паляванне па ўсім гэта. Гэта адбылося настолькі раптоўна і нечакана, што многія габраі, асабліва жанчыны, дзеці і старыя, не паспелі пахавацца ў сваіх “малінах”, якія на той час былі абсталяваныя літаральна ў кожным доме. Нацысты загналі сваіх ахвяраў у грузавікі, і тыя тут жа паімчалі да загадзя выкапаных магілаў-равоў.

З свайго “паста назірання” я бачыў, як “чорная паліцыя” гнала калоны жанчын і дзяцей па Танкавай вуліцы. Крыкі ахопленых жахам людзей скаланалі нябёсы і ледзянілі кроў.

У адчаі я пацягнуўся быў да бутэлькі разведзенага спірту, якую прынеслі мне сябры, але і гэта не заглушыла болю й безнадзейнасці. Увесь дзень Ядша, мая сувязная, не з’яўлялася. Раптам я пачуў стрэлы ў самім будынку больніцы. Крыху пазней, увечары, я даведаўся, што забойцы якраз і пачалі з больніцы. Абмінуўшы інфекцыйнае аддзяленне, яны адразу падняліся на хірургічны паверх, расстралілі там хворых і ўвесь медычны персанал.

Ці азначала гэта канец разні? Пэўна не. Ніводная з рабочых калонаў у гэта не вярнулася, і гэта быў знак таго, што забойства будзе прадоўжана.

Ноч зрабілася ноччу жахаў. Паўсюль была чутная страляніна з вартавых вышак. Трасавальныя кулі з ціўканнем жыхалі ў цемрадзі, і гэта толькі ўзмацняла страх. То была прэлюдыя да другога дня бойні.

Ядша прынесла мне жажлівыя весткі: пад час спробы перайсці на “рускую зону” з дзіцем на руках была застрэлена Цэся Мадэйскер. Каля агароджы гэта яе чакала Дзіна, малодшая Цэсіна сястра. (Яна працавала ў больніцы і кантактавала з Менскім падпольным цэнтрам.) Цэся прыйшла развітацца. Пад час налёту на больніцу нацысты выцягнулі Цэсю з дрэнна замаскаванага сховішча і расстралілі на месцы. Яна памерла, так і не даведаўшыся, што ейны муж Меер Фельдман загінуў у партызанскім атрадзе.

На другі дзень пагромшчыкі намерыліся “праверыць” у гэта ўсе жылыя дамы. Трэск аўтаматных чэргаў сведчыў пра тое, што яны яшчэ знаходзілі там людзей. Усюды, дзе, на думку забойцаў, было людское сховішча, яны кідалі гранаты. Перадсмяротныя крыкі ахвяраў можна было чуць ва ўсіх кутках гэта.

Мінула яшчэ адна ноч. Людзі пачалі выпаўзаць з сваіх сховаў, каб адшукаць і прынесці прыхаваныя ваду й ежу жывым і падабраць замардаваных. Ракеты і кулямётны агонь з вартавых вышак ужо не палохалі так, як дагэтуль. Здавалася, вартавыя і стралялі больш дзеля таго, каб прыхаваць свой уласны страх перад гэтым царствам мёртвых...

На трэці дзень смерць знайшла і тое адзінае ў гэта месца, дзе габраі сабраліся яшчэ з нейкім спадзевам знайсці паратунак, — будынак юдэнрата. Сюды сышліся найперш сябры юдэнрата з сваімі сямейнікамі, блізкімі, знаёмымі. Перабраліся ў перапоўненыя пакоі юдэнрата й біржы працы і сем’і габрайскай паліцыі. Апынулася там таксама й колькі габраяў, якія заплацілі паліцыі за гэтую прывілею — патрапіць на “жылую плошчу”, хоць былі цалкам упэўненыя ў неминучай смерці, аднолькава відавочнай для кожнага.

Цяпер усіх гэтых людзей эсэсаўскія забойцы выганялі на вуліцу і, брыдка лаючыся, прыкладамі заштурхоўвалі ў чорныя грузавікі. Іюфэ, старшыня юдэнрата, разам з сваімі намеснікамі Блуменштокам і Чарно спрабавалі ўгаварыць немцаў выкрасліць сяброў юдэнрата з спіска падлеглых вынішчэнню. Адказам СС быў залп абразаў з вуснаў шарфюрэра Рыбэ, “забойцы з белымі вачыма”, і град куляў, якія і абарвалі жыцці другога й апошняга старшыні менскага юдэнрата ды ягоных паплечнікаў. Вынятымі з спісаў смяротнікаў пакуль што заставаліся толькі габраі з “Аператыўнай групы” і шмат хто з габрайскай паліцыі, для якіх яшчэ меліся сакія-такія функцыі ў старання распрацаваным плане карнікаў.

На чацвёрты дзень у гэта віхурай уварваліся ўзброеныя забойцы ў карычневых і чорных кашулях, вядучы на павадках сваіх вымуштраваных сабак. Вуліцы літаральна разрываліся ад лютага сабачага брэху. Следам за фашыстамі бегла габрайская паліцыя, гукаючы на ідыш:

“Габраі, ужо можна выходзіць! Пагроза мінула!”

Ім ніхто не верыў. Аднак нашыя людзі з габрайскай паліцыі паведамілі нам, што “акцыя” нібыта і сапраўды блізкая да завяршэння, бо апоўдні чацвёртага дня ім ужо не загадвалі “ачышчаць” сховішчы. Цяпер ім загадана было “прыбраць” вуліцы — сабраць трупы і зvezці іх на габрайскія могілкі.

Надвечоркам габрайскіх рабочых, якіх чатыры дні трымалі па-за межамі гэта, прывезлі назад. Увесь гэты час рамеснікаў не абцяжарвалі працай. Пачуўшы родныя галасы бацькоў, мужоў і братоў, людзі пачалі ўжо смялей вылазіць з сваіх “малінаў”. Плач, які яны мусілі душыць дагэтуль у сабе, выліўся ў гучныя галашэнні — іх можна было чуць на кожнай вуліцы. Шмат хто з рабочых не знайшоў сярод жывых анікога з сваіх родных — пасля чатырох дзён расстання іх сустракалі апусцелыя хаты. Мужчыны плакалі і не саромеліся сваіх слёзаў. Іншыя ў маўклівым бяссільным гневе пасылалі праклёны небу. Сляды жудаснай бойні, крывавага плямы на тратуарах, руху і спустошанасць — пачуццё безвыходнасці агортвала кожнага, і ніхто не мог знайсці словаў суцяшэння.

Праз свайго “кур’ера” я надумаў паведаміць пра сябе кожнаму з ацалелых, хто хацеў бы са мной сустрэцца. Я папрасіў таксама вызваліць мяне з маёй мураванай вязніцы. Мае ногі аслабелі ад працяглае нерухомасці. Сяк-так я дабрыў да інфекцыйнай палаты ў больніцы, дзе насустрач мне выйшла маленькая Рыта (разам з сваёй маці Лізай Рыс яна хавалася ў “маліне” паблізу “гамбургскага” гета) і сказала, што мяне ўжо зачкакаліся два чалавекі — Эма Родава і жанчына з “рускае зоны”.

КАНЕЦ “ГАМБУРГСКАГА” ГЕТА

Пурымская разня, у часе якой было забіта шмат тысячаў менскіх габраяў, абыццла бокам “гамбуржцаў”. Тады, на Пурым, інспектар СС Шмідэль загадаў “старэйшыне” нямецкіх габраяў доктару Эдгару Франку і начальніку каравульнай службы Карлу Левінштэйну расставіць вакол іхнага гета вартавых і ні ў якім разе не выпускаць адтуль анікога з “гамбуржцаў”, а тым болей не прапускаць да сябе анікога з гета “рускага”.

Яшчэ да Пурымскай бойні нямецкія габраі маглі і чуць, і бачыць, што адбываецца з іх суседзямі — савецкімі супляменнікамі. У сваіх мемуарах Карл Левенштэйн згадвае асобныя выпадкі, калі “гамбуржцы” выратаўвалі дзіця ці старую жанчыну з “рускага” гета, даючы ім прытулак у сваім гета. Пурымскі пагром раз і назаўсёды пазбавіў нямецкіх габраяў ілюзій наконт таго, што яны змогуць перажыць ваеннае ліхалецце і што іхны лёс не будзе такім, як лёс габраяў савецкіх.

Вось адзін з паказальных прыкладаў. Тры маладыя “гамбуржцы” (двое мужчын і жанчына), палічыўшы, што ім няма ўжо чаго губляць, адважыліся на ўцёкі. Але што гэта былі за ўцёкі, куды?.. У нікуды. Ды яшчэ не ведаючы тутэйшай мовы, тутэйшай мясцовасці, будучы зусім не падрыхтаванымі да тутэйшага холаду...

Калі выявілася іхная адсутнасць, “добрасумленны” старшыня юдэнрата доктар Франк адразу ж паведаміў пра гэта Шмідэлю. Той думаў нядоўга: юдэнрат павінны падаць яму спіс на 300 чалавек, якія мусяць быць расстраляныя ў якасці пакарання за ўцёкі тых трох. Пасля доўгіх перамоваў нарэшце быў дасягнуты “кампраміс”: казламі адпушчэння стануць трыццаць хворах на сухоты. А “апраўданне” знайшлі такое: неўзабаве сухотнікі ўсё адно памерлі б ад холаду... Прысуд выканалі, а тым часам тых трох упекачоў злавілі і вярнулі назад у гета. (Яны паспелі адысці ад Менска на кіламетраў трыццаць.) Катавалі іх публічна, на вачах усіх “гамбуржцаў”. Паводле словаў відавочцаў, няшчасных немагчыма было пазнаць.

Быў і яшчэ выпадак, калі адзін малады “гамбуржац” уцёк проста з працоўнага месца на адным з нямецкіх прадпрыемстваў у “рускай зоне” і спрабаваў сесці на цягнік, які ішоў у Берлін. Не паспеў. Яго таксама злавілі і расстралялі на месцы.

Нам так і не пашанцавала выйсці на такіх васьм “гамбургскіх” смельчак, як гэтыя. Толькі аднойчы мы ўсё ж змаглі-такі дапамагчы аднаму мала-

дому “гамбургцу” ўцячы ў лес (дарэчы, ягоны бацька ўваходзіў у эміграцыйны чэшскі ўрад).

Нямецкія габраі, несумнеўна, ведалі пра існаванне Менскага падполля. Ведалі хоць бы таму, што бачылі, напрыклад, пажар на шпалернай фабрыцы, прадукцыя якой цалкам ішла ў Германію, — пажар быў, вядома ж, справай рук нашых падпольшчыкаў. Чыгуначнікі не маглі не бачыць пашкоджаных лакаматывы і цэлыя саставы — гэтаксама справа рук нашых падрыўнікоў. Нарэшце “гамбургцы” не раз чулі і ад саміх немцаў, што ўвесь гэты “сабатаж” чыняць “бандыты-партызаны”... І тым не меней, адчуваючы ўсю сваю безвыходнасць і цяжкія зносіны ўсё пакуты, яны не стамляліся паўтараць: “Das ist nicht fur uns. Das ist fur die Ostjuden”. (“Гэта нас не датычыць. Гэта датычыць усходніх габраяў”).

Сітуацыя ж з кожным днём абвастралася. Адрозна ад габраяў менскіх з іх багатай практыкай абменьвання каштоўнасцяў на харчовыя прадукты, нямецкія габраі так і не авалодалі гэтым “майстэрствам”. Таму нярэдка, спрабуючы ўсё ж прадаць сёе-тое з сваіх ашчаджэнняў, яны лёгка пападаліся гестапаўцам і расстрэльваліся на месцы.

Калі найпершай бядою для “гамбургцаў” быў голад, то другою — холад. У тых умовах, у якіх ім даводзілася існаваць, яны проста фізічна не маглі пераносіць тутэйшага надвор’я. За некалькі тыдняў зімы 1942-га ад голаду й холаду ў “гамбургскім” гета памерла блізу 700 чалавек.

8 лютага былі арыштаваныя супрацоўнікі “гамбургскага” юдэнрата. Абвінавачванне — спроба (праз капітана паліцыі) паслаць лісты ў Германію. Усіх іх закатавалі да смерці.

Наступным аб’ектам ліквідацыі стала “гамбургская” больніца. Шарфюрэр Рыбэ ўласнаручна пастрэляў усіх пацыентаў проста ў ложках. Гэтак ён “дапамог” гетаўскім дактарам, якія ўсё адно не спраўляліся з усё большым і большым наплывам хворых, а асабліва “пасобіў” хірургу Сапіру, які з прычыны адсутнасці нармальных умоваў мусіў рабіць аперацыі з дапамогай кухоннага нажа.

На трэці дзень разні на Юбілейнай плошчы з’явілася калона вялізных грузавікоў, якія, зрэшты, больш нагадвалі аўтобусы — адпаліраваныя да бляску, нават з белымі фіранкамі на вокнах.

Як заўсёды, немцы пачалі запэўніваць “гамбургцаў”, што зараз іх павязуць на адпрацоўкі, што там іх накормяць і да т.п. Толькі сорак чалавек — радыётэхнікаў — нацысты аддзялілі ад усіх астатніх габраяў. Няшчасныя не паспелі нават як след і апрацуцца. Мужчыны хто чым мог захіналі жанчын. Калі ўсе апынуліся ў аўтобусах, тут жа шчыльна зачыніліся дзверы. Душагубкі мякка крануліся з месца і пакацілі — плаўна, ціха, здавалася, нават не выпускаючы выхлапных газаў. Затое ўнутры атрутныя газы ва ўсю ўжо рабілі сваю смяротную справу...

Калі калона пад’ехала да равоў, пасажыры былі ўжо мёртвыя.

Толькі аднаму чалавеку (доктару) пашанцавала выратавацца. Ён хутка скеміў, што гэта быў за аўтобус, памачыўся на сваю насоўку і ехаў, закрывшы ёю нос і рот. Так вось ён стаўся сведкам гэтага жудаснага масавага забойства нямецкіх габраяў.

Пасля чатырохдзённай разні ў Менску нацысты болей не мелі патрэбы ў сваёй палітыцы “распыльвання” зняволеных габраяў, бо ўжо практычна і не было каго ім дзяліць на тры гета: адно — для габраяў-спецыялістаў, другое — для “не занятых на вытворчасці” габраяў і трэцяе — для габраяў з Германіі.

3 “АРЫЙСКАГА БОКУ”

Я асабіста не ведаў Марыю Гарохава (падпольны псеўданім — “Маёрава”), рускую жанчыну, якая прыйшла ў гета ў адной з першых рабочых калонаў напярэдадні чацвёртага дня разні. Як яна адшукала Эму Родаву, я нават не пытаўся. Безнадзейнасць гэтак нас прыгнятала, што мы пачалі забывацца на меры перасцярогі. Галоўнае — яна прыйшла разам з Эмай. Гарадскі падпольны цэнтр даручыў ёй вывесці, што здарылася ў гета, хто з гетаўскіх падпольшчыкаў ацалеў і што цяпер думалі рабіць ацалелыя.

Паводле інфармацыі, якую ўдалося сабраць Эме, некалькі нашых актыўных падпольшчыц уратаваліся дзякуючы сваім надзейным “малінам”. Нейкая колькасць нашых мужчын-падпольшчыкаў вярнулася ў гета разам з рабочымі калонамі. Аднак гэта не замяняла агульнага адчування жахлівай страты, поўнай разгубленасці і асуджанасці, да таго ж з абсалютным нявданнем, што рабіць далей.

Мы адчувалі, што ў кожную хвіліну на гета маглі абрынуцца новыя ўдары нямецкіх карнікаў. А таму цяпер галоўная наша задача была сама сабой зразумелая, аб чым мы й паведамілі Марыі: усімі магчымымі сродкамі спрыяць перапраўцы як мага большай колькасці габраў у лес. Дзеля гэтага мы падрыхтавалі для гарадскога падпольнага цэнтра спіс нашых людзей, якія працавалі на “арыйскім баку”, — для таго, каб з імі скантактаваліся гарадскія падпольшчыкі і маглі перадаваць праз іх інфармацыю і інструкцыі для ацалелых жыхароў гета.

(Пасля вайны я натрапіў на ліст генеральнага камісара Вільгельма Кубэ рэйхскамісару акупаваных усходніх тэрыторый Лозэ ў Рыгу, ад 31 ліпеня 1942 года (апошні дзень разні ў Менскім гета). У прыватнасці, там ёсць такое: “Вялікая колькасць задзейнічаных габраў будзе яшчэ заставацца ў Менску з прычыны таго, што ў іх яшчэ мае патрэбу сканцэнтраваная там важная вытворчасць і чыгуначная служба”. Цытуецца па: *А. Айзенбах. Гітлераўская палітыка вынішчэння габраў*: На пол. мове. С. 244.)

На наступны дзень Марыя зноў прыйшла да мяне ў гета, гэтым разам з загадам гарадскога падпольнага цэнтра: я павінны пакінуць гета і перайсці беспасярэдна пад “юрысдыкцыю” цэнтральнага менскага кіраўніцтва.

Мне было вельмі нялёгка пакідаць гета акурата ў той момант, калі ацалелым гетаўцам былі гэтак неабходны словы падтрымкі. Але загад ёсць загад — гэта добра разумела і Эма Родава, якая, развітваючыся, сама вырашы-

ла падтрымаць мяне: “З вамі ў цэнтральным кіраўніцтве мы будзем мець значна больш магчымасцяў дапамагаць ацалелым гетаўцам”.

Я падзякаваў ёй за добрыя словы і паабяцаў не падмануць яе спадзяванняў. Разам з Эмай кіраваць падпольнай работай у гета заставаліся яшчэ Роза Ліпская і Надзя Шустэр. Менавіта гэтыя тры жанчыны цяпер мусілі разам кантактавацца, разам дзейнічаць і, вядома ж, рабіць усё магчымае, каб выратаваць ацалелых пасля чатырохдзённай разні менскіх габраў.

Самая маладая і найбольш энергічная з усіх трох была Эма. Менавіта яна ўсталявала сувязь з Менскім падпольным цэнтрам і асабіста з падпольшчыкамі, якія працавалі на нямецкіх прадпрыемствах. Роза Ліпская, добра дасведчаная ў грамадскай дзейнасці яшчэ з часоў вучобы ў Заходнім універсітэце, адказвала за сувязі з партызанскімі атрадамі, наўпрост кантактуючы з пасланцамі з лесу. Таксама яна займалася арганізацыяй і камплектаваннем групаў габраў, якіх накіроўвалі ў лес. І нарэшце Надзя Шустэр, дзяўчына з жалезным характарам, якая кантралявала сябе ў кожнай сітуацыі і ніколі не паказвала свайго нутранага хвалявання, была прызначаная адказнай за распаўсюджванне сярод жыхароў гета інфармацыі з гарадскога цэнтра...

...А мяне тым часам чакала нялёгкая задача выбрацца з гета. Я мусіў рабіць усё так, як мне скажа мая праважатая на “той бок” Марыя Гарохава.

І вось, крыху нават смешная ў сваёй гетаўскай апранасе з жоўтымі латамі спереду й ззаду, яна асцярожна праслізгае ў калону рабочых, якую з хвіліны на хвіліну павядуць на працу ў цэнтральную частку горада. Я — таксама ў гэтай калоне. Гучыць каманда калонаважатага — і мы ідзем. Крадком я сачу за кожным Марыіным рухам. Не азіраючыся, рукою за спінаю яна падае мне сігнал — і мы выслізгваем з калоны на бакавыя завулак. Дзякуй Богу, нас не заўважылі...

Крыху не даходзячы да плошчы Свабоды, мы на момант спыняемся, зрываючы адзення жоўтыя латы і крочым далей. Я ведаю, што мушу ісці за ёй, але калі мы выходзім на плошчу і перад намі паўстае рэзідэнцыя самога генеральнага камісара Кубэ, я не магу ўжо нічога зрабіць з сваім хваляваннем і нарэшце, як укапаны, застываю на месцы... Марыя ж спакойна ідзе да брамы, ля якой дзяжуряць нямецкі вартавы. З усіх сілаў намагаюся ўзяць сябе ў рукі, падыходжу да іх і... чую: на руска-нямецкай мяшанцы ды з дапамогай жэстаў Марыя тлумачыць немцу, што прывяла слесара рамантаваць у будынку паравы кацёл!

Прыдумка Марыі спрацавала, і неўзабаве мы апынуліся ў ейнай невялікай кватэрцы — у тым жа самым будынку, дзе месцілася і мярлога гітлераўскага адміністратара Беларусі Вільгельма Кубэ.

“Заставайцеся тут, пакуль не прымуць рашэнне, што вам рабіць далей”, — сказала мне Марыя. Зрэшты, іншага выбару ў мяне й не было. Кватэра Марыі месцілася ў цокальным паверсе. Вокны выходзілі проста на тратуар,

і я мусіў увесь час хавацца ад цікаўных вачэй прахожых. Што ж, на тое яно й падполле. “Забаўляла” ж мяне іншае: за сваё жыццё мне даводзілася “жыць” у самых розных канспіратыўных месцах, але што мне, габраю з гэта, давадзецца аднойчы стаць суседам генеральнага забойцы Беларусі, даўняга “папличніка па партыі” самога Адольфа Гітлера — Вільгельма Кубэ — таго не дазволіла б мне ўявіць нават самая незвычайная фантазія...

Неўзабаве да мяне завітала Хася Прусліна, ад якой я даведаўся пра тое, што ў партызанскім руху адбыліся важкія змены. Цэнтральны штаб у Маскве прыслаў сваіх прадстаўнікоў у некалькі найбольш вялікіх атрады ў капіўльскіх і любанскіх лясах. Камандаваць падпольным рухам ва ўсім менскім рэгіёне прызначылі генерала Бельскага. Ягонымі сувязнымі па даручэнні Менскага падпольнага цэнтра і сталі Хася разам з Марыяй Батурынай. Як вынікала з Хасіных словаў, агульная сітуацыя ў падпольным руху паступова становілася адваротнай той, што была год таму, калі гарадская арганізацыя садзейнічала станаўленню партызанскага руху. Цяпер, наадварот, менавіта партызаны дапамагалі гарадской арганізацыі. Зважаючы на гэтую акалічнасць, я падумаў, што і гэта цяпер змагло б атрымаць значна большыя магчымасці — у сэнсе падтрымкі з боку партызанскіх атрадаў. Свае меркаванні накіраваў гэтага я аформіў у пісьмовым выглядзе і неадкладна перадаў ліст у цэнтр.

Мой ліст, аднак, так і застаўся без адказу, а самому мне пачалі даручаць справы, якія не мелі беспасярэдняга дачынення да гэта. (Так, адным з маіх наведнікаў зусім не па той справе, па якой мне хацелася б, быў Вацік (Нікіфараў), якому пашчасціла выратавацца пад час правалу першага падпольнага камітэта на чале з Славікам. Я быў знаёмы з Вацікам па працы над падрыхтоўкай інфармацыйнага бюлетэня, які мы збіраліся выпускаць у гетаўскай друкарні.)

Тым часам генеральны камісарыят Беларусі пачаў ствараць шэраг калабарацыянісцкіх арганізацый, чые функцыі палягалі ў тым, каб збіраць дапамогу нямецкаму войску (зімою немцы мелі асабліва пільную патрэбу ў цёплым адзенні), ладзіць культурныя мерапрыемствы, арганізоўваць моладзь — і ўсё гэта на ўзор гітлераўскіх арганізацый у самой Германіі. Крыху пазней з мэтай барацьбы супраць партызанскага руху была створаная вайсковая арганізацыя — Самаахова, або Беларуская народная самапомач (БНС). Ніхто з Менскага падпольнага цэнтра, які намерыўся змагацца з калабарантамі, не ведаў тых людзей, што ўзначальвалі розныя прагітлераўскія суполкі. Сярод гэтых людзей не было нават аніводнага нараджэнца Менска. Балшыя з іх прыйшлі з Вільні й Варшавы. Галоўнага ж — Фабіяна Акінчыца — прыслалі ў Менск ажно з штаба рэйхсміністра Розенберга. Я быў адзін у кіраўніцтве падполля, хто ведаў гэтых калабарантаў. Пад час сваёй палітычнай работы ў 1930-х з многімі з іх я сутыкаўся асабіста, з некаторымі палемізаваў у прэсе.

Я ведаў, што Акінчыц быў афіцыйным прадстаўніком штаба Розенберга і рэальным лідэрам беларускіх калабарантаў. У 1920-х ён удзельнічаў у беларускім нацыянальным вызвольным руху і нават адбываў тэрмін пакарання ў Лукішках. (Там, дарэчы, яго асляпілі на адно вока.) У 1930-х “аднавокі д’ябал” стаў падтрымліваць нацыстаў. Ягонай правай рукою быў Уладзімір Казлоўскі, рэдактар “Беларускай газэты”, на старонках якой ён пры кожнай зручнай нагодзе даваў выхад сваім гнюсным антысемеіцкім выпадкам.

Гэтак званую “Беларускую раду даверу” (пазней стала называцца Беларускай цэнтральнай радай) узначальваў былы дырэктар Беларускай гімназіі ў Вільні, вядомы прадстаўнік польскай “Санацыі” Радаслаў Астроўскі. Ягоным памагатым быў былы дэпутат польскага сейма Сабалеўскі. Прыкметную ролю гралі таксама мэр Менска доктар Тумах і Вацлаў Іваноўскі, якія не грэбавалі адымаць у насельнікаў гэта нават тую мізэрную харчовую “дапамогу”, якую вылучалі габраям нямецкія ўлады. У калабарацыянісцкае кіраўніцтва ўваходзіў і мэр Барысава Станіслаў Станкевіч.

Пры канцы 1920-х я сустракаўся з дэпутатам сейма Сабалеўскім і тады яшчэ студэнтам Віленскага ўніверсітэта Саковічам, які ў 1942 годзе ўзначаліў беларускую паліцыю. У гэта хадзілі чуткі, нібыта Саковіч дапамагаў вызваляць габраў, якіх арыштоўвала паліцыя ў “рускай зоне”, і што наогул у глыбіні душы ён зусім і не быў нацысцкім кіраўніцтва дазволу сустрэцца і з Сабалеўскім, сын якога быў савецкім афіцэрам, і з Саковічам, спадзеючыся дамагчыся іхнай падтрымкі вызвольнаму руху. Маю прапанову ў падпольным кіраўніцтве катэгарычна адпрэчылі і, больш за тое, яшчэ й папракнулі мяне, маўляў, не да твару мне гэтакая наіўнасць. Пазней Саковіч загінуў — падарваўся ў сваім аўто на партызанскай міне. Акінчыц, Казлоўскі і Іваноўскі па прысуду падпольнага цэнтра былі забітыя.

Хаваючыся ў кутку Марыінага пакоя, я напісаў дэтальную працу, у якой акрэсліў сутнасць калабарацыянісцкіх арганізацый і ахарактарызаваў іхных лідэраў. (Гэтаму дакументу пашанцавала больш, чым маёй справаздачы пра масавае забойства менскіх габраў, якую “запіснула” ведамства інфармацыі. На падставе маіх допісаў пазней выйшаў артыкул пра беларускіх калабарантаў у маскоўскай “Правде”).

Яшчэ я паслаў праз Хасю й Марыю шэраг паведамленняў у гэта, у якіх запэўніваў гетаўскіх падпольшчыкаў у падтрымцы іх з боку гарадскога цэнтра. Эма Родава, нягледзячы на свой габрайскі выгляд, некалькі разоў рызкнула са мной сустрэцца, і кожны раз яна прасіла дазволу пакінуць гэта як мага хутчэй. Яна амаль была ўцэўненая, што “аператыўнікі” віселі ў яе на хвасце.

Дазвол быў нарэшце дадзены, але выйшла — занадта позна. Аднаго разу вечарам, калі Эма чакала рабочую калону, з якой павінна была прыйсці ў гэта сакрэтная “пошта” з горада, яе арыштаваў галоўны “аператыўнік” Эп-

штэйн і тут жа перадаў у гестапа. З турмы мне паведамілі, што Эма не зламалася пад катаваннямі. Яна не здала гестапаўцам аніводнага з сваіх сувязных, якіх было ў яе шмат і ў гэта, і ў “рускай зоне”. Адзінае, што прасіла яна ў сваіх лістах, гэта каб мы як найхутчэй пераслалі ёй таблетку цыяніду. 9 студзеня 1943 года, пасля доўгіх месяцаў здзекаў і катаванняў, Эма Радава загінула ў гестапаўскай вязніцы.

У жніўні 1942 года, неўзабаве пасля арышту Эмы, я атрымаў дазвол пакінуць Менск. Я папрасіў сабе правадніка, які б правёў мяне ў заходнія лясы, дзе сярод партызанаў было шмат арганізатараў гетаўскага падполля.

У самім жа гэта ўжо не было аніякай арганізацыі; ні ячэек, ні моладзевых суполак. З падпольшчыкаў там заставаліся толькі асобныя людзі, упаўнаважаныя прымаць сувязных з лесу і займацца падрыхтоўкай групаў для адпраўкі ў партызанскія атрады. Перш за ўсё гэта былі Роза Ліпская і Надзя Шустэр (абедзве яны паспрабавалі пакінуць гэта, аднак гэта ім не ўдалося), Сара Голанд, Сара Левіна і яшчэ некалькі чалавек. Усе яны ўжо атрымалі дазвол пакінуць гэта, але толькі тады, калі знойдуць сабе замену і будучы мець дакладныя адрасы, па якіх іх чакацьмуць сувязныя з лесу.

Пасля чатырохдзённай разні ў гэта заставалася блізу 12000 габраяў. (Нямецкія дакументы падаюць лічбу 8794 — немцы не ўлічвалі тых людзей, пераважна жанчын і дзяцей, якія хаваліся ў “малінах”.) Мы выдатна разумелі, што цяпер, як ніколі раней, варта было актывізаваць дапамогу партызанскіх атрадаў гетаўскаму падполлю. Галоўную праблему стварала тое, што пасля разні мы страцілі ўсялякую сувязь з партызанскімі атрадамі, арганізаванымі гетаўцамі. І вось цяпер, калі я мусіў пакінуць горад, паўставала новая магчымасць усталяваць гэтую сувязь наноў. (Меркавалася, што я ствару на якой-коlechы з нашых лясных базаў адмысловую кантактную групу, якая б займалася толькі вызваленнем з гэта апалелых габраяў.)

А тым часам у гэта пашырылася яшчэ адно нямецкае слова — *Kasernirung*. Гэта азначала, што цяпер рабочыя-спецыялісты пасля заканчэння працоўнага дня мусілі заставацца на сваіх працоўных месцах у лагэрных умовах, іначэй кажучы, ісці начаваць у спецыяльна адведзеныя для іх баракі. У гэта іх адпускарлі толькі адзін раз на тыдзень (у нядзелю).

Што ж да астатніх, “неказерніраваных” габраяў, то ім анічога не заставалася, як па-ранейшаму пакутліва марнець, чакаючы раніцай вечара, вечарам — раніцы, і гэтак — бясконца. Штораніцы ўсе яны павінны былі збірацца ля біржы працы, дзе нямецкія прарабы адбіралі патрэбныя “рукі”, пераважна жанчын, для ўборкі, мыцця, чорнай працы ў сталовай ды інш. Мужчынам даставалася больш цяжкая праца, кшталту замесу цэменту ці загрузкі машын. З працы людзі вярталіся галодныя і смяртэльна стомленыя, але ўсё адно яны лічылі за лепшае ісці на цэлы дзень працаваць, чым заставацца ў гэта.

Мы склалі спіс прадпрыемстваў, на якіх працавалі “казерніраваныя”

гетаўскія спецыялісты, і перадалі яго ў гарадскі цэнтр. Гэта былі наступныя колішнія савецкія прадпрыемствы: імя Мяснікова, імя Варашылава, “Кастрычнік”, “Бальшавік”, імя Куйбышава, “Чырвоная зорка”, “Беларусь”, радыёзавод, Дом друку, мясакамбінат, электрастанцыя, хлебазавод “Аўтамат”, нафтабаза, а таксама створаныя самімі немцамі: “Борман”, “Шароў-Верке”, “Трэбец” і “Троль”.

Мы прапанавалі, каб надзейныя людзі з “рускай зоны” скантактаваліся з нашымі рабочымі на гэтых прадпрыемствах і ўжо разам дамаўляліся пра адыход у лес. Гэты план ажыццявіўся толькі часткова. Так, разам з рабочымі з “таго боку” да партызанаў выправіліся і габрайскія рабочыя з працоўнага лагера № 13 (на Грушаўцы). Пашанцавала ўцячы з баракаў і яшчэ некалькім групам. Аднак пасля кожнага такога выпадку эсэсаўцы і паліцыя неадкладна пускарліся на пошукі зніклых габраяў, і пошукі гэтыя амаль заўсёды прыносілі новыя ахвяры...

І ўсё ж мы не падалі духам. Тым больш што цяпер, калі я мусіў пакінуць свой “арыйскі” схоў на кватэры Марыі і неўзабаве апынуцца на лясной базе, перспектывы масавага вываду габраяў з гэта нам здаваліся як ніколі рэальнымі.

На жаль, усё выйшла не так, як мы думалі.

ДА МЭТЫ — БЕЗ ПРАВАДНІКА

Сярод белага дня Марыя правяла мяне на Чэрвеньскі рынак, дзе я мусіў сустрэцца з праважатым з койданаўскага лесу і разам з ім адправіцца на тамтэйшую партызанскую базу. Я развітаўся з Марыяй і, каб не выклікаць падазрэння ў паліцыі, стараўся выглядаць пакупніком, ходзячы туды-сюды ўздоўж прылаўкаў, а тым часам употай назіраючы за тым месцам, куды павінны быў прыйсці лясны праважаты.

Здаецца, я паспеў ужо вывучыць увесь асартымент і ўсе копты дый добра-такі надакучыць гандлярам, якія бясконца пыталіся ў мяне на сваёй “канспіратыўнай” мове, што за тавар я шукаю, а патрэбны мне чалавек так і не з’яўляўся... Калі пачало змяркацца, я не на жарт захваляваўся. Неўзабаве мяне ахапіла паніка, я проста не ведаў, што рабіць. Вяртацца да Марыі я не мог — нямецкі каравульны абавязкова затрымаў бы мяне. Чакаць далей, пакуль не сціямнее зусім? Зрэшты, я і не меў іншага выбару. Адышоўшы ў якісь закутак паблізу, адкуль была бачная ўся рынкавая плошча, я працягваў цярдліва чакаць.

Сувязны так і не прыйшоў. Ужо ў цемры я зашыўся ў якоесь кустоўе, каб “пераначаваць”. На маё пгчасце, акурат гэтай ноччу савецкія самалёты бамбілі нямецкія ваенныя аб’екты. На вуліцах не было ні душы...

На золку, пакінуўшы свой “начлег”, я адразу ж накіраваўся на кватэру да беларускай жанчыны з прозвішчам Верамейчык, сябра падпольнага гарадскога камітэта. (У свой час працавала выкладчыкам у Менскім універсітэце.) Калі яна і здзівілася, убачыўшы мяне, то, прынамсі, нічым гэтага не паказала. Пакінуўшы мяне ў сваёй аднапакаёўцы, яна тут жа пайшла раіцца (што са мною рабіць) з Мікалаем (Назарам Герасіменка). Той сказаў прывесці мяне да яго (дом № 25 на Нямізе) у той жа дзень, надвечоркам, перад самым наступленнем каменданцкай гадзіны. Вядома ж, знаходзіцца мне на кватэры ў аднаго з кіраўнікоў падпольнага гарадскога цэнтра было парушэннем правілаў канспірацыі, аднак іншае альтэрнатывы ў нас не было, тым больш, што доўга б я ў яго не затрымаўся — мяне чакаў лес.

На кватэры ў Мікалая (сам ён паспеў ужо з’ехаць на партызанскую базу) я сустрэў яшчэ некалькіх кіраўнікоў падполля. Сакратар гарадскога камітэта Неўскі (Кавалёў) паведаміў мне пра дэталёва распрацаваны план, згодна з якім цэнтр ужо дамовіўся з дваццаццю партызанскімі атрадамі пра тое, што яны прымуць блізу 5000 чалавек з акупаванага Менска і што ў гэтую

колькасць мяркуецца ўлучыць шмат гетаўскіх габраў. Я тут жа пераслаў гэтую інфармацыю ў гета, наказваючы гетаўскім падпольшчыкам неадкладна рыхтаваць як мага большыя групы габраў для адпраўкі ў лес.

Заставацца і надалей на кватэры ў Мікалая — явчай кватэры падпольшчыкаў “рускай зоны” — было вельмі небяспечна. Мы прыдумалі з ягонай жонкай Таняй, што ў выпадку аблавы я і Мікалай вылезем праз вакно на дах паветкі, а адтуль перабярэмся ў сутарэнне. Іхная адзінаццацігадовая дачка Люся заўсёды “дзяжурыла” на вуліцы, але своечасова прадбачыць небяспеку ў гэтым раёне было вельмі цяжка, бо побліз знаходзіўся бардэль і вуліца ніколі не “адпачывала” ад нямецкіх салдатаў.

Тым жа вечарам, вельмі стомлены, Мікалай вярнуўся з паездкі на партызанскую базу, дзе агаворваў з партызанскімі кіраўнікамі ўсе дэталі прыбыцця чарговай групы людзей з Менска. Адклаўшы нашую з ім размову на раніцу, мы леглі спаць. Апоўначы нас пабудзіў настойлівы грукат у дзверы. Таня дапамагла мне пралезці ў вакно. У адных толькі сподніках я забраўся на бляшаны ваконны выступ і азірнуўся: дзе Мікалай?.. навошта ён нацягвае штаны? няўжо не паспее?.. А далей — як у страшным сне: лаючыся і пагражаючы, гестапаўцы выбіваюць дзверы, урываюцца ў пакой... Я паспеў заўважыць, як адзін з пагромшчыкаў кінуўся да вакна і пасвяціў ліхтарыкам — як толькі ён мяне не ўгледзеў?.. І як не звярнулі ўвагі яны на адзенне, якое, складзенае, ляжала каля ложка, на якім я спаў?..

Нейкі час, агаломшаны, я не мог нават паварушыцца. З анямення мяне вывеў гучны грукат дзвярыма — забойцы сышлі разам з сваімі ахвярамі. Прыгнуўшыся, я паглядзеў, ці пакінулі гестапаўцы хоць каго з сваіх на ўваходзе ў дом. Не, там нікога не было, я заўважыў толькі прыліплы да вокнаў твары суседзяў. Тады я зноў узлез на паветку, а адтуль прабраўся ў Мікалаеву кватэру; усё было перакулена дагары нагамі, я яшчэ раз здзівіўся, як маглі не заўважыць гестапаўцы майго адзення... Хуценька апрануўшыся, я дастаў з-пад шпалераў дакументы, выладзеныя мне ў партызанскім цэнтральным штабе, выйшаў на вуліцу і пашыбавав у бок гета.

Ідучы ў золкавым прыцемку, па сутнасці навобмацак, я ледзь не наткнуўся на нейкую разваліну недалёка ад гетаўскай агароджы. Аднак менавіта гэтая разваліна і сталася маім выратаваннем. Два дні і дзве ночы яна служыла мне сховішчам і ўадначас досыць зручным пастом назірання за ўваходам у гета. Па вечарах я неадрыўна сачыў за рабочымі калонамі, якія вярталіся ў гета, у надзеі ўбачыць знаёмы твар. Нарэшце на трэці дзень я заўважыў нашага вопытнага актывіста Аўрома Шляхтовіча. Не вагаючыся, я выбраўся з свайго схову, праслізнуў у шэрагі рабочих, дзе мне тут жа “ўручылі” камплект жоўтых латаў — я зноў стаў габраем гета...

Згаладалы і змэнчаны, я сям-так дабраўся да дома Геніка Цукера на Танкавай вуліцы. Ад Шляхтовіча я даведаўся, што неўзабаве пасля інцыдэнта на кватэры Мікалая Нямігу ачапілі гестапаўцы — яны шукалі мяне. А ўжо

тым жа вечарам па ўсім горадзе расклеілі аб'явы, у якіх абяцалася вялікая нагорода “таму, хто даставіць Яфіма Сталярэвіча жывым або мёртвым”.

Праз Шляхтовіча я накіраваў у гарадскі камітэт запыт на дазвол разам з невялікай групай гетаўцаў выйсці ў лес і паспрабаваць дабрацца да партызанаў без праважатага. Пакінуць гета са мною збіраліся яшчэ чатыры чалавекі: два “заходнікі” — Рувім Гейблум і Нохэм Гольдзак (яны змаглі вынесці з працоўных месцаў запакаваную скрыню з абрэзамі, якую немцы падрыхтавалі ў якасці экспаната для берлінскай выставы захопленай партызанскай зброі) і два карэнныя менчукі — Давід Лунгін (ён ваяваў яшчэ ў грамадзянскую вайну) і Грыша Фрыдман (аднаго разу ён пакідаў ужо гета, але мусіў быў вярнуцца назад).

А пакуль мы чакалі дазволу гарадскіх кіраўнікоў, Генік Цукер “пасяліў” мяне ў нейкім скляпку ў нутраным дворыку, прызначаным для захавання рознага гаспадарчага рыштунку. Дыхаць мне даводзілася праз доўгую трубу, якая выходзіла з склепа наверх. Свечка, якую даў мне Генік, згасла праз некалькі хвілінаў з-за нястачы кіслароду. У параўнанні з гэтым жыллом “маліна” на бальнічным гарышчы цяпер падавалася мне раем...

Роза Ліпская даведлася ад Дзіны Мадэйскер пра катастрофічныя навіны з “рускае зоны”. Цэнтральны гарадскі падпольны камітэт праваліўся ў поўным складзе. Адзін з арыштаваных выдаў гестапаўцам усё, што ведаў. Па ўсім горадзе былі пастаўленыя шыбеніцы, на якіх нацысты павесілі кіраўнікоў падполля. Сама ж Дзіна адна, без праважатага, адправілася ў лес, спадзеючыся напаткаць па дарозе якую партызанскую групоўку. Такім чынам, абарвалася і апошняе нітачка паміж намі і “тым бокам”. Цяпер мы мусілі ва ўсім апірацца толькі на ўласныя сілы.

Пазней нам стала вядома, што менавіта Кавалёў, сакратар гарадскога камітэта, першым зламаўся пад катаваннямі. Гестапаўцы нават “угаварылі” яго выступаць на сходах перад рабочымі і каяцца ва ўчыненых “грахах”. На адным з такіх сходаў на фабрыцы Мяснікова Кавалёў “даводзіў” рабочым, наколькі марна супрацьстаяць “магутнаму й непераможнаму германскаму войску”. Што здарылася з Кавалёвым пасля — невядома.

Згодна з савецкімі крыніцамі, Мікалая, ягоную жонку Таню і іхнюю дачку Люсю нацысты жывымі спалілі ў Трасцянец — “беларускай Трэблінцы”...

У Менску ўжо ніколі больш не стваралася падпольных цэнтраў супраціву. Дыверсійныя групы арганізаваліся толькі ў лясх — арганізаваліся, кажучы мовай падручнікаў, для барацьбы з нацысцкай машынай тэрору і нямецкімі акупацыйнымі войскамі. Хрэстаматыяны прыклад дыверсійнай дзейнасці падпольшчыкаў — бомба, падкладзеная ў ложак Вільгельма Кубэ, генеральнага камісара Беларусі і “старога партыйнага таварыша” Гітлера. Гэта была справа рук “служанкі” Кубэ Алены Мазанік, якой дапамагала група партызанаў.

У выніку такіх дыверсій у Менску было забіта блізу 1600 нямецкіх салдатаў і афіцэраў. Яны пахаваныя на нямецкіх вайсковых могілках...

На золку ў папярэдне дамоўлены час сябры “вызвалілі” мяне з “маліны”, і неўзабаве мы ўпяцх стаялі ўжо ў рабочай калоне каля біржы працы, чакаючы, пакуль нас павядуць кудысь на заходні ўскраек горада складаць цэглу.

Далейшыя нашыя дзеянні былі адпрацаваныя ўжо безліч разоў: у партрэбны момант выслізнуць з калоны, шыгануць у завулак, сарваць латы і... куды? Мы, пяцёра, якія за ўвесь час існавання гета й гетаўскага падполля забяспечылі не адну тысячу габраў праважатымі або дэталёвымі маршрутамі ў лес, цяпер выпраўляліся літаральна, як кажучы беларусы, “шукаць ветру ў полі”. Я прыкладна помніў, колькі й якія партызанскія брыгады й атрады знаходзіліся ў койданаўскім лесе, але дзе дакладна яны базаваліся — пра гэта я не меў уяўлення. Мы мусілі ісці, такім чынам, практычна наўгад. Таму й невыпадкава, што ўжо ў самы першы дзень мы ледзь не трапілі ў лапы эсэсаўцаў.

Мы стараліся выбіраць непрыкметныя палявыя сцяжыны, каб не натрапіць раптам на зусім нежаданных стрэчных. У кожнага з нас меліся пісталет і ампала з атрутай. Мы дамовіліся, што й пісталет і атрута — гэта самы апошні сродак і што без маёй каманды ніхто іх чапаць не будзе.

Адышоўшы ад Менска на даволі значную адлегласць, мы прыселі ў лагчыне адпачыць, як раптам пачулі галасы. Штосьці крычалі па-нямецку. Нохэм Гольдзак, які пайшоў выведаць сітуацыю, неўзабаве вярнуўся ўстрыжаны і ўсхваляваны: эсэаўскі карны атрад “прачэсвае” мясцовасць і набліжаецца акурат да нас. Уцякаць было позна. Мы намерыліся затаіцца, а калі карнікі ўсё ж заўважаць нас, змагацца да самага канца. Распластаўшыся на зямлі і падрыхтаваўшыся да бою, мы чакалі, гатовыя страляць у ворага да перадапошняй кулі — апошняю кожны мусіў захаваць для сябе. Я па ўсялякі выпадак нават паклаў сабе ў рот ампалу... “Banditen, raus!” — крыкі рабіліся ўсё гучнейшыя... І раптам мы пачулі зусім іншае: “Mahl zeit! (Абед!)”. Крыху счакаўшы, мы вызірнулі з кустоў і ўбачылі, што постаці эсэаўцаў, якія былі падышлі ўжо зусім блізка да нас, адыходзілі ў іншы бок...

Пасля гэтага выпадку мы сталі яшчэ больш асцярожныя. Удзень хаваліся ў лесе; ноччу трымалі шлях — гэтак мінулі два тыдні.

Давід Лунгін, якога і на выгляд, і па гаворцы нельга было адрозніць ад тутэйшых сялянаў, час ад часу наведваўся ў вёскі купляць харч. У вяскоўцаў ён кожны раз спрабаваў даведацца і пра немцаў, і пра “нашых лясных братоў”, але заўсёды, асабліва ў другім выпадку, чуў адно і тое ж: “Нічога не ведаю”.

(Пазней, ужо ад партызанаў, мы даведліся, што сяляне расказвалі ім пра пяцх бадзягаў, якія заўсёды пыталіся, як знайсці ім “лясных людзей”.)

Аднаго разу, калі мы адпачывалі пасля чарговай доўгай ночы блуканняў,

нас знянацку абступіў з усіх бакоў гурт узброеных людзей. Мы нават не паспелі нічога скумекаць, як адзін з іх загадаў: “Складзіце зброю!”

У нас была папярэдняя дамова ніколі не здаваць сваю зброю па ўласнай волі каму б там ні было. Мы пацягнуліся былі ўжо да пісталетаў, але я тут жа сказаў нашым “захопнікам”, што мы выконваем спецыяльнае заданне — нясем важкія дакументы з Цэнтральнага партызанскага штаба. Гэта, здавалася, іх пераканала. З маіх гутарак з Мікалаем мне прыгадалася прозвішча Субоцін, аднаго з камандзіраў партызанскай брыгады імя Фрунзе. Я сказаў, што дакументы трэба даставіць асабіста яму. Пасля гэтага нас прывялі ў вёску Вертнікі, накармілі і сказалі чакаць.

Наступнай раніцай, паводле дадзенага нам інструктажу, мы ўпяцёх выйшлі на ўскраек лесу. Нечакана й зусім бяспрумна перад намі “выраслі як з-пад зямлі” тры чалавекі. Усе яны былі апранутыя па-рознаму, толькі пілоткі з маленькімі зоркамі былі аднолькавыя ва ўсіх трох. Зноў мы мусілі праходзіць праз знаёмы ўжо рытуал. Той, хто выглядаў самым салідным — а гэта і быў менавіта Субоцін (капітан Серабракоў), — загадаў нам здаць зброю. Я адказаў яму, што наша зброя прызначаецца для барацьбы з ворагам, а не для здачы.

Тады тры чалавекі падышлі бліжэй і парукаліся з намі.

“Выдатна! — сказаў Субоцін. — Вы прайшлі першае выпрабаванне!”

Ён ужо ведаў пра крах Менскага падпольнага камітэта. Камісар брыгады Ваўчук зачытаў пастанову Цэнтральнага партызанскага штаба наконт выратавання цывільнага насельніцтва. Я расказаў пра сітуацыю ў гета, асабліва падкрэсліваючы неабходнасць вываду адтуль людзей. Начальнік брыгаднага штаба Анохін узяў у мяне спіс гетаўскіх сувязных і паабяцаў абмеркаваць пытанне пра гета з іншымі афіцэрамі. Нам жа сказалі чакаць у вёсцы, пакуль штаб брыгады не прыме канчатковага рашэння.

Пасля доўгіх і бяспрунных блуканняў, калі трэба было заўсёды думаць, як перахітрыць ворага і не патрапіць яму на вочы, мы нарэшце змаглі крышачку расслабіцца. Балазе, вяскоўцы нас прынялі вельмі цёпла, паклапаціліся не толькі пра пачастунак і ўтульны начлег, але нават і пра ахову: сяляне самі дзяжурылі па чарзе на вуліцы, каб у выпадку небяспекі своечасова нас папярэдзіць.

А раніцай да нас прыйшоў чалавек у форме і прывітаў нас на чысцюткім менскім ідышы: “Вос махт ір, хэўра? (Як маецеся, сябры?)”.

Мы нават не знайшліся адразу, што й адказаць, а проста моўчкі ўтаропіліся на яго: гэтак нечакана было пачуць габрайскую мову з вуснаў чалавека з тыпова славянскімі рысамі твару. Гэта быў Міхал Кашынскі, сапраўды беларус, але вырас ён сярод габраў, што размаўлялі на ідыш. Да вайны ён быў начальнікам міліцыі ў раёне гета.

Кашынскі паведаміў нам, што штаб брыгады імя Фрунзе прызначыў яго камандзірам нашага будучага партызанскага атрада і што перадусім трэба

развязаць тры пытанні: першае — выбраць у лесе месца для нашай базы; другое — знайсці крыніцу харчавання, якую б мы маглі ўзяць пад няўхільны кантроль; і трэцяе — паслаць кагосьці ў гета прывесці адтуль яшчэ людзей, пажадана забяспечаных зброяй.

Увечары мы з Кашынскім пайшлі на сустрэчу з моладдзю ў суседнюю вёску. Я расказаў там пра зверствы, якія немцы чынілі ў Менску, апісаў ім, наколькі ведаў сам, сітуацыю на фронце. Пры канцы сустрэчы Кашынскі зрабіў “аб’яву”: маўляў, усе маладыя людзі, раз у іх ёсць абавязак служыць у войску, цяпер мабілізуюцца ў шэрагі партызанаў для барацьбы з ворагам; за кароткі перыяд яны мусяць падрыхтавацца да новага жыцця ў лесе.

Гэта быў першы й адзіны выпадак за ўвесь час маёй партызаншчыны, калі маладыя людзі мабілізоўваліся не як добраахвотнікі, а як бранцы. Вынік такога падыходу аказаўся трагічным.

Кашынскі прызначыў мяне камандаваць першай створанай групай. Я нават не чакаў, што адразу знайду агульную мову з навабранцамі.

На наступны дзень Кашынскі прыйшоў да мяне разам з светлавалосай жанчынай тыповага беларускага выгляду і папрасіў увесці яе ў курс апошніх падзеяў у гета ды сказаць ёй, як выйсці на гетаўскіх сувязных. Напэўна, як і ў выпадку з самім Кашынскім, я вельмі дзіўна на яе паглядзеў, так, што тая не вытрымала і сыпанула на сакавітым менскім ідышы: “Што такое? Вам не падабаецца, як я выглядаю? Дык не жаніцца ж вам са мною! Добра, давайце знаёміцца. Мяне зовуць Броня. Мама называла мяне Брайна. Па прафесіі я настаўніца. Пакуль не прыйшлі нямецкія галаварэзы, працавала ў вясковай школе...”

З восені 1942-га па студзень 1943-га Броня прывяла ў лес столькі габраў з гета, што паўстала патрэба ствараць яшчэ адзін партызанскі атрад.

Так, на пачатак 1943 года меліся ўжо тры створаныя пераважна з гетаўскіх габраў атрады, якія неўзабаве аб’ядналіся ў партызанскую брыгаду імя Фрунзе.

ГАБРАЙСКАЕ ЛЯСНОЕ КІРАЎНІЦТВА

Узнаўленне сувязі з Менскім гета мела надзвычай вялікае значэнне для ўсіх тых, хто з трывогай чакаў і не мог дачакацца, калі ж можна будзе пакінуць гета і выправіцца ў лес. Гэта падтрымлівала людзей найперш маральна. На змену адчаю і паняверцы нарэшце прыйшла надзея, прычым надзея, відавочна, неадэкватная самой сітуацыі. Так, Броня працягвала выводзіць усё новыя й новыя групы з гета. Так, быў створаны новы партызанскі атрад на чале з былым гетаўцам Заскіным. Але ў параўнанні з агульнай колькасцю ўсіх жадаючых пакінуць гета магчымасці нашай базы былі вельмі абмежаваныя.

Я абмеркаваў гэтую праблему з некалькімі партызанамі, маімі таварышамі па гетаўскім падполлі: лейтэнантам Аронам Смушкевічам, Гіршам Саламонікам, Ізраілем Голандам, Генікам Цукерам, Аўронам Шляхтовічам (яго прызначылі “загтасам” нашага атрада), Ядшай (у яе адразу з’явілася шмат працы, бо два нашыя чалавекі паспелі параніцца, як толькі сталі вучыцца карыстацца зброяй), а таксама з тымі, хто раздзяліў са мною нялёгкі і доўгі шлях з гета ў лес: Рувімам, Нохэмам, Давідам і Грышам. Мы ўсе прыйшлі да адной высновы: калі будзем спадзявацца толькі на нашыя два атрады брыгады імя Фрунзе, дапамога, якую мы зможам даць гета, будзе хіба толькі кропелькай пчасця ў бяздонным моры бедаў габраяў, а таму мы мусім звязвацца з іншымі партызанскімі ўтварэннямі і прасіць дапамогі ў іх.

Перш-наперш я мусіў выйсці на Навума Фельдмана, што было не так і проста, прычым зусім не з прычыны аддаленасці ягонага атрада ад нашага. Калі я папрасіў у свайго камандзіра дазволу звязцца з “фельдманаўскім” атрадам імя Будзённага, той папракнуў мяне: “Вы нават не панюхалі яшчэ пораху, а ўжо хочаце злучыцца з іншым атрадам?” Я праўдзіва раскажаў яму пра тое, што мяне хвалявала. Камандзір анічога не адказаў, але на наступны дзень прызначыў мне ў дапамогу чалавека і паказаў кірунак, у якім трэба было шукаць “сямёнаўцаў”.

Калі я сустрэўся з Фельдманам і раскажаў яму пра нашыя планы, паўтарылася прыкладна тая ж сцэна, што я назіраў два гады таму ў гета на нашым першым паседжанні. На маю прапанову, каб ён і я — як кіраўнікі гетаўскага падполля — стварылі як бы лясны варыянт гэтага кіраўніцтва, ён тут жа мне запырэчыў, маўляў, з адно толькі габрайскім лясным кіраўніцтвам ніхто не будзе лічыцца — гэта па-першае, а па-другое — кіраўнікі агульнага парты-

занскага руху ніколі не дапусцяць, каб утварылася гэткае кіраўніцтва. Акрамя таго, на думку Фельдмана, гэта магло б падагрэць антысемізм, які й без таго старанна распальвала нацысцкая прапаганда.

У гэтым было шмат праўды. Тут, у лесе, мы былі цалкам залежныя ад нашых камандзіраў; мы не маглі дзейнічаць самастойна, як у гета. Тым не меней абодва мы нарэшце пагадзіліся на наступным:

1) мы павінны сустрэцца з штабам атрада імя Будзённага, у якім менскія габраі, і асабліва сам Фельдман, гралі вялікую ролю, і папрасіць дапамогі для гета;

2) мы будзем асабіста прасіць партызанаў-габраяў заўсёды быць на парэдным краі барацьбы, бо гэта, урэшце, іх абавязак — адпомсціць за знішчальных нацыстамі супляменнікаў;

3) мы мусім як мага часцей сустракацца і раіцца адзін з адным на конт дзеянняў, якія будзем рабіць у інтарэсах гета, а каб не выклікаць розных папрокаў і падазрэнняў, не станем “легалізоўваць” гэтыя сустрэчы, а будзем працаваць праз генеральнае партызанскае кіраўніцтва.

У той жа дзень мы сустрэліся з камандзірам атрада імя Будзённага, каб абмеркаваць тыя дакументы, якія я прынёс з цэнтральнага партызанскага штаба. Так я ўпершыню пабачыўся з Сямёнам Ганзенкам. Разам з ім быў Вярхоўцаў, начальнік штаба атрада. Нашыя довады, здасца, падзейнічалі на іх. Мы асабліва падкрэслівалі, што менавіта гета зараз пагражае найбольшая небяспека, а таму трэба вызваліць адтуль як мага больш людзей, прычым не толькі маладых-баяздольных, але й усіх астатніх. Камандзір Ганзенка паабяцаў неадкладна сабраць штаб атрада і развязаць гэтае пытанне.

На наступную раніцу начальнік штаба Вярхоўцаў чытаў перад усімі будзёнаўцамі апошнюю пастанову штаба: “Адпаведна з рашэннямі Цэнтральнага партызанскага штаба на конт выратавання цывільнага насельніцтва штаб атрада імя Будзённага паставіў стварыць спецыяльную базу ў лесе паміж вёскамі Вертнікі і Навасады ў Койданаўскім раёне для як мага большай колькасці людзей з Менскага гета. Усе баяздольныя людзі павінны выкарыстаць гэтую магчымасць — адпомсціць за кроў сваіх бацькоў, братоў і сёстраў. Для арганізацыі гэтай базы і забеспячэння яе ўсім неабходным штаб атрада імя Будзённага вылучае пецярых партызанаў на чале з Казімірам Жаробіным і выдае ім пятнаццаць вінтовак для ўзбройвання навабранцаў”.

Гэтак пачалася гісторыя атрада № 106, які цалкам складаўся з менскіх габраяў. Ягоным камандзірам быў прызначаны Шолам Зорын, рабочы-будульнік, партызан грамадзянскай вайны. Начальнікам штаба крыху пазней прызначылі Анатоля Вертгайма, які раней быў партызанам польскай Арміі Краёвай. Камісарам — майго “начальніка” ў бальнічнай кацельні Хаіма Фейгельмана. Неафіцыйна атрад № 106 называлі “зорынцы”.

Другі “пункт” нашага пагаднення з Навумам Фельдманам — прасіць

партызанаў-габраяў заўсёды быць на пярэднім краі барацьбы, і асабліва што датычыць дыверсійных заданняў, — пачаў актыўна выконвацца і прыносіць вялікі плён, калі нашая база перадыслакавалася з койданаўскага лесу ў Налібоцкую пушчу: менавіта тады нашыя дыверсійныя групы літаральна ўзарвалі нямецкі ваенны тыл.

А трэці “пункт” — пастаянна сустрэкацца і кансультавацца наконт спосабаў дапамогі гета — стаў цалкам рэальным з стварэннем атрада Зорына. (Мы нават праводзілі адмысловыя сустрэчы “менскіх габраяў без жоўтых латаў”). Неўзабаве “малыя” й “зорынцы” прывялі ў лес тых гетаўскіх актывістак, на якіх мы, адыходзячы, пакідалі кіраванне падполлем у гета. Адпаведна з нашымі інструкцыямі папярэдне яны падшукалі сабе надзейныя замсны, гэтаксама пераважна жанчын, і падрыхтавалі надзейныя “маліны” для сувязных з лесу.

На першым паседжанні на нашай лясной базе прысутнічалі камандзір Зорын, Роза Ліпская, Надзя Шустэр, Навум Фельдман і я. Мы заслухалі дэталёвую справаздачу пра сітуацыю ў гета і спланавалі нашыя наступныя крокі з мэтай зрабіць вывад габраяў у лес яшчэ больш масавым.

ПОСПЕХІ, НЯЎДАЧЫ, ПАРАЗЫ

Навіны, якія прыносілі з гета нашыя сувязныя, нас сапраўды абнадзейвалі. Людзі, якіх мы пакінулі ў кіраўніцтве, рабілі ўсё магчымае, каб дытоўна падрыхтаваць габраяў для сыходу з гета і “новага жыцця” ў лесе: забяспечвалі іх падрабязнымі маршрутамі, інструктавалі, як паводзіць сябе ў часе пераходу, раілі, што трэба браць з сабой. Гетаўцы ж, з свайго боку, гэтаксама не сядзелі склаўшы рукі, загадзя рыхтуючы для партызанаў “падарункі” ў выглядзе тытуню, сподняга адзення, цёплых шкарпэтак, пальчаток ды іншага.

Мы звязвалі вялікія спадзяванні з вяртаннем у гета Доры Берсан, папярэдне пасланай у Рудзенскі раён аднавіць сувязі з партызанамі Ізраіля Лапідуса. Ёй пашанцавала скантактавацца і з II Менскай партызанскай брыгадай, якая таксама была гатовая прымаць гетаўскіх габраяў. Дора ўмудрылася здабыць нават грузавік, на якім і прыехала на базу адна з групаў гетаўцаў.

Маладая і энергічная, Дора не магла ані дня прасядзець без працы і зноў выправілася ў гета, гэтым разам з адмысловым заданнем — здабыць для партызанаў радыёпрыёмач — адзіны спосаб у лесе трымаць сувязь з “навакольным светам”. Аднак гэтая вандроўка стала апошняй для Доры: патрапіўшы ў лапы паліцыі, яна надумала не здавацца і загінула геройскай смерцю.

Заўсёдныя паведамленні пра карныя акцыі эсэсаўцаў прыносілі невыносны боль. Габраі-зброднікі з “Аператыўнай групы” рэгулярна даносілі нямецкім уладам пра тых гетаўцаў, якія “падазраваліся ў сувязях” з партызанамі. Менавіта “аператыўнікі” паведамлілі ў гестапа пра тое, што ў доме № 45 на Абутковай вуліцы адзін малады чалавек хаваў зброю. Карнікі нават не сталі шукаць “злачынцу”, а расстралялі ўсіх 140 жыхароў гэтага дома.

У двары былога гаража Саўнаркама БССР, пераабсталяванага немцамі пад зброевую майстэрню, карнікі павесілі габрайскага рабочага-падпольшчыка Газенпуда і трох ягоных беларускіх таварышаў, якія выносілі з майстэрні зброю. Аднак гэта не запалохала Кацю Цырліну і Цылю Батвіннік, якіх падпольшчыкі з біржы працы спецыяльна накіравалі на працу ў гэтую ж майстэрню. Дзяўчаты наладзілі цэлую “сістэму” вынасу зброі з майстэрні: спачатку яны перадавалі вінтавыя часткі Грышу-“Сорванцу”, нашаму адважнаму адзінаццацігадоваму сувязному, а ўжо той перапраўляў іх рабоча-чыгуначніку Айзіку Муроку, які дастаўляў зброю ў гета.

Калі працаваць па “сістэме” стала занадта рызыкаўна, Каці і Цылі па-

шанцавала атрымаць дазвол ад нямецкага прараба выносіць з майстэрні стружку і трэскі быццам бы для абагрэву халоднага гетаўскага жытла. Зразумела, што не з-за распаўсюду падпольшчыц патрэбны быў гэты дазвол, а ўсё з прычыны тых жа “канфіскаваных” вінтавых частак, якія можна было лёгка схаваць сярод пілавіння. За халявамі ж сваіх гумаваых ботаў дзяўчаты праносілі патроны і затворы — вось і ўвесь неабходны камплект, які заставалася толькі сабраць у лесе нашым збройнікам...

Неўзабаве ад габрайскіх шпіёнаў эсэсаўцам стала вядома пра змену насцяроў у гета, пра тое, што габраі зноў атрымалі надзею вызваліцца з-за калючага дроту. Садыст Рыбэ нібыта сарваўся з ланцуга — цяпер ён, калі б ні з’яўляўся на гетаўскіх вуліцах — не задумваўчыся страляў у прахожых направа і налева. Ён павялічыў колькасць ахоўнікаў па абодва бакі гетаўскай агароджы ледзь не ўдвая і, такім чынам, “пераходзіць мяжу” для нашых падпольшчыкаў рабілася ўсё цяжэй і цяжэй. Дзякаваць Богу, у шэрагах габрайскай паліцыі яшчэ заставаліся нашыя людзі, з дапамогай якіх партызанскім сувязным удавалася ўсё ж перахітрыць нямецкую варгу.

З цягам часу адыход габраў у лес набыў стыхійны характар. Невялікімі групамі габраі выходзілі з гета і кіраваліся да лесу, ведаючы толькі, што “недзе там” ёсць вёскі Старое Сяло, Лісоўшчына, Скірмантава, і калі ты дабраўся туды, лічы, ты ўжо знаходзішся ў “партызанскай краіне”. У нас было нават некалькі “спецыялістаў”, якія “малявалі” грубыя карты з прыблізнымі маршрутамі ў гэтыя вёскі. Узброеныя такімі “мапамі”, габраі нярэдка збіваліся з патрэбнага шляху і траплялі ў лапы нямецкіх патрулёў. Каб папярэдзіць такія выпадкі, мы паставілі пасылаць узброеных “зорніцаў” на “перахват” гетаўскіх уцекачоў. Гэта прынесла добры плён. Літаральна за некалькі дзён блізу пяцісот габраў, у тым ліку старыя і жанчыны з дзецьмі, паспяхова дабраліся да базы атрада Зорына.

Ніколі не забудзецца выпадак, калі на базу прыбылі адразу дзве фурманкі з вызваленымі з канцлагера на Шырокай габраямі, якія пад час уцёкаў захапілі з сабой яшчэ і трыццаць вінтовак. Многія з вызваленых вязняў былі ўжо асуджаныя на смерць і чакалі сваёй апошняй хвіліны. Арганізатарам гэтай дзёрзкай аперацыі быў Сёмка Гурвіч, а праважатай — Соня Курляндская, сакратарка лагернага каменданта. Сціплая і адважная дзяўчына з Горадні, Соня пазней загінула пад час чарговай спробы вызваліць людзей з Шырокай...

З сваіх запісаў, зробленых сорак гадоў таму, мне хацелася б узгадаць тут некалькі эпизодаў з лёсанаснага перыяду прыкладна з канца 1942 года да пачатку 1943-га.

...Гадзіна ночы. Каравульны нашага партызанскага атрада прыходзіць да мяне і дакладвае: блізу вёскі Гаішча ён затрымаў дзвюх жанчын, яны зараз знаходзяцца там — што яму з імі рабіць?

Ідем разам з ім у Гаішча...

Сэрцы партызанаў — нібы камяні. Выклікаць у партызанаў слязу — нялёгкая справа. Я стаю перад гэтымі дзвюма жанчынамі і не магу вымавіць ні слова. Слёзы самі наварочваюцца на вочы. Мне нават сорамна перад іншымі партызанамі. Нарэшце я бяру сябе ў рукі і пытаюся:

— Сёстры, куды вы ідзеце сярод ночы ды яшчэ разам з маленькімі дзецьмі?

— Мы шукаем Мусю. Калі ласка, таварыш камандзір, пакажыце нам дарогу...

У той дзень я запісаў у сваім нататніку: “Усе ў Менскім гета ведаюць пра Мусю, беларускую жанчыну Марыю Кульшу з Старога Сяла. Яна — “паў-прэд” гетаўскага падполля на шляху ў партызанскі лес. Калі б вы ні зайшлі да яе ў хату, у яе заўсёды знойдзецца для вас хлеб і малако — “прычапіць душу”. А таксама Муся скажа вам, як знайсці атрад Зорына. Яе муж дапамог нашай першай групе, якую вёў Навум Фельдман. Пазней нацысты забілі яго, а Муся па-ранейшаму аддае нашай справе ўсе свае сілы”.

...Удалечыні, пасярэдзіне поля, недзе за дзесяць кіламетраў ад Менска, мы заўважаем вялікі гурт людзей, пераважна старых, жанчын і дзяцей. Высылаем нашых конных выведнікаў правесці іх у бяспечнае месца, бо вакол паўсюль размешчаны нямецкія вайсковыя гарнізоны. Старыя і дзеці нас абдымаюць, цалуюць. Гэта ж трэба, такая неспадзеўка: зусім блізка ад Менска, а яны ўжо сустрэлі партызанаў, і да таго ж габрайскіх партызанаў, якія самі былі ў гета! Адзін хлопчык ніяк не можа адысці ад коней, проста прыліп да іх. Я памятаю яго. Пазней на базе Зорына яго і прызначылі партызанскім конюхам. Нехта празваў яго яшчэ “Калгаснікам”.

...Яшчэ адзін эпизод. Праязджаючы па селавой дарозе, мы заўважаем чалавека ў полі. Запыняемся, хтосьці з нас накіроўваецца туды і вяртаецца з маленькім хлопчыкам. Па ўсім відаць, ён напалоханы да смерці.

— Ты габрайскі хлопчык з гета? — пытаюся ў яго.

— Не, дзядзечка, не, я не габрай.

— Тады чаму ты хаваешся ў полі?

Хлопчык запінаецца, усхліпвае, штосьці незразумелае мармыча, пакуль нехта з нас не шэпча яму на вуха, на ідышы: “Ты абрэзаны?”

Хлопчык пачынае міргаць, і мы ледзьве чуем: “Крыху...”

Яго звалі Мішкам. Ён застаўся ў атрадзе імя Кутузава партызанскай брыгады імя Фрунзе. З партызанаў Мішка пайшоў у савецкія франтавы атрад; яго “мабілізавалі”, такога яшчэ зусім малога, быць у атрадзе выведнікам.

Добрую палову атрада імя Кутузава складалі менавіта габраі з Менскага гета. На адным з штабных паседжанняў паставілі заснаваць дадатковую базу ў Пегасоўскім лесе для габраў, якіх выводзіла з гета Цыля Клябанава. Аднаго разу на гэтую базу пад’ехала фурманка з чатырма габрайкамі — “у суправаджэнні” двух нямецкіх салдатаў! Гэта была справа рук Хасі-“песуправаджэнні”

каркі". Калі ёй удавалася праносіць у гета муку, яна змешвала яе з воструб'ем і бульбянымі лушпайкамі, і ў выніку атрымлівалася тое, што з цяжкаю, але можна было назваць хлебам.

А ўся аперацыя праходзіла так: падкупіўшы наручнымі гадзіннікамі двух нямецкіх салдатаў, яна напрасіла іх падвезці яе разам з трыма "памочніцамі" (адной з іх была Цыля Клябанавы) у суседнюю вёску — прыкупіць харчу. Цыля дала немцам дакладны кірунак, куды трэба ехаць. І тыя пагадзіліся. "Падвезлі" іх — у самы цэнтр атрада "кутузаўцаў"!

З цягам часу плынь гетаўскіх уцекачоў стала разыходзіцца па самых розных атрадах і брыгадах, ствараліся сталыя і новыя партызанскія адзінкі. Так, пераважна з менскіх габраў быў арганізаваны партызанскі атрад імя Пархоменкі, героя грамадзянскай вайны. Сябра адной з гетаўскіх ячэек Коля Гіман быў прызначаны камісарам гэтага атрада.

Найболей жа гетаўцаў па-ранейшаму прыбывала на базу "зорынцаў" — больш чым шэсцьсот чалавек ужо налічвалася ў атрадзе Зорына. З іх мы адабралі некалькі дзесяткаў самых баяздольных партызанаў і стварылі асобную баявую групу.

Да нас заўсёды даходзілі весткі з іншых атрадаў пра баявыя поспехі дыверсійных групаў, якія складаліся з былых гетаўцаў, але, напэўна, асабліваю павагу і проста бездакорную рэпутацыю, калі не сказаць — славу, займелі сярод партызанаў нашыя гетаўскія дактары.

Галоўным урачом усёй партызанскай зоны быў Юры Тайц. (Пасля вайны ён напісаў дысертацыю на тэму асаблівасцяў хірургічнай аперацыі ў партызанскіх умовах.) Доктар Зібцыкер быў прызначаны кіраўніком санітарнай службы Будзёнаўскага атрада. Марыя Керзон стала доктарам нядаўна створанага атрада імя Пархоменкі. Доктара Ліфшыц наогул ведалі ва ўсёй "партызанскай рэспубліцы" як адмысловага спецыяліста ў асабліва цяжкіх выпадках і звярталіся да яе партызаны з самых розных атрадаў і брыгадаў. Дора Гальперына дактаравала ў Чкалаўскай брыгадзе. Г. Саламонік і С. Якубовіч, якіх вайна падняла з студэнцкай лавы медыцынства, паспяхова скарыстоўвалі атрыманыя на першых курсах тэарэтычныя веды на "практыцы"... 106-ы забяспечваў партызанскія атрады людзьмі самых розных спецыяльнасцяў. Яскравы прыклад — былы следчы пракуратуры Ганна Мачыз ("Нюта"), якую ў "зорынцаў" "украда" брыгада імя Жукава, дзе Ганну прызначылі памочнікам начальніка асобага аддзела. (Дарэчы, ейныя ўспаміны пра Менскае гета ўвайшлі ў "Чорную кнігу".)

Увесну 1943 года партызанскі рух пачаў набываць арганізаваны характар і ў заходняй частцы Беларусі. Былі створаныя міжраённыя цэнтры, узначаленыя прадстаўнікамі Цэнтральнага штаба беларускага партызанскага руху, якіх спецыяльна засылаў у тыл ворага, нярэдка "скідаючы" іх на парашутах. Заданнем гэтых цэнтраў былі стварэнне дыверсійных і выведка-

вых групаў, арганізацыя партызанскіх моладзевых атрадаў, а ў некаторых раёнах — правядзенне прапаганды сярод тамтэйшага насельніцтва.

Напачатку ўсе партызанскія групы, якія складаліся з былых насельнікаў гета, належалі да Івянецкага міжраённага цэнтра. Узначальваў яго прысланы з Масквы Рыгор Дубаў (Р. Сідарук). Да вайны ён тут працаваў і быў вядомы многім тутэйшым габраям. Партызанскі рух у заходніх ад Менска раёнах уздоўж былой савецка-польскай мяжы падпарадкоўваўся Баранавіцкаму рэгіянальнаму цэнтру, які ўзначальваў генерал-маёр Платон (Васіль Чарнышоў).

На сустрэчы з Фельдманам і гетаўскімі актывістамі мы паставілі падняць перад Платонам пытанне пра 600 габраў атрада Зорына. Справа ў тым, што ў раёне, дзе базаваліся "зорынцы", размяшчалася шмат нямецкіх вайсковых і паліцэйскіх гарнізонаў. У выпадку раптоўнага нападу карных атрадаў няўзброеныя мужчыны, жанчыны, дзеці і старыя (а менавіта яны складалі пераважную большасць "зорынцаў") не змаглі б аказаць сур'ёзнага супраціву ворагу. І першы трагічны званок ужо празвінеў: калі група з трыццаці габраў Менскага гета прыбыла ў Скірмантава, вёску раптоўна з усіх бакоў атачылі эсэсаўцы. Разам з некалькімі тамтэйшымі сялянамі ўсе габраі, якія яшчэ нават не паспелі па-сапраўднаму глыгнуць свабоды, былі сагнаныя ў хлявы і зажыва спаленыя.

Платон, глыбока ўражаны нашым аповедам, адразу ж паставіў перамясціць увесь зорынскі атрад № 106 у Налібоцкую пушчу, пад беспасярэдную юрысдыкцыю Івянецкага міжраённага цэнтра.

Ад Платона мы ўпершыню даведаліся пра вялікую партызанскую брыгаду (блізу 1200 габраў), якой кіраваў Тэўе Бельскі. Яна таксама падпарадкоўвалася Івянецкаму міжраённаму цэнтру. Дарэчы, у ім працаваў наш вельмі добры сябра, маёр (пазней палкоўнік) Рафаіл Лёўнінвіч Васілевіч, які кіраваў аддзелам ваенных аперацый. Родам з сям'і польскіх паўстанцаў 1860-х, якія зведалі высылку й катаргу, ён выдатна разумеў цяжасці габраў гета і дапамагаў ім як толькі мог. Некалькі разоў ён своечасова папярэдзіў іх пра небяспеку, выратаваўшы ад немінучай смерці...

Нягледзячы на вялікую адлегласць ад Менска, мы і ў Налібоцкай пушчы трымалі сувязь з нашымі гетаўскімі падпольшчыкамі. Трымалі — пакуль у студзені 1943 года на нашу брыгаду імя Фрунзе не абрынуўся страшэнны ўдар.

Партызаны часта сутыкаліся з гэтым: загад з міжраённага штаба — і базу неадкладна трэба перамяшчаць у іншае месца, туды, дзе нейкаму партызанскаму атраду тэрмінова спатрэбілася падмацаванне. Перамяшчаючы ж базу з аднаго лесу ў іншы, з аднаго рэгіёна ў іншы, партызаны нярэдка пакідалі на месцах сваіх былых стаянак сляды нядаўняй прысутнасці і гэтым адкрываў "падказвалі" ворагу, дзе іх шукаць...

Аднаго разу невыносна халоднай ноччу брыгадзе імя Фрунзе было зага-

дана перамясціць сваю базу. Ніхто з штаба не растлумачыў нам, чаму мы павінны пакідаць наша месца і нават куды мы мусім накіроўвацца. Самі мы меркавалі, што прычынай быў правал сувязнога аднаго з нашых атрадаў, які, магчыма, пад катаваннямі выдаў гестапаўцам нашае месцазнаходжанне. Згодна з іншымі здагадкамі, нас хацелі злучыць з брыгадай Капусты ў Капыльскім раёне.

Так ці іначай, але мы сышлі з нашай стаянкі, і неўзабаве нас чакаў пераход праз чыгунку — заўжды вельмі небяспечная справа, якая вымагала спецыяльнай падрыхтоўкі і арганізацыі. Нямецкія вартавыя маглі хавацца дзе заўгодна і знянацку адкрыць агонь. Аднак усё праходзіла па “плане”, без адзінага стрэлу. Некалькі сотняў партызанаў на запрэжаных санях хутка пераскалі чыгунку і спыніліся недалёка ў лесе. Усё было неяк надзіва добра, уся аперацыя адбывалася неяк занадта гладка. Нічога небяспечнага не заўважылі і нашыя выведнікі...

І тут знянацку на нас напалі эсэсаўцы. У сумятні мы рассыпаліся хто куды. Шмат людзей было забіта на месцы. Брыгада імя Фрунзе перастала існаваць — развалілася на асобныя групы і групкі разгубленых людзей. Спатрэбіліся цэлыя месяцы, каб яны зноў злучыліся адна з адной на былой базе, знішчанай спецыяльнымі карнымі атрадамі ворага.

Катастрафічныя наступствы гэтай паразы перажываліся “фрунзенцамі” яшчэ доўга, і асабліва балюча — габрайскімі партызанамі.

І Ў ЛЕСЕ — НЯНАВІСЦЬ ДА ГАБРАЯЎ

Мы ведалі, што ў партызанскіх шэрагах часам назіраўся, так бы мовіць, побытавы антысемітызм, напрыклад, пад час якіх-небудзь спірэчак беларусаў і рускіх з габраямі ці ў якіх іншых будзённых сітуацыях. Дзе-нідзе камісары партызанскіх атрадаў праводзілі гэтак званыя выхаваўчыя гутаркі з “антысемітамі”.

Асабліва адбілася антысеміцкая прапаганда нацыстаў і іхных калабарантаў на поглядах і звычках людзей, якія прыйшлі ў партызаны з гітлераўскіх лагераў для ваеннапалонных. Нярэдка антыгабрайскімі жарцікамі забаўляліся нават тыя беларусы ці расейцы, хто плячо ў плячо з габраямі лез пад кулі на небяспечных баявых заданнях...

Неяк у маёй прысутнасці і, пэўна, спецыяльна, каб уесці мяне, некалькі маладых людзей з майго атрада доўга рагаталі з такога “жарту”: “Ну вось што вынайшлі розныя нацыянальнасці? Расейцы — гарэлку, французы — шампанскае, габраі...” Тут рабілася доўгая паўза — і з выбухам: “Габраі прыдумалі калгас!!!” І гэта быў далёка не адзінкавы выпадак...

Эпізод іншага плана. Камісара Івянецкага міжраённага цэнтра надзвычай уражвалі рэпартажы з фронту Іллі Эрэнбурга, якія наш радыёаператар звычайна запісваў і пасля раздрукоўваў. (Ілья Эрэнбург разам з Васіліем Гросманам рэдагавалі згаданую вышэй “Чорную кнігу”, забароненую Сталіным.) Па вечарах, калі партызаны збіраліся вакол вогнішча, гэты камісар любіў пераказваць нам, пра што пісаў Эрэнбург, нярэдка запоем чытаў уголас цэлыя ягоныя артыкулы. Аднойчы я зрабіў “памылку”, бо сказаў яму, што Эрэнбург — габрай. Ён тут жа перастаў нават згадваць гэтае імя ў прысутнасці партызанаў.

Між тым я ніколі не чуў аніякіх скаргаў, маўляў, габраі ўхіляліся ад удзелу ў баявых або дыверсійных аперацыях. Наадварот, з самых розных брыгадаў і атрадаў заўсёды прыходзілі паведамленні пра гераічныя ўчынкі партызанаў-габраяў, гетаўскай моладзі, габрайскіх жанчын. Утрапёная прага адпомсціць за кроў сваіх родных асабліва ўвідавочылася ў дзейнасці габрайскіх падрыхтоўчы, на рахунку якіх было безліч падарваных ці спущаных пад адхон нямецкіх вайсковых эшалонаў. Актыўны, калі не сказаць — вызначальны, удзел нашых людзей у партызанскіх атрадах і брыгадах імя Будзённага і імя Чапаева, імя Чкалава і імя Калініна, “Першамайскай” і “25

гадоў БССР” яскрава сведчыў пра хлуслівасць антысеміцкіх абвінавачванняў, маўляў, габраі “пераседзелі вайну ў тыле”.

Калі ж прапаганда антысеміцкай нянавісці заносілася ў “партизанскую рэспубліку” як бы звонку, то яна тым болей успрымалася намі няйначай як правакацыя ворага. Адна з такіх правакацый закончылася трагічна — для нас.

Побліз з нашай стаянкай месцілася база атрада польскай Арміі Краёвай, які ўзначальваў лейтэнант Каспер Мілачэўскі (Левальд). (Армія Краёва падпарадкоўвалася польскаму эмігранцкаму ўраду ў Лондане.) Мы разам з акаўцамі правялі паспяховую аперацыю па “захопе” мястэчка Івянец, дзе стаяў вялікі нямецкі гарнізон (500 салдатаў і афіцэраў). У вольныя хвіліны я часта наведваўся ў штаб акаўцаў, і Мілачэўскі даваў мне чытаць лонданскія газеты, з якіх я па дробачцы збіраў інфармацыю пра вынішчэнне польскага габрайства, самагубства Артура Жыгельбойма, ягоны апошні ліст і іншыя факты. Аднаго разу да нас дайшла жажлівая навіна, што ў суседняй вёсцы Шаркоўшчына дзесяць габраў-“зорынаў” былі забітыя пад час сутычкі з конным атрадам Польскага легіёна, які ўзначальваў сяржант Здзіслаў Наркевіч. Падрабязнасці гэтага трагічнага здарэння мы даведаліся ад Бэра Шымановіча, якому пашанцавала тады ўцячы, і яшчэ аднаго габрая, былога вязня Менскага гета Лёвы Чарняка, якога нам удалося вярнуць да жыцця пасля складанага ранення, атрыманага ў той сутычцы. Сведчанні гэтых людзей пераканалі партызанскае кіраўніцтва распусціць Польскі легіён. Мясцовыя партызаны былі размеркаваныя сярод нашых атрадаў, а штаб легіёна арыштавалі і пераправілі ў савецкі тыл на першым жа самалёце, які рабіў свой чарговы рэйс з Вялікай зямлі ў “партизанскую рэспубліку”. Наркевіч жа і ягонае атачэнне далучыліся да эсэсаўцаў і змагаліся разам з імі супраць партызанаў. Пасля вайны Наркевіча арыштавалі ў Польшчы і прысудзілі да пажыццёвага зняволення. Галоўнымі сведкамі абвінавачвання на судовым працэсе выступалі Лёва Чарняк і Анатоль Вертгайм, начальнік штаба атрада Зорына.

(У адным з сваіх артыкулаў польскі каталіцкі “Tygodnik Powszechny” падрабязна асвятліў дзейнасць гэтага легіёна, але ні словам не ўгадаў ні пра забойства партызанаў-габраў, ні пра пераход кіраўнікоў легіёна на бок нацыстаў, ні пра прысуд, які быў вынесены калабаранту Наркевічу.)

Невымерна балючым ударам для ўсіх габрайскіх партызанаў брыгады імя Фрунзе стала смерць нашага добрага таварыша Нохэма-Элье Кагана. Я добра памятаю, як упершыню з ім пазнаёміўся. Калі мы “знайшлі” яго ў адным сялянскім доме, дзе ён хаваўся ад немцаў, мы нават не падумалі, што гэта габрай. З сваімі светлымі, арыстакратычнымі вусамі, выцягнутым тварам і гордай паставай ён выглядаў самым сапраўдным “арыйцам”. Мы казалі яму, хто мы такія, і толькі пасля гэтага ён “раскрыўся” сам. Народзінец мястэчка Мір, былы ешыботнік і бундавец, ён ведаў на памяць цэлыя апавя-

данні Пераца, не раз збіраў вакол сябе ці не ўсю брыгаду і гадзінамі “суцяшаў” нас спяваннем габрайскіх песняў або дэкламаваннем таго ж Пераца, Шолам-Алейхема ды іншых пісьменнікаў і паэтаў, якія пісалі на ідыш. Гэтага добрага, шчырага і заўсёды гатовага дапамагчы чалавека застрэліў у лесе люты антысеміт Бараноўскі, які, як высветлілася на следстве, быў засланым эсэсаўцамі агентам. Смяротны прысуд, які вынеслі мы гэтаму забойцу і здрадніку, зусім не супішыў наш боль...

Былі выпадкі, калі партызанаў-габраў каралі смерцю быццам бы за халатнасць, недапушчальную ў партызанскіх шэрагах, а насамрэч за зусім нязначныя парушэнні баявой дысцыпліны. Ніколі не забудзецца той страшэнны ранак, калі ўсяму нашаму атраду было загадана спыхтавацца перад прывядзеннем у выкананне смяротнага прысуду, якое вынесла партызанскае кіраўніцтва заўсёднаму веселуну і ўлюбёнцу ўсяго атрада, дырульніку з Менска Абрашку...

Яшчэ адзін паказальны прыклад. Сакратара Стаўбцоўскага міжраённага цэнтра Мазурэка абвінавачалі ў сувязях з брытанскай выведкай. Я ведаў яго яшчэ з Белаастока, куды ён дабраўся разам з тысячамі такіх жа, як сам, уцекачоў, з акупаванай нацыстамі Польшчы ў 1939 годзе. Былы сябра польскай секцыі Саюза пісьменнікаў Беларусі, юрыст па прафесіі, Мазурэк аказаўся вельмі карысным чалавекам у аб’яднаным партызанскім штабе, бо размаўляў на некалькіх мовах і мог перакладаць паведамленні Бі-Бі-Сі. Ён і стаў гэтым паспяхова займацца ў штабе, але гэтую ж акалічнасць і пераўтварылі ў “ доказы ” ягонага “шпіянажу”! Мы пахавалі яго недалёка ад штаба.

За некалькі дзён да расстрэлу Мазурэка мы сядзелі ў штабе і абмяркоўвалі з кіраўніцтвам, якой быць нашай партызанскай прэсе (адказным за партызанскае “медыя” прызначылі мяне). Раптам мы пачулі, што сюды галопам імчыцца конь. Праз хвілю ў штаб уляцеў вершнік. Гэта быў Тэўе Шымановіч, ад’ютант маёра Васілевіча, камандзіра брыгады імя Жукава. Я адразу і не пазнаў яго, смуглявага, заўсёды спакойнага і разважлівага партызана, у гэтым бледным як смерць чалавеку, які не мог нават гаварыць ад узрушэння, а толькі, кінуўшыся да мяне, без перастанку паўтараў адно і тое ж: “Хадземце, вы пабачыце, хадземце ж, хутчэй...” Праўда, яшчэ я пачуў, як ён, быццам сам сабе, нейкім здушаным і адчайным голасам вымавіў: “Яны таксама праліваюць нашу кроў...” Я ўскочыў на каня, і мы паімчалі.

Тэўе Шымановіч быў агульным улюбёнцам атрада. Калісьці ён вучыўся ў ешыбоце і ўжо быў нават пасвечаны ў рабіны, але, нягледзячы на гэта, яго мабілізавалі ў польскае войска, да таго ж у кавалерыйскі атрад. Тэўе быў адным з лепшых нашых кавалерыстаў. Менавіта ён цяроўліва вучыў мяне ездзіць верхам і наогул абыходжанню з канём. Помню, пасля першага нашага занятку я цэлы тыдзень не мог нармальна хадзіць...

Любіў Тэўла і ягоны камандзір Васілевіч. Ён па-сяброўску называў яго “рабінам” і заўсёды кансультаваўся з ім па ўсіх ваенных пытаннях, асабліва

наконт “геаграфіі” навакольнай мясцовасці, якую той, будучы адсюль родам, ведаў як уласныя пяць пальцаў.

“Тэўл, куды мы едем? — дапытваўся я ў яго. — Што здарылася, Тэўл? Ты можаш мне сказаць?”

“Да Нёмана... Я хачу, каб ты паглядзеў... Не на раку... На нашу кроў, якую яны пралілі...”

Тое, што я пабачыў на беразе Нёмана, прымусіла мяне здранцвець. На зямлі ляжалі цэлы некалькіх габрайскіх жанчын. Мне не трэба было пытацца ў Тэўла, хто іх застрэліў... Застрэліў пасля таго, як яны змаглі пераплыць гэтую шырачэзную раку... Застрэліў у той момант, калі яны былі ўжо ля самай мары — ступіць на “наш бераг”... Гэта зрабілі не немцы. Іх забілі нашыя ж “сябры” — партызаны з іншай брыгады.

Мы не маглі стрымаць слёзаў.

Мне цяжка патлумачыць гэта і сёння, але ў той момант я, закончаны атэіст, толькі і змог прашаптаць: “Кадыш, Тэўл, кажы кадыш...”

Вярнуўшыся ў штаб, я застаў там Уладзіміра Царука і Сцепчанку. Царук быў афіцыйным прадстаўніком Беларускага штаба партызанскага руху. Я сказаў яму, што гэтыя жанчыны толькі што вырваліся з палону нацыстаў — жо іх забіў, за што?

Стараючыся не глядзець мне ў вочы і прамаўляючы гэтак ціха й невыразна, што я ледзьве чуў яго, Царук “растлумачыў”:

“Надзейныя крыніцы нас папярэдзілі, што гестапа выслала групу жанчын падсыпаць атруты ў нашыя кацялкі... Што зробіш, мы на вайне...”

Нярэдка партызаны-габраі сутыкаліся з відочна варожым да сябе стаўленнем. Было нават і такое, што ім адкрыта пагражалі.

Мой добры таварыш маёр Васілевіч неяк паказаў мне тэкст дырэктывы Беларускага штаба партызанскага руху. У прыватнасці, там адзначалася, што партызанскія атрады “больш падобныя на цыганскія табары; яны толькі й робяць, што здабываюць у мясцовых сялянаў харч, а не ваююць з немцамі”. Паміж радкоў у гэтым дакуменце прачытвалася — прынамсі мною — і пэўная пагроза нашым двум буйным габрайскім партызанскім фармаванням — Бельскага і Зорына. Я падзяліўся сваёй трывогай з Васілевічам, і ён пацвердзіў мае здагадкі: на адным з апошніх паседжанняў партызанскіх штабных кіраўнікоў у міжраённым цэнтры і сапраўды закраналася пытанне габрайскіх атрадаў — закраналася ў “нядобрым” сэнсе.

Тады на сваім чарговым паседжанні штаб брыгады імя Будзёнага паставіў наведальнікам камандзірам Бельскаму і Зорыну пра гэтыя антысеміцкія тэндэнцыі. Мы прапанавалі, каб яны падрыхтавалі падрабязныя справаздачы для вышэйшага партызанскага кіраўніцтва, дзе б назвалі дакладную колькасць узброеных людзей, дакладную колькасць адзінак зброі,

даты і месцы правядзення баявых аперацый, а таксама колькасць жанчын, дзяцей і старых людзей у сваіх шэрагах (гэта ў сувязі з пастановай цэнтральнага камандавання аб выратаванні цывільнага насельніцтва) і, што найбольш важна, пералічылі абавязкі, якія выконвалі гэтыя габраі на лясных базях.

У штабе генерала Платона я даведаўся, што кіраўніцтва Першамайскай брыгады абвінаваціла брыгаду Бельскага ў сістэматычных здзеках і рабаваннях мясцовых сялянаў, прычым партызаны нібыта адбіралі ў іх не толькі харч, але й нават рэчы, зусім непатрэбныя ў лесе. Я настойліва папрасіў Платона і рэдактара партызанскай рэгіянальнай газеты “Чырвоная зорка” Рыгора Старавойценку наведаць базу Бельскага і пабачыць усё на свае вочы. Яны так і зрабілі, і візіт цалкам змяніў іх думку пра гэтую габрайскую брыгаду, дзякуючы якой удалося выратаваць жыцці не адной сотні габрайскіх жанчын, дзяцей і старых.

Як вынік, на наступным паседжанні рэгіянальнага штаба генерал Платон асабліва зазначыў, што кожнае войска павінна мець гаспадарчую службу, якая б клапацілася пра штодзённыя патрэбы байцоў, і менавіта брыгада Бельскага, апрача таго, што мае ўзброеныя баявыя групы, з’яўляецца яшчэ і “гаспадарчым корпусам” усяго рэгіянальнага партызанскага руху. Платон на свае вочы бачыў кравецкія і шавецкія майстэрні, асабліва цікавіўся працай дубільнікаў, якім удавалася забяспечваць партызанаў рознымі скуранымі вырабамі, не маючы для гэтага па сутнасці ніякіх умоваў, а таксама “кілбаснікаў”, якія нарыхтоўвалі гэтак званы НЗ (“неприкосновенный запас”) — на выпадак блакады, калі атрад апынаецца адрэзаным ад усіх крыніц харчавання. Усе гэтыя людзі як адзін напружана штодня працавалі на карысць агульнае партызанскае справы, атрымліваючы за сваю работу такія ж, як і ўсе астатнія, харчовы мінімум, неабходны для падтрымання жыцця...

Здараліся выпадкі, калі небяспеку на свае атрады наклікалі самі ж габрайскія партызаны — бо пісалі скаргі на сваіх камандзіраў. На падставе такіх скаргаў у міжраённым партызанскім цэнтры пачалі пагаворваць пра роспуск брыгады Бельскага і замену Зорына беларускім камандзірам.

Камісарам брыгады Бельскага кіраўніцтва прызначыла былога камандзіра атрада імя Калініна Шматаўца. Той быў сумленным чалавекам і бараўніўся з Бельскага перад Дубавым і Платонам.

Мне ж удалося ўтварыць Уладзіміра Царука наведаць атрад Зорына. Царук, які сам колісь быў асуджаны на пажыццёвае зняволенне польскімі ўладамі, расчуліўся да слёзаў, калі пабачыў у партызанскім лагеры галодных дзяцей. Ён прапанаваў, каб мы паслалі ў ягоны раён групу партызанаў здабыць там харч для маленькіх пакутнікаў.

Дырэктыва Беларускага штаба партызанскага руху наконт людзей, якія не бралі актыўнага ўдзелу ў баявой дзейнасці, дазволіла некаторым парты-

* Кадыш — малітва таго, хто ў жалобе. — Заўвага перакладніка.

занскім камандзірам перайсці ад слова да справы ў сваім антысемітызме. Пад маркай таго, што жанчыны й старыя людзі ёсць перашкодаю для мабільнасці атрадаў, яны пачалі адсылаць партызанаў-габраяў, у іх ліку й тых, хто быў у баявых шэрагах, да Зорына і Бельскага. Камандзір атрада імя Пархоменкі, таго самага атрада, які стварылі нашыя людзі, былыя гетаўцы, аддаў загад, што ў мэтах павелічэння мабільнасці і баявой гатоўнасці атрада 35 партызанаў (сямейныя — разам з жонкамі й дзецьмі) мусяць пакінуць базу і далучыцца да атрада Зорына, прычым загад мусіў быць выкананы неадкладна, не дазвалялася і ночы правесці на былым месцы. Усе названыя 35 чалавек былі габраямі, некаторыя з іх паспелі ўжо паўдзельнічаць у баях. (Гэта быў той самы камандзір, які ўласнаручна расстраляў аднаго з першых партызанаў, выхадцаў з гета, Рубінштэйна без відавочных на тое прычынаў.)

У брыгадзе імя Фрунзе, чатыры атрады якой былі сфармаваныя з менскіх габраяў, антысемітызм выявіўся ў іншай форме. Пасля катастрофы на чыгунцы мінулі цэлыя месяцы, пакуль нарэшце скончылася чорная паласа “фрунзенцаў” і брыгада змагла рэарганізавацца. Асабліва балючым — ужо пасля трагедыі на чыгунцы — стаў удар, калі група габраяў з гета, якую вяла на партызанскую базу Броня, трапіла ў нямецкую пастку. Пазней мы даведаліся, што іх прывялі назад у Менск, і там гестапаўцы бязлітасна катавалі іх, патрабуючы выдаць партызанскага прадстаўніка ў гета. Неўзабаве пасля гэтага немцы ўчынілі ў гета “акцыю”, і мы на доўгі час сграцілі з ім усялякую сувязь.

Катастрофа ж на чыгунцы літаральна абяскровіла брыгаду. Былі забітыя многія нашыя таварышчы. З тых чатырох партызанаў, з кім я прыйшоў у лес, ацалелі адзін — Гольдзак. Усе маладыя, прымусова мабілізаваныя Кашынскім партызаны зніклі без вестак. Пазней іх бачылі пад нямецкім канвоем у Койданаве, а яшчэ пазней мы даведаліся, што ўсе яны, апрача аднаго, самі здаліся немцам, і іх адпусцілі дамоў. Я намерыўся дакапацца да прычынаў такіх здрадніцкіх паводзінаў. Сустрэўшыся з некаторымі з іх, я ўсё зразумеў. Бацькі гэтых маладых людзей у 1937-м былі дэпартаваныя або забітыя савецкім рэжымам. Усе яны паходзілі з тых мясцінаў, дзе ў свой час быў створаны польскі нацыянальны раён. Калі я загаварыў з імі па-польску і сказаў, што вучыўся ва ўніверсітэце разам з Вільчакам, старшынём савета іхнага раёна, яны нарэшце даверыліся мне. Я пачуў шчымыя гісторыі пра тое, што здарылася з іхнымі сем’ямі пад час “яжоўшчыны”, пра тое, як ліквідоўвалі польскі раён разам з усімі польскімі школамі і бібліятэкамі, пра тое, як без цырымоніяў зганялі сялянаў з палітай іхным потам зямлі.

Я прапанаваў брыгаднаму камісару Ваўчуку, каб ён сам паспрабаваў пагаварыць з гэтымі маладымі людзьмі — іх можна зразумець, бо раны ў іхніх сэрцах не загіблі і да гэтага часу. Кінуўшы на мяне поўны неўразу-

нення позірк, Ваўчук параіў мне не забіваць гэтым галаву, а лепей скарыстаць час на падрыхтоўку атрада да наступнай баявой аперацыі...

У штабе брыгады імя Фрунзе ведалі пра незадаволенасць партызанаў сваім кіраўніцтвам, пра тое, што многія з іх адкрыта казалі пра неабходнасць “зменаў”. На спецыяльным паседжанні кіраўнікоў усіх атрадаў брыгады камісар Ваўчук, замоўчваючы сапраўдныя прычыны правалу пры пераходзе праз чыгунку, паспрабаваў выкруціцца з дапамогай напышлівай рыторыкі, маўляў, “мы ўсе вучымся на ўласных памылках” і да т.п. Нягледзячы на агульнае маўчанне, было відавочна, што “тлумачэнне” камісара нікога не пераканала.

Тады, на здзіўленне ўсіх прысутных, разумеючы марнасць пытання, што-колечы ў Ваўчука, я звярнуўся з некалькімі пытаннямі да камандзіра брыгады Субоціна: як так атрымалася, што папярэдне не было паслана ніводнай выведкавай групы? чаму не былі пастаўлены назіральныя пасты, з якіх нас маглі б папярэдзіць пра небяспеку хаця б у апошнюю хвіліну? як растлумачыць Субоцін амаль стопрацэнтнае дэзерцірства маладых людзей, “мабілізаваных” у партызанскі атрад відочна супраць іхнай волі? чаму камісар брыгады адмахнуўся ад маёй прапановы звязацца з гэтымі “дэзерцірамі”, беручы ў разлік іхны боль за сваіх бацькоў? Нарэшце я падвёў да таго, што, зважаючы на маштаб і беспрэцэдэнтнасць трагедыі на чыгунцы, адказнасць за яе мусіць узяць на сябе акурат кіраўніцтва брыгады.

Адразу пасля гэтага, як быццам усіх маіх пытанняў у лоб было яшчэ недастаткова, слова папрасіў Аўром Шляхтовіч, “Светлы Мойша”, як яго называлі ў Варшаве. Ягоную мяшанку польскай і ідыш вельмі цяжка было назваць “рускай”, і тым не меней усе імгненна прыціхлі, чакаючы, што ён скажа. “Фрунзенцы” любілі й паважалі гэтага старога мудрага і дасведчанага рабочага, які браў да сэрца праблемы кожнага партызана ў брыгадзе і заўсёды першым адгукаўся на просьбы дапамагчы. Цяпер жа ён патрабаваў, каб кіраўнікі брыгады публічна, перад усімі байцамі, узялі на сябе віну за трагедыю на чыгунцы!

Кіраўніцтву спатрэбілася, аднак, зусім мала часу, каб “паквітацца” з намі. Неўзабаве пасля гэтага паседжання штаб брыгады імя Фрунзе пастанаваў: стварыць асобны атрад імя героя грамадзянскай вайны Сяргея Лазо — для ўсіх габраяў брыгады.

Гэтае, магчыма, і цудоўнае на сённяшні погляд рашэнне тады мы расцанілі найнячай як спробу ізаляваць і дыскрэдытаваць нас. “Яны вельмі добра ўмеюць крытыкаваць іншых, — сказаў камісар Ваўчук на паседжанні штаба, — няхай жа цяпер пакажуць, на што здольныя самі”. І гэта — пра партызанаў-габраяў, якія бралі ўдзел у кожнай баявой аперацыі, якія былі незаменнымі лідэрамі па колькасці праведзеных дыверсій і ўзарваных нямецкіх эшалонаў, якія змагаліся з ворагам у небяспечнай блізкасці ад галоўнага цэнтра нямецкіх вайсковых сілаў у Менску.

А смерць тым часам не збіралася жартавач і працягвала забіраць лепшых нашых байцоў. Так, выправіўшыся сустракаць чарговую групу з гета, патрапіў у лапы гестапаўцаў Іцшок Батвіннік. А колькі планаў было ў яго! Вывесці з гета ў лес не адзін дзесятак габраёў, стварыць з іх новы атрад... Ён нават прыдумаў, што атрад ягоны будзе насіць імя Лазара Кагановіча, але...

Шматлікія, пад час вельмі эфектыўныя дыверсіі, якія ўчынялі нашыя партызаны, безумоўна, рабілі вялікую справу. Між тым ніхто апрача нас і не здагадаўся, што ва ўсіх гэтых аперацыях заўсёды прысутнічаў “асаблівы габрайскі момант”, а менавіта: месцы іх правядзення наўмысна выбіраліся як мага бліжэй да Менска. З свайго ўласнага досведу мы ведалі, што адчуваюць і пра што думаюць за калючым дротам гетаўскія габраі, калі чуюць выбухі на “тым баку”: “Нашыя хлопцы помсцяць карычневым злыдням — значыць, яшчэ ёсць спадзеў на выратаванне, значыць, яшчэ рана адчайвацца й падаць духам... А заўтра, глядзі, прыйдзе Цыля Клябанав. За намі. І выведзе нас адсюль. Туды, адкуль сёння мы чуюм выбухі...”

І Ў ЛЕСЕ — ГАБРАЙСКІ СУПРАЦІЎ

Кіраўнікі брыгады імя Фрунзе не пакінулі нас у спакоі, яны не пераставалі шукаць, чым яшчэ можна дыскрэдытаваць наш атрад. Па нашай “справе” праходзілі ўсё новыя і новыя “матэрыялы”, якія нібыта пацвярджалі адсутнасць у атрадзе баявой дысцыпліны, жорсткае абыходжанне нашых партызанаў з мясцовымі сялянамі пры здабыванні харчу і да т.п. У віну нам ставілася нават тое, што мы размаўляем між сабой на “незразумелай” мове, то бок ідышы, а значыць, хаваем якіясьці “сакрэты”.

З мэтай “навесці ў габраяў парадак” штабныя начальнікі адклікалі камандзіра Беякова, чалавека, на іхную думку, “занадта мяккага”, якога мы, габрайскія партызаны, маглі абвесці вакол пальца. На месца Беякова яны прызначылі камандзіра атрада імя Кутузава — Галіцава, які прывёў з сабой “папаўненне” — вялікую колькасць “кутузаўцаў”. Галіцаў быў цвёрдым, зацятым чалавекам; камандаванне брыгады было ўпэўненае, што ён нарэшце “возьме нас у свае рукі”.

Усё, аднак, атрымалася зусім не так, як хацелася брыгаднаму штабу. Адрозна ад былога камандзіра Галіцаў вельмі хутка зразумеў, што стаяла за такой асаблівай “любоўю” брыгадных кіраўнікоў да нашага атрада — яны ўсё ніяк не маглі дараваць нам таго, што мы адважыліся ўскласці на іх адказнасць за бяду, якую перажыла ўся брыгада. “Яны хочучь выйсці сухімі з вады?! Я ў такія гульні не гуляю!” — сказаў мне Галіцаў. Наогул ён быў, можа, нават і занадта самаўпэўненым і жорсткім. “У лесе ёсць толькі адна ўлада!” — бясконца паўтараў ён сваю ўлюбёную максіму, пры гэтым даставаў рэвальвер і паказваў, што гэта была за ўлада. Але, апроча ўсяго гэтага, Галіцаў чуйпа рэагаваў на ўсялякія праявы нацыянальнай дыскрымінацыі. Сам ён належаў да аднаго з паўднёвых народаў і арганічна не пераносіў таго, што лічыў вялікарасійскім шавінізмам.

Кожны раз, вяртаючыся з чарговага паседжання брыгаднага камандвання ў атрад, разлаваны і знерваваны Галіцаў пачынаў праклінаць тых штабных кіраўнікоў, якія, хаваючыся за спінамі партызанаў і нібыта кіруючы адтуль баявымі аперацыямі, насамрэч толькі й ведалі, што днямі пілі ды страчылі для свайго начальства поўныя перабольшаных лічбаў справаздачы пра кожны ўзарваны вясковы мост ці пашкоджаны тэлеграфны слуп.

Галіцаў ужо даўно выношваў ідэю аддзяліцца ад брыгады Фрунзе і выправіцца ў “вольнае плаванне”. Як толькі надарылася такая магчымасць, ён

не думаў ні хвіліны. Утрох мы — Галіцаў, начальнік штаба атрада і я — склалі заяву, у якой дэталёва апісалі сітуацыю ў брыгадзе імя Фрунзе, асабліва адзначаючы бяздзейнасць брыгадных кіраўнікоў і іхнае прадурганне стаўлення да партызанаў-габраяў. Гэтую заяву мы меліся ўручыць наўпрост генералу Платону, кіраўніку Баранавіцкага міжраённага цэнтра партызанскага руху.

Надумаўшы перамясціць нашу базу бліжэй да аб’яднанага штаба, мы пачалі эвакуацыю. Але ад нашай ранейшай стаянкі нам пашанцавала адысці зусім недалёка — нечакана нам літаральна перарэзалі шлях партызаны аднаго з “фрунзенскіх” атрадаў. Мы зразумелі, што патрапілі ў пастку. З усіх бакоў мы былі аточаныя людзьмі самых розных атрадаў брыгады імя Фрунзе з зброяй напагатове, якім было загадана не выпусціць нас з “фрунзенскай” зоны, чаго б гэта ні каштавала. Мы разгубіліся. Збіты з панталыку, Галіцаў зірнуў на мяне, і ў ягоным поўным адчаю позірку я прачытаў нявыказанае пытанне: што ж цяпер нам рабіць?

А думаць ужо не было калі. Я папрасіў некалькіх таварышаў падставіць мне свае плечы і з гэткай “жывой” трыбуны звярнуўся да партызанаў: “Што б ні здарылася, мы павінны нацэльваць нашу зброю толькі на гітлераўскіх забойцаў. Вы што, збіраецеся страляць па сваіх? Гэта будзе правакацыя і злачынства!” Як толькі я сказаў гэтыя словы, “фрунзенцы” дружна наапускалі свае вінтоўкі, нацэленыя на нас. А я тым часам пачаў чытаць заяву, якую мы падрыхтавалі для генерала Платона. Мне заставалася ўжо зусім няшмат, як раптам — стрэл! Ледзь-ледзь не зачэпіўшы мяне, куля параніла Галіцава плячо... Партызаны, што атачалі нас, адразу ж зноў ухваліліся за зброю... Пярэпалах, сумятня, крыкі... “Дзе, дзе забойца? Злавіце гэтага правакатара! Усадзіце кулю яму ў галаву!”

...Мы так і не даведаліся, хто тады стрэліў. Брыгадныя кіраўнікі — самі! — занеслі Галіцава ў сваю зямлянку, і там урачы аказалі яму першую медыцынскую дапамогу. Колькі ж страху тады было ў вачах кожнага з брыгадных начальнікаў! Як жа напалохаў іх гэты інцыдэнт! Напалохаў не тым, што мог загінуць Галіцаў. Яны баяліся прачуханкі ад раённых партызанскіх кіраўнікоў...

У такой сітуацыі нам не заставалася нічога, як вярнуцца назад на базу ды чакаць, пакуль загоіцца рана камандзіра. Увесь гэты час брыгаднае начальства вылузвалася з скуру, каб паказаць, як клопатліва яно пра наш атрад. Нават сам Субоцін стаў часта да мяне наведвацца, дэманструючы такім чынам сваю “прыязнасць”.

Аднак неўзабаве я атрымаў “сігнал трывогі”. Мне падаў яго той адзіны з гвалтоўна мабілізаваных маладых палякаў, які не стаў “дэзерцірам”. Нейкі час ён быў маім падначаленым, а пасля быў прызначаны брыгадным камсоргам (камсамольскім арганізатарам). Ён паведаміў мне, што ў начальніцкіх колах змовіліся мяне прыбраць і нават падрыхтавалі ўжо план, як

гэта зрабіць. Пад час “засады” пра ўсё паклапоціцца “паліцэйская” куля, “паліцаямі” ж будуць партызаны-“фрунзенцы”, якім будзе загадана забіць мяне як замаскаванага нямецкага агента.

Мне пашанцавала: акурат у гэты час на нашай базе “праездам” апынуўся кіраўнік аддзела баявых аперацый Стаўбцоўскага міжраённага цэнтра Аляксандр Сцепчанка (ён ехаў у аб’яднаны штаб). Я хуценька напісаў ліст пра вынесены мне “смяротны прысуд” і папрасіў Сцепчанку, каб той, як толькі дабярэцца да штаба, тут жа перадаў яго генералу Платону.

Таксама мне прыйшла ў галаву ідэя, не чакаючы адказу ад Платона, распачаць “псіхалагічную атаку” на брыгаднае начальства. Я ўварваўся ў іхны штаб і ва ўвесь голас абвясціў: “Платон ужо ведае пра ваш план забіць мяне!”

Гэта было так знянацку, што ў той момант ніхто з іх нават і не падумаў: аб’яднаны штаб знаходзіўся амаль за пяцьдзсят кіламетраў ад нашай базы, і Сцепчанка проста фізічна не змог бы так хутка туды дабрацца.

Першым “ачуўся” камісар Ваўчук. Ён стаў запэўніваць мяне, што ўсё гэта проста бязглуздыя “чуткі” і што, маўляў, наадварот, брыгаднас кіраўніцтва думае пра тое, каб мяне павысіць ды ўвесці ў штаб злучэння...

Наступнай раніцай спецыяльны сувязны даставіў мне пісьмовы загад ад Платона: Сталярэвіч павінны неадкладна з’явіцца ў міжраённы цэнтр.

Штаб жа брыгады імя Фрунзе праз некаторы час быў з ганьбай распушчаны...

Вядома ж, мы былі задаволеныя гэткай вынікам, аднак неўзабаве з’явіліся новыя трывогі, і цяпер ужо — трывогі пра лёс не толькі аднаго нашага атрада, але й наогул усіх нас — габраяў.

На адным з паседжанняў міжраённага кіраўніцтва, куды мяне запрасіў генерал Платон, прадстаўнік Беларускага штаба партызанскага руху гаварыў пра сітуацыю на розных франтах і ў тыле. У сваім выступленні ён паведаміў і пра змены, што адбыліся ў складзе кіраўнічага апарату Беларусі, з нейкім асаблівым задавальненнем падкрэсліўшы: “У беларускім кіраўніцтве няма больш габраяў”.

Усведамленне таго, што “на тым баку” — не дзе-небудзь, а на “тым баку”, адкуль мусіла прыйсці гэтак жаданае вызваленне! — антысемітызм на-ранейшаму быў на ўзбраенні ў тамтэйшых ідэолагаў, было настолькі гнятлівым, што сэрца, здавалася, вось-вось разарвецца ад якогасыці старажытнага, біблейскага крыку болю, які я памятаў яшчэ з часоў вучобы ў хедэры*: “Мэ-оін ёво эзры? (Адкуль жа прыйдзе маё выратаванне?)”.

А потым зноў — прабліск надзеі, гэтым разам ужо з самой з Масквы.

Неяк наш атрад дзяжурыв на партызанскім аэрадроме. Апрача правіянту, адзення і рознага партызанскага рыштунку савецкі самалёт прывёз

стос свежых газетаў. Пры святле лагернага вогнішча мы прагна чыталі загаловкі. На адным з іх міжволі спыніліся: гэта быў зварот Габрайскага анты-фашысцкага камітэта да “бацькі народаў”. Сталі чытаць — і з самых першых словаў у нас перацяло дыханне.

Я зноў перачытаў пачатак звароту, пасля яшчэ і яшчэ і ўсё ніяк не мог паверыць уласным вачам: “Калі габраі атрымалі Тору, яны знайшлі меч, ахінуты ёю...” Безліч думак пранесліся ў маёй галаве. Калі ў такім важкім маскоўскім дакуменце апіраюцца на Тору і апелююць у адначас да духоўнасці і баявітасці габрайскага народа, гэта можа азначаць толькі адно: пагрозы і нянавісці да габраяў там болей не існуе...

Я не ведаю, што здарылася з маім канём, які ніколі не вызначаўся шпаркасцю, але, напэўна, нават яму на той момант перадалася маё ўзрушэнне: мы імчалі палёным галопаў да габраяў брыгады Бельскага, да габраяў атрада Зорына — ехалі з добрымі весткамі, ехалі з надзеяй, якую атрымалі з Масквы, а Масква — ад старажытных габрайскіх мудрацоў...

Назад у Маскву савецкі самалёт вёз мой палыманы ліст, напісаны тут жа, на адным подыху, і адрасаваны Выканаўчаму камітэту Саюза савецкіх пісьменнікаў, асабіста Перэцу Маркішу. У лісце я заклінаў Маркіша скарыстаць свой аўтарытэт (Маркіш пісаў на ідыш, але быў папулярны ў многіх народаў Савецкага Саюза) і папрасіць Беларуска штаб партызанскага руху вылучыць з наступнай партыі зброі дзве скрыні вінтовак асабіста для больш за 2000 габраяў з усходу і захаду, партызанаў брыгады Бельскага і атрада Зорына, якія палалі жаданнем адпомсціць ворагу, але якім не ставала для гэтага толькі аднаго — зброі.

Пазней, калі пасля заканчэння маёй партызанскай адысеі я знаходзіўся ў Маскве, Перэц Маркіш сказаў мне, што тады атрымаў мой ліст, і неадкладна зрабіў запыт у Беларуска штаб.

Але ніякай зброі мы так і не атрымалі...

* Хедэр — пачатковая рэлігійная школа. — Заўвага перакладніка.

ПАСЛЯ ВЯЛКІХ ПАРАЗАЎ ВОРАГА

Пасля гістарычнай бітвы пад Сталінградам у 1943 годзе для нямецкага войска надыйшла чорная паласа: адна параза за другой. Свае няўдачы на фронце гітлераўцы “кампенсоўвалі” беспрэцэдэнтнай лютасцю на акупаваных тэрыторыях, спаганяючы злосць на мірным насельніцтве, і найперш на габраях, якіх заставалася ў Менскім гета ўсё меней і меней. Тэрор узмацняўся яшчэ й па меры таго, як усё больш адчувальнымі для нацыстаў рабіліся партызанскія ўдары з тылу. Рух супраціву набываў масавы характар. Пасля забойства генеральнага камісара Кубэ акупанты жылі ў заўсёдным страху за свае жыцці. Гэта добра відаць з ліста, які патрапіў у рукі савецкай выведкі. Вось што пісаў дырэктар менскага хлебазавода Эрнст Вестфаль свайму брату на фронт:

“У нас у Менску бухае ўвесь час. Уночы праклятыя міны. Іх тут поўна. Узарвалі электрастанцыю, цэлы тыдзень не было току. Узарвалі паравы кацёл на малочным заводзе. У салдацкім кінатэатры тры дні таму знайшлі некалькі мінаў — шчасце яшчэ, што за паўгадзіны да пачатку сеанса. У нядзелю ўвечары каля афіцэрскага клуба узляцеў у паветра аўтамабіль, які чакаў палкоўніка. Каля вадакачкі ўзарвалі паравоз. Многа немцаў застрэлена проста на вуліцах і ў сваіх дамах... Мне з маімі нервамі прыходзіць капец”. (Цыт. па: *Мы раскажам о Минске*. Мінск: Беларусь, 1966. С. 50.)

У гэты час у Менску дзейнічала 29 падпольных баявых суполак, кожная налічвала ад трох да пяці чалавек. Адны групы з спецыяльнымі заданнямі былі засланыя партызанскім кіраўніцтвам, другіх “скідвалі” на парашутах. Іх функцыі палягалі пераважна ў здабыванні інфармацыі пра сілы праціўніка. Дзейнасць гэтых суполак (у 1943 годзе іх колькасць павялічылася да 130) прывяла да паступовага разбурэння нямецкай акупацыйнай машыны. У сваім рапарце ў штаб СС у Берліне ад 25 ліпеня 1943 года кіраўнік СС і паліцыі ў тылавым раёне групы войскаў “Цэнтр” групенфюрэр СС Бах-Зялеўскі пісаў:

“Сёння ў беларускай адміністрацыі пануе хаос. Яна кантралюе толькі адну трэць Беларусі. Знутры адміністрацыйны апарат раздзірае барацьба за паўнамоцтвы, у якой пераважаюць відавочныя эгаістычныя матывы. Дэмаралізацыя, прадажнасць, крывадушнасць у найгоршым варыянце — усё гэта назіраецца на ўсіх роўнях адміністрацыі”.

Паводле інфармацыі партызанскіх выведнікаў і нашых гетаўскіх сувяз-

ных, 1 лютага 1943 года нацысты ўчынілі ў гета нечуваную “газавую акцыю”. Габраяў жорстка збівалі і заганялі ў душагубкі па 80 чалавек у кожную. Яшчэ да таго як машыны даехалі да Шашкова, вёскі за паўкіламетра ад Трасцянца, усе 500 габраяў ужо атруціліся.

(У сваім лісце рэйхс-камісару Лозэ ад 31 ліпеня 1942 года Вільгельм Кубэ пісаў: “Як вынікае з практыкі баявых сутычак з партызанамі ў Беларусі, у польскіх і савецкіх раёнах камісарыята габраі разам з польскімі паўстанцамі на поўдні і савецкімі — на ўсходзе ёсць галоўнай падтрымкай партызанскага руху. Таму пытанне “як быць з габраямі ў Беларусі” з прычыны небяспекі іх для агульнай сітуацыі ў рэгіёне складае важкую палітычную праблему, якая мусіць разглядацца не з эканамічнага, а менавіта з палітычнага гледзішча”. (Цытуецца паводле згаданай вышэй кнігі А.Айзенбаха.)

Антыгабрайскія акцыі ў Менску паўтараліся зноў і зноў. Мы адчувалі, што неўзабаве нацысты канчаткова ліквідуюць гета. У чэрвені 1943 года ў нашым атрадзе з’явіўся новы чалавек — беларус Кастусь Курыла, якому пашанцавала ўцячы з варшаўскага лагера для ваеннапалонных і дабрацца да нашых мясцінаў, адкуль ён быў родам. Ад яго мы ўпершыню пачулі пра знішчэнне габраяў Варшаўскага гета ў Трэблінцы, узброены супраціў габрайскай баявой арганізацыі ў студзені 1943 года, паўстанне ў красавіку таго ж года. Гэтыя навіны, апрача таго, што абуджалі наш гонар за супляменнікаў, былі для нас прадвесцем вельмі ўжо хуткага канца і гета Менскага.

Нацысцкі звер, цяжка паранены і спаталеныя паразамі на франтах, наносіў спарадычныя ўдары па партызанам. У 1943-м нямецкія войскі напоўніцу змаглі адчуць моц антынацысцкага супраціву ва ўласным тыле. Утрымліваць уладу на акупаваных тэрыторыях гітлераўцам рабілася ўсё цяжэй і цяжэй. Удзень і ўначы на партызанскіх мінах падрываўся нямецкі транспарт, які спяшаўся на фронт. Немцы распачалі кампанію па масіраваным блакаванні партызанскіх базаў. Для гэтага яны мусілі адцягнуць нават некалькі дывізіяў з фронту.

Першымі ахвярамі карных аперацый становіліся сям’яныя суседнікі з партызанскімі базамі вёсак. Налібоцкую пушчу, дзе размяшчалася нашая база, таксама атачылі з усіх бакоў атрады рэгулярных нямецкіх войскаў разам з зондэркамандамі, літоўскімі фашыстамі і данскімі казакамі. Такія блакады партызаны называлі “марафонамі”.

Першы “марафон” у Налібоцкай пушчы пад кодавым назовам “Zauberflöte” (“Чароўная флейта”) доўжыўся з 17 па 22 красавіка 1943 года. З стратамі, але нашыя брыгады й атрады здолелі-такі вырвацца з атачэння. Аперацыя “Герман” у ліпені-жніўні 1943-га была большай па сваім маштабе і тэрміне правядзення. Кіраваў гэтым “марафонам” генерал-маёр СС Готсберг. Удзельнічалі ў аперацыі “Герман” блізу 50000 нямецкіх салдатаў і афіцэраў. У пушчы ў гэты час знаходзілася блізу 20000 партызанаў. Гітле-

раўцы ўчынілі самае сапраўднае паляванне: з “імпэтнымі” пошукамі ахвяраў, дзікунскімі крыкамі і бясконцымі стрэламі... Не абышлося без стратаў і ў нашым атрадзе. Але наогул “здабыча” “паляўнічых” сталася зусім не той, на якую яны разлічвалі. Разбіўшыся на маленькія групкі, налібоцкія брыгады й атрады выслізулі-такі з блакады...

Паводле нямецкіх справаздачаў, пад час аперацыі “Герман” немцы спалілі 150 вёсак. Гэтыя ж справаздачы даюць перабольшаныя лічбы 130 забітых партызанаў і 50 параненых, але не паведамляюць, колькі было забіта і паранена саміх немцаў. Не згадваецца там і пра “ўласаўцаў” — рускіх ваеннапалонных, якіх вучылі-муштровалі ў Германіі для барацьбы з партызанамі. Выпадак з Бараноўскім, які забіў Нохэма-Элье Кагана (пра гэта пісалася вышэй), быў неадзінкавым. Пасля блакады кіраваць атрадам імя Ракасоўскага брыгады імя Жукава быў прызначаны новы камандзір. Пазней ён прызнаўся, што прайшоў вайсковую школу ў прыгарадзе Берліна.

Мы доўга не маглі нарадавацца, калі даведаліся, што партызанскаму кіраўніцтву брыгады Бельскага і атрада Зорына пашанцавала вывесці з блакады ўсіх да адзінага сваіх “партызанаў” — мужчын, жанчын, дзяцей і старых людзей. Сабраўшыся разам, мы (Навум Фельдман, Роза Ліпская, Надзя Шустэр і я) расцанілі гэта як вялікую перамогу асабіста Тэўе Бельскага і Шолама Зорына, а таксама кіраўнікоў іхных штабоў і камандзіраў групаў і аддзяленняў. Апрача усяго, у выніках іх усебакова прадуманых дзеянняў пад час “марафона” мы ўгледзелі й выкананае на сто працэнтаў заданне, якое ўзялі на сябе два гады таму, у жніўні 1941 года: абараніць ад нацысцкіх забойцаў як мага больш габраў.

АПОШНІЯ ДНІ МЕНСКАГА ГЕТА

Пад час ліпеньска-жнівеньскай блакады эсэсаўцы схапілі некалькі нашых партызанаў, якія толькі што прыйшлі ў лес з Менскага гета. Пад катаваннямі ў гестапа яны выдалі адрасы зборных пунктаў, дзе звычайна збіраліся габраі перад тым, як пакінуць гета.

У верасні 1943 года праважатай з гета на базу атрада Зорына была 16-гадовая Броня Гольдман. Менавіта яна паведала нам пра тое, што 1 верасня ўсе гетаўскія мужчыны (апрача, зразумела, тых, каго выратавалі “маліны”) былі пераведзены ў лагер, які знаходзіўся пад сталай аховай эсэсаўцаў і паліцыі. Адтуль іх кожную раніцу пад узмоцненым канвоем вывозілі працаваць на нямецкія ваенныя аб’екты. Працавалі таксама пад нацэленымі рулямі гітлераўцаў.

(21 чэрвеня 1943 года Гімлер разаслаў усім эсэсаўскім і паліцэйскім кіраўнікам сакрэтны цыркуляр, у якім загадваў усіх габраў, задзейнічаных на нямецкіх адпрацоўках на акупаваных усходніх тэрыторыях, дэпартаваць у канцэнтрацыйныя лагеры не пазней за 21 жніўня 1943 года. Гэта азначала, што старыя людзі і частка жанчын мусілі быць “эвакуаваныя на ўсход”, то бок знішчаныя. Усе гета мусілі быць зліквідаваныя. 13 ліпеня 1943 года пад старшынствам рэйхс-міністра па справах акупаваных тэрыторый Альфрэда Розенберга адбылося паседжанне ўсіх рэгіянальных міністраў. Выступаючы па габрайскім пытанні ў Беларусі, генеральны камісар Кубэ казаў пра замену для 16000 габраў, якія працавалі на аўтарамонтных заводах у Менску й Лідзе і падлягалі дэпартаванню ў найбліжэйшыя тэрміны. (Гл.: *А. Айзенбах*. С. 377.))

Аляксандр Пячорскі (быў зняволеным у канцлагеры на Широкай, пазней узначаліў паўстанне ў лагеры смерці ў Сабіборы) сведчыць:

“У верасні 1943 года немцы ў спешным парадку пачалі ачышчаць Менскае гета ад усіх габраў, што яшчэ заставаліся там. Транспарт з 2000 габраў прыбыў з гета ў канцлагер на Широкай, адтуль немцы вывозілі людзей у самых розных кірунках... 18 верасня габраў вывелі ў двор. Было 4 раніцы. У цемры, трымаючы ў руках свае клункі, людзі спыхталіся ў чаргу, каб атрымаць 300 грамаў хлеба, якія выдаваліся на дарогу. У двары было поўна людзей, але не чуваць было, каб хто размаўляў. Дзеці ў страху туліліся да матак. У тую раніцу нікога не білі, нікога не ашпарвалі варам, ні на каго не нацкоўвалі сабак. Камендант Вакс, круцячы ў руках бізун, абвясціў:

“Цяпер вы накіроўваецеся на чыгуначную станцыю. Вы едзеце ў Германію на працу. Гітлер палічыў магчымым захаваць жыццё тым габраям, якія хочуць сумленна працаваць на Германію. Вы едзеце з сваімі сем’ямі. Таксама можаце ўзяць з сабою свае найбольш каштоўныя рэчы”.

Жанчыні і дзяцей прывезлі да станцыі на машынах. Мужчыны ішлі самі. Калі мы праходзілі паўз гета, габраі ўбачылі нас і пачалі перадаваць нам праз агароджу хлеб і іншы харч. Людзі развітваліся адзін з адным назаўсёды, многія плакалі. Кожны ведаў, што яго чакае...

На пяты дзень, апоўдні, пятнік прышыніўся на нейкай глухой закінутай станцыі. На белай шылдзе вялікімі гатычнымі літарамі было напісана: “САБІБОР”. Справа быў лес, злева цягнулася агароджа — тры паласы калячага дроту ў тры метры вышыняй” (Аляксандр Пячорскі. *Паўстанне ў Сабіборы*. М.: Дзяржвыдавецтва “Дэр Эмес”, 1946. С. 5—6).

Такім чынам, мы ведаем, што ў верасні 1943 года габраі яшчэ заставаліся ў Менскім гета. У пачатку кастрычніка апошнія 2000 гетаўцаў яшчэ рабілі адчайныя спробы ўцячы. Броня паведаміла нам, што запанікавалі нават крымінальнікі з “Аператыўнай групы”, якія нібыта ўсё яшчэ кіравалі юдэнратам, біржай працы і габрайскай паліцыяй. Адзін з іх, Зінгер, перадаў нам праз пасярэдніка, што хоча “загладзіць свае грахі” і зробіць усё, што мы яму загадаем. Ён і сапраўды некалькі разоў папярэдзіў нас пра аблавы, якія меліся ўчыніць “аператыўнікі” Эпштэйна, а таксама перадаў нам лісты ад габраяў, якіх раней арыштаваў Разенблат і трымаў у сваім турэмным бункеры.

Міры Стронгінай, якая працавала на біржы працы, мы даручылі правесці “выхаваўчыя” гутаркі з “аператыўнікамі” і паспрабаваць пераканаць некаторых з іх далучыцца да партызанаў.

Нам пашанцавала завабіць у лес Гінзбурга, які прынёс нямала гора габраям; гетаўцы баяліся яго не меней, чым нямецкай паліцыі. Таксама прыйшлі “з пакаяннем” у лес і “аператыўнікі” Міра Маркман, Муля Каган і Абрамчык. Начальнік міжраённага партызанскага штаба Г. Дубаў аддаў гэтых здраднікаў на суд самім партызанам, былым вязням гета. Прысуд быў адзінадушны: “Сабакам сабачая смерць!”, партызаны пагадзіліся нават не траціць на “аператыўнікаў” патроны, а пакараць іх праз атручванне...

Яшчэ чатыры “аператыўнікі” — Меер Сегаловіч, ягоны сын, Шульман і Рубін — ужо былі падрыхтаваныя да адпраўкі ў лес, аднак у апошнюю хвіліку ім здрадзіў, данёсшы на іх у гестапа, іхны ж калега Бяркоўскі. Усіх іх забілі немцы.

З галоўнымі памагатымі нацыстаў Эпштэйнам і Разенблатам таксама вяліся “перамовы”. Аднак нам так і не выпала завабіць іх у лес. Да самага апошняга моманту яны дапамагалі айнзацкамандам заканчваць поўную ліквідацыю гета.

Тым часам загадам генерала Платона мяне накіравалі працаваць у штаб Стаўбцоўскага міжраённага партызанскага цэнтра. Нашая база размяшча-

лася на поўдні Налібоцкай пушчы, недзе за семдзесят кіламетраў ад базаў Бельскага і Зорына. Стала падтрымліваць з імі сувязі было складана, аднак мы дамовіліся, што кожны раз пасля прыбыцця ў лес разам з Броняй Гольдман чарговай групы гетаўцаў мы будзем збірацца разам у штабе атрада Зорына, дзе на падставе апошняй інфармацыі з гета абмяркуем на месцы, што рабіць далей.

Недзе ў канцы кастрычніка, прыйшоўшы на чарговае нашае паседжанне ў штаб Зорына (Броня павінна была ўжо вярнуцца з гета) і толькі глянуўшы на твары камандзіра Шолама Зорына, камісара Хаіма Фейгельмана і начальніка штаба Верттайма, я адразу, яшчэ з парога, адчуў, што здарылася нешта жahlівае. “Што Броня?.. Дзе яна?.. Яна не змагла?..” — я нават не мог ад хвалявання гаварыць. І тут зайшла сама Броня...

Яе немагчыма было пазнаць. Ад заўсёднай яе веселасці і ўсмяшлівасці не засталася і следу — глыбокі-глыбокі смутак, здавалася, літаральна падмяніў ёйны твар. Яна зірнула на мяне неяк асуджана-бездапаможна, і я ўсё зразумеў: не, гэтым разам яна не змагла патрапіць у гета, бо гета ўжо не было ў Менску — былі толькі дым, цяжкі невыносны дым і сажа... Ды яшчэ наўсюль чутны строкат кулямётаў і буханне гранатаў...

Па дарозе ў лес Броня напаткала некалькіх гетаўцаў, якім пашанцавала ўцячы, прывяла іх на базу. Вось што яны казалі.

Усё пачалося на золку 21 кастрычніка. З усіх бакоў гета, дакладней, тыя некалькі вуліцаў, што засталіся ад гета, атачылі немцы. “Raus! Raus!” — з гэтымі заўсёднымі сваімі крыкамі забойцы выганялі людзей на вуліцу, нават не даючы ім апрануцца. Найбольш старалася эпіштэйна-разенблатаўская зграя. Да апошняй хвіліны “аператыўнікі” хадзілі па вулічках і крычалі: “Габраі, можаце не хавацца! Мы ўсё адно вас знойдзем!” І тых, каго знаходзілі, расстрэльвалі на месцы. Вуліцы былі літаральна засланеныя групамі. Сям-там курчыліся ў пакутах параненыя, іхныя стогны заглушаў люты сабачы брэх. Менскае гета, дзе жыло больш за сто тысячаў габраяў, перастала існаваць...

Калі мы крыху ачомаліся ад гэтых жahlівых навінаў, Зорын тут жа выправіў некалькіх чалавек, некаторых — на конях, у кірунку да Менска — дапамагчы дабрацца да партызанаў тым габраям, якім, магчыма, пашанцавала вырвацца з таго пекла і якія зараз блукаюць дзе-небудзь у лесе, не ведаючы, куды ісці. У гэты ж самы дзень у адну з “партызанскіх” вёсак прывялі дзевяноста габраяў, якія пазней папоўнілі 106-ы атрад Зорына. Невялікая група габраяў, якія пераседзелі апошняю разню ў сваіх “малінах”, заставаліся там да ночы, а ноччу выправіліся на ўсход ад Менска, дзе партызанскіх атрадаў на той час было найбольш.

Колькі габраяў змагло выратавацца 21 кастрычніка, мы не ведалі. Асобныя гетаўцы час ад часу прыходзілі ў лес і праз дзень, і праз два, і праз тыдзень. І зусім невялікая група (магчыма, чалавек дзесяць, не болей) хавалася ў гетаўскіх “малінах” да канца, дачакаўшыся там вызвалення.

РЭКВІЕМ І КЛЯТВА

Сшыхтаваныя шэрагі... Загад зорынскага штаба датычаў усіх без вынятку: маладых і старых, жанчын і дзяцей, загартаваных у баях партызанаў і толькі што вызваленых гетаўцаў, на адзенні якіх яшчэ бачныя выцвілыя плямы ад жоўтых латаў, — справа ўсіх і кожнага аддаць даніну памяці змардаванаму нацыстамі Менскаму гета, выказаць хвалу й папану жывых — мёртвым.

“Два гады таму, у жніўні 1941 года, мы звярнуліся ад імя нашага падполля да габраяў Менскага гета з заклікам: “Гета азначае смерць! Усімі магчымымі спосабамі прарывайцеся праз гетаўскую агароджу!” Да канца першага года акупацыі мы праклалі шлях у партызанскі лес. Цяпер мы мусім з жахам канстатаваць: няма больш гета.

Няма больш габраяў у горадзе, дзе цэлыя пакаленні габраяў фармавалі ягонае габрайскае аблічча, ягоную габрайскую сутнасць, ягоны лад жыцця, праліваючы за яго кроў і пот.

Няма больш іх, менскіх габраяў, якія ўпісалі свае імёны ў гісторыю нашага народа, адыграўшы вызначальную ролю ў пачынанні і развіцці ўсіх сацыяльных рухаў — рухаў, у якіх загартаваліся змагары за нашае нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне.

Няма больш іх, менскіх габраяў, якія зрабілі вялікі ўклад у наш нацыянальны і культурны прагрэс. На менскіх вуліцах і завулках ужо не пачуць нашай мовы — ідыш.

Няма больш іх, менскіх габраяў, чые сыны і дачкі пры канцы мінулага стагоддзя актыўна садзейнічалі кансалідацыі вызваленчых сілаў усёй Расіі. Нацысцкія варвары знішчылі й той драўляны дом, дзе з дапамогаю габрайскіх рабочых быў наладжаны першы з’езд Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі.

Няма больш іх, менскіх габраяў, якія былі актыўнымі ўдзельнікамі рэвалюцыйнага руху ў родным горадзе.

Няма больш габрайскага Менска, чые сыны і дачкі змагаліся на барыкадах у 1905 годзе, каб вырвацца з велізарнага гета, агароджанага гэтак званую “мяжой аселасці”.

Няма больш габрайскага Менска, дзе тысячы і тысячы нашых людзей падняліся на ўзброеную барацьбу з пагромшчыкамі пад час грамадзянскай вайны, ствараючы спецыяльныя габрайскія атрады народнага апалчэння.

Няма больш яго, горада, які стаў сведкам росквіту габрайскага мастацтва і літаратуры.

І няма больш аніякай надзеі выратаваць яго. Мы ўсе сіроты, астатнія гетаўскія габраі...”

Далей гаварыць было немагчыма. Людзі плакалі ўсё гучней і гучней, не саромеючыся сваіх слёзаў... У нейкі момант маленькі Фелік, малодшы сын Розы Ліпскай, пачаў тузаць мяне за руку, просячы: “Досыць, дзядзька Яфім, досыць гаварыць — давайце лепей будзем спяваць”.

Але перад тым як распачаць спевы, дакладней, не спевы, а калектыўны кадыш, мы далі цвёрдую клятву габрайскіх партызанаў:

“Калі няма больш габраяў, тады габрайскім народам будзем мы!

Помста за нашых забітых сем’і! Помста забойцам у карычневых кашулях! Помста кожны дзень і кожную ноч! Адплоцім ім нашай пякучай нянавісцю і нашай нястомнай барацьбой!”

ГАБРАЙСКАЯ КРОЎ НА ПАРОЗЕ ВЫЗВАЛЕННЯ

У Стаўбцоўскім партызанскім міжраённым цэнтры ўжо ведалі: набліжаюцца пераломныя дні. Раніцай 23 чэрвеня 1944 года ў штаб літаральна ўляцела нашая радыстка Люда — яна была гэтак ўзрушаная, што толькі і змагла вымавіць два словы: “Баграціён ідзе!”

Супакоіўшыся, яна паведаміла нам пра толькі што пачутую на радыё навіну: гэтай раніцай пачаўся вырашальны наступ савецкіх войскаў, і называлася гэтая стратэгічная наступальная аперацыя “Баграціён”. З усіх бакоў — з поўначы, усходу і поўдня — савецкія войскі меліся прарывацца да сталіцы Беларусі Менска.

Той жа раніцай мы сабраліся на паседжанне, на якім кожнаму з супрацоўнікаў міжраённага цэнтры было даручана паведаміць пра аперацыю “Баграціён” кіраўніцтву пэўнага атрада або брыгады. Разам з гэтай навіной мы павінны былі перадаць партызанам загад заставацца ў поўнай боегатоўнасці, зважаць на тое, што адступаць гітлераўскія групоўкі, магчыма, будуць акурат праз нашыя лясы. Мы не павінны дазволіць ім вырвацца з савецкай блакады. Мы мусім гнаць і знішчаць ворага. Бязлітасна.

Не паведамляючы нават Уладзіміру Царуку, прадстаўніку Беларускага штаба партызанскага руху, я ўскочыў на свайго белага ламавіка і, не пскадуючы, прышпорыў яго — я мусіў своечасова папярэдзіць партызанскія габрайскія базы.

Аднак...

Аднак партызанам атрада № 106 было накапавана яшчэ раз — які ўжо раз! — заплаціць крывёю за сваё вызваленне...

Як і вымагалі захады бяспекі, кіраўніцтва атрада расставіла вакол базы ахову — у выпадку небяспекі ўзброеныя партызаны-габраі абаранілі б старых, жанчын і дзяцей. І яны абаранілі іх — цаною ўласных жыццяў.

Пагроза прыйшла знянадку. Каб жа гэта былі асобныя нямецкія салдаты, якія ратаваліся ўдэкамі, адбіўшыся ад сваіх разгромленых падраздзяленняў! Не, на паставых 106-га атрада напалі адборныя эсэсаўскія галаварэзы, і не некалькі, нават не тузін — цэлая рота! У гарачай няроўнай бойцы палегла шмат нашых людзей, цяжка паранены быў і камандзір атрада, адзін з першых партызанаў-гетаўцаў Шолам Зорын (яму давялося ампутаваць нагу). Гэта быў яшчэ адзін подзвіг, яшчэ адзін бой за жыцці сотняў габраяў, якія

недзе там, у глыбіні лесу, у самым сэрцы “сямейнага лагера” атрада № 106, з трывогай услухоўваючыся ў страляніну, маліліся за сваіх абаронцаў.

У той трагічнай сутычцы з эсэсаўцамі загінуў і мой даўні сябра-зямяк доктар Пачуцкі разам з сваёй жонкай. Не адзін год яны жылі ў Беластоку на адной вуліцы разам з маімі бацькамі. Аднаго разу, калі я выступаў на вялікім партызанскім сходзе, яны пазналі мяне, падышлі пасля сходу, і мы доўга гаварылі пра будучыню. Пачуцкія так спадзяваліся хутчэй вярнуцца да нармальнага жыцця...

...Блукаючы з жалобным выглядам на фоне ўсеагульнай радасці ў толькі што вызваленым родным горадзе, мы ўспаміналі тых, хто не дажыў да запаветнага дня. Мы нават не спадзяваліся сустрэць на менскіх абпаленых вуліцах каго-колечы з ацалелых знаёмцаў. Страты, якія мы панеслі ў апошнія сутычцы з ворагам, у той час, як усім астатнім партызанскім атрадам шанцавала выйсці з апраметнай нядаўніх дзён без адзінае драпіны, моцна прыгняталі наш дух. А гэта ж быў дзень, якога мы гэтак чакалі і які ўсімі спосабамі прыспешвалі...

ХАІМ! МЫ ЖЫВЫЯ!

Колькі ж засталася нас, ацалелых габраяў? Гэтае пытанне мы задавалі сабе ў гэта пасля кожнай антыгабрайскай акцыі нацыстаў. І калі тады, у гэта, мы мусілі цалкам залежаць ад інфармацыі юдэнарата і нашых нацысцкіх “наглядчыкаў”, то цяпер мы падлічвалі свае шэрагі самі — на падставе тых звестак, што прыносілі нам, вяртаючыся з лясоў, габрайскія партызаны, а таксама габраі, пераважна жанчыны, што жылі ў “рускай зоне” сярод беларусаў з “арыйскімі” дакументамі.

З Беларускага штаба партызанскага руху, які цяпер размяшчаўся ў Менску, мы атрымалі паведамленне, што 16 ліпеня 1944 года ў Менску на тэрыторыі іпадрома адбудзецца вялікі ўрачысты мітынг у гонар вызвалення сталіцы ад нацысцкіх захопнікаў, а потым пачнецца парад з удзелам 30000 партызанаў. Партызанскія брыгады й атрады нашага цэнтра не былі ўлучаныя ў спіс удзельнікаў. Прычыны: мы мусілі заставацца ў поўнай боегатоўнасці на месцах, каб не дазволіць разбітым войскам ворага замаскавацца ў пушчы і перагрупавацца. Мы мусілі быць падтрымкай савецкіх войскаў, якія актыўна наступалі на ворага.

Тым не меней Стаўбцоўскаму міжраённаму партызанскаму цэнтру прапаноўвалася паслаць на парад двух партызанаў — прадстаўнікоў брыгад і атрадаў, якія падпарадкоўваліся цэнтру. Гэтымі двума сталі малады беларускі пісьменнік Янка Брыль (служыў у польскай марской пяхоце, удзельнічаў у баях з нацыстамі на Балтыйскім моры, а пасля быў сувязным партызанскай брыгады імя Жукава) і Яфім Сталярэвіч...

Па дарозе ў Беларускае штаб партызанскага руху я намерыўся зноў, як і тры гады таму, калі Гітлер толькі-толькі напаў на Беларусь, прайсціся па вуліцы Маскоўскай, паглядзець, ці ацалелі будынак, які колісь служыў прытулкам кіраўнікам камуністычнага падполля Заходняй Беларусі. І зноў, як і тры гады таму, Маскоўская сустрэла мяне гурбамі зваленага камення, хіба толькі з той розніцай, што цяпер гэта былі ўжо не гурбы, а гіганцкія крушні, сапраўдныя ўзгоркі. На момант я прыпыніўся каля “дома падпольшчыкаў” і — паспяшаўся ў штаб.

Там нас вельмі гасцінна прынялі, сказалі нават, што парад мы будзем назіраць з трыбуны, дзе адмыслова для нас ужо адвалілі два месцы. Начальнік аддзела кадраў штаба Раманаў, якога я ведаў з Беластока, вітаў мяне, быццам родны брат пасля доўгага-доўгага расстання. Аднак радасць гэтая ім-

гненна знікла, калі я запытаў у яго, ці не мог бы хто-коледы з ягонага аддзела даць мне дакладныя лічбы наконт колькасці габраяў, удзельнікаў беларускага партызанскага руху, па кожным раёне і ў прыватнасці — па сталіцы. Насупіўшыся, ён адказаў: “Мы не вядзем статыстыкі па нацыянальнай прыкмеце...”

Гэта была чыстая хлусня. У справядзачы, агучанай пазней Беларускамі штабам, нацыянальная прыкмета фігуравала — ва ўсіх, акрамя габраяў. Габрайскіх жа партызанаў “упіхнулі” ў шэраг зусім нязначных па колькасці нацыянальных партызанскіх групаў з агульным найменнем: ІНШЫЯ...

У тыя дні Менск нагадваў адзін велічэзны партызанскі лагер. На кожным кроку сустракаліся ўзброеныя людзі ў самым розным адзенні, пачынаючы ад дзівакаватай сялянска-гарадской вопраткі і заканчваючы нямецкай вайскавай формай — яе забіралі ў палонных немцаў, але ва ўсіх быў неадлучны партызанскі сімвал — вузенькая чырвоная стужка на шапцы. У самым цэнтры сталіцы, сярод руінаў, “пасвіліся”, паскубваючы пустазелле, партызанскія коні. Высока ў чыстае летняе неба ўздываўся дым партызанскіх вогнішчаў. А ў вялікіх закуродымленых катлах, што віселі над вогнішчамі на рагалінах, кіпела, сквірчэла, духмянілася партызанская ежа. У той дзень Менск сапраўды стаў для партызанаў вялікім партызанскім лесам. І мы з Янкам Брылем таксама, падпарадкоўваючыся лясным звычаям, прыселі каля адной з такіх партызанскіх “кухняў” у кампаніі зусім незнаёмых людзей, слухалі розныя гісторыі ды запускаралі час ад часу ў агульны кацёл з тушанкай лыжкі; лыжка, паводле партызанскіх напісаных законаў, у кожнага свая, заўсёды павінна была быць пры сабе...

Хоць на парад прыйшло меней за адну дзесятую ад усіх 370000 партызанаў, якія змагаліся на Беларусі ў 1100 фармаваннях, усё ж такі гэта было ні з чым не параўнае відовішча: якую ж магутную сілу мы прадстаўлялі! Менавіта гэтае войска нязломных і нястомных народных помнікаў да канца 1943 года ўзяло пад кантроль блізу 60 працэнтаў усёй тэрыторыі Беларусі, у дваццаці раёнах усталяваўшы поўную партызанскую ўладу. Менавіта яны, беларускія партызаны, разгарнулі знакамітую “рэйкавую вайну”, пазбавіўшы немцаў дапамогі з тылу ў гэткі крытычны для іх перыяд наступлення савецкіх войскаў. За адну толькі ноч 3 жніўня 1943 года ўзялі ў наветра больш за 42 тысячы рэк, у выніку чаго былі цалкам разбураныя чыгункавыя камунікацыі, якія выкарыстоўвалі немцы для падвозу сваіх рэзервовых войскаў, цяжкага ўзбраення і боепрыпасаў на паўночна-ўсходні фронт.

А праз год, 20 чэрвеня 1944 года, за два тыдні да пачатку наступальнай аперацыі “Баграціён”, ізноў былі падарваныя дзесяткі тысячаў рэк; у тую ноч мы нават наладзілі ім “праводзіны”, афарбававшы неба ў самыя розныя колеры — колеры трасавальных куляў з нашых аўтаматаў. Тады былі выведзеныя з строю стратэгічна важныя для ворага чыгункавыя лініі Менск —

Ворша, Полацк — Маладзечна, Глыбокае — Вільня і, бадай, асабліва важная Менск — Бранск.

(У адной з лекцыяў прафесар Ясафат Гаркаві выказаў меркаванне, што калі б гэтыя шматлікія тысячы партызанаў былі больш навучаныя прафесійна ваяваць, то яны былі б рэгулярным войскам. Я дазволю сабе не пагадзіцца з паважаным прафесарам. Рэгулярнае войска не змагло б дэмаралізаваць і падарваць адміністрацыйную ўладу ў тыле акупантаў, паралізаваць іхнія камунікацыі і забяспечыць генеральны штаб штодзённай інфармацыяй пра кожны рух ворага. Той жа міжраённы партызанскі цэнтр, дзе мне давялося працаваць, з дапамогай сваёй інфармацыйна-выведкавай “сеткі” мог выдаваць і выдаваў штодзённыя справаздачы пра сітуацыю ў нацысцкай адміністрацыі і войску. І гэта не кажучы ўжо пра вялікую значнасць партызанскага руху як маральна-палітычнага фактару ў падахвочванні мірнага насельніцтва акупаваных тэрыторый да супраціву ворагу.)

Аднак жа вернемся ў Менск, на партызанскі парад 16 ліпеня 1944 года...

Пазнаёміўшы Янку Брыля (пазней ягоныя партызанскія творы прынясуць яму шырокую вядомасць таленавітага пісьменніка) з сваімі старымі таварышамі, беларускімі літаратарамі Максімам Танкам, Піліпам Пестракам ды іншымі, я намерыўся прагуляцца адзін па ўскраінных раёнах Менска, дзе паўсталі тысячы часовых халупінаў. Тут пасяліліся і многія габраі, якіх я ведаў па гета і лесе.

Дабраўшыся туды, я сустрэў шмат знаёмцаў; мы абдымаліся, і нам не патрэбныя былі словы, іх проста б не хапіла, каб выказаць нашу радасць ад усведамлення таго, што мы ацалелі, што ўсё-такі “перажылі ворага”, што нарэшце вярнуліся ў зруйнаваны, але ж гэтакі да болю родны горад.

З Навумам Фельдманам, які таксама — як камісар буйнога партызанскага атрада — апынуўся ў гэты дзень у сталіцы, я наогул не змог гаварыць, настолькі перапаўнялі мяне пачуцці... “Давай счакаем, калі скончыцца парад, тады й пагутарым, — прапанаваў ён, — а зараз...” А зараз мы, ацателыя гетаўцы, надумалі наведаць магілы нашых родных, сяброў і знаёмых, каб яшчэ раз схіліць галовы перад іхнай трагедыяй, каб яшчэ раз аддаць даніну іхнай памяці, каб яшчэ раз праліць пякучую горкую слязу...

Моўчкі хадзілі мы па выпаленых гетаўскіх вуліцах — нямых сведках дзікунскага забойства ні ў чым невінаватых людзей. І ўсё, літаральна ўсё яшчэ так яскрава нагадвала доўгія дні і ночы задротавага калясмертніцтва: будынак юдэнрата з выбітымі дзвярыма і вокнамі; біржа працы і Юбілейная плошча з паваленымі, нібы пасля шалёнага ўрагану, дрэвамі; габрайскія могілкі з незасыпанымі або толькі з большага прысыпанымі магіламі, дзе нават яшчэ бачныя былі парэшткі замардаваных людзей; жудаснае, ажно дрыжыкі прабягалі па скуры, месца (хоць нідзе не было і знаку, што гэта за месца), дзе нацысты закатавалі 5000 габраяў пад час Пурыма 1942 года; на-

рэшце, гетаўская больніца, дзе ўнутры “спачывала” мая верная “маліна” ў кацельні...

Па дарозе назад мы з Фельдманам дамовіліся сустрэцца пасля парада і абмеркаваць: што далей?

...Ніхто з нас дагэтуль ніколі не бачыў такога парада, як гэты: брыгада за брыгадай, атрад за атрадам, людзі напалову ў цывільным і напалову ў форме, з зброяй і без яе, з серыйнымі вінтоўкамі і адмысловымі партызанскімі “вынаходкамі ручной работы” — бясконца чалавечая плынь...

Стоячы на трыбуне, я пільна ўглядаўся ў шэрагі, шукаючы вачыма каго-колечы з знаёмых габраяў. Нярэдка я знаходзіў іх, а найчасцей людзі самі мяне пазнавалі і тады шчасліва махалі мне знізу, бы гукаючы: “Мы тут, мы жывыя!...”

У нейкі момант я не стрымаўся і крыкнуў сам: “Хаім!”

Гэта быў адзін з першых гетаўскіх партызанаў і мой добры сябра па Менскім гета — Хаім Александровіч.

Як толькі я крыкнуў “Хаім!”, прысутныя на трыбуне: і ўсыпаныя медалямі генералы, і ўрадавыя кіраўнікі, і нават сам начальнік Цэнтральнага штаба партызанскага руху Панцеляймон Панамарэнка — усе ўтаропіліся ў мяне. Хто — у здзіўленні, хто — не хаваючы злосці, а хто — скрывіўшыся ў саркастычнай грымасе... Панамарэнка літаральна працяў мяне сваім падзронам калючым поглядам. Як сталася пазней, ён так і не забыў і не дараваў мне той нястрымны радасны вокліч.

АПОШНІ РАЗ ЛЯ ПАРТЫЗАНСКАГА ВОГНІШЧА

Пасля парада бальшыня ягоных удзельнікаў накіравалася ў “партызанскую вёску”, што размясцілася недалёка ад Беларускага штаба партызанскага руху. У партызанаў было яшчэ шмат клопатаў у сталіцы: аформіць дакументы, якія б сведчылі пра іх “партызаншчыну”, атрымаць медалі, заваяваныя ў лесе, і розныя іншыя “фармальнасці”.

На кожным кроку мы сустракалі габраяў. Радасць сустрэчы з імі межавалася з заклапочанасцю: што далей? Ні сем’яў, ні дома, ні працы... Што рабіць было ім — тым, хто не меў анічога, апроча вінтоўкі ці пісталета?..

Перш-наперш мы адшукалі месца і расклалі вогнішча. Прахалодны вечаковы вятрыска прыемна казытаў нашыя твары, патрэскаванне сухога галля нагадвала нам пра дні й ночы, праведзеныя разам у партызанскім лесе. Мы і зараз паводзілі сябе рыхтык партызаны — мы яшчэ не паспелі стаць анікім іншым. Размова завязалася сама сабой. Пачаўшы з успамінаў пра гета, пра тое, як вызваліліся мы адгуль, пра нашых сяброў па абодва бакі гетаўскай агароджы, шмат каго з якіх з намі ўжо не было, мы неяк незаўважна перайшлі да нашых лясных “прыгодаў”, і тут, здавалася, кожны хацеў уставіць сваё слоўка, нават перарваць-паправіць чарговага апавядальніка: “Ды не так ты распавядаеш! Вось жа як было насамрэч...”

Я ўсё не мог адвесці вачэй ад маладога, ажно бронзавага ад загару твару Барыса Хаймовіча. Ён адзіны застаўся з тых чатырох маіх верных таварышаў, з кім давялося мне распачынаць гісторыю нашай гетаўскай арганізацыі супраціву — у адну памятную жнівеньскую нядзелю 1941 года. І ён жа першым пайшоў з гета ў лес. Барыс шмат памятаў пра тыя першыя дні, пра нашыя першыя страты. Божа мой, колькі ж іх, гэтых стратаў!.. Нотке Вайнгаўз, якога некаторыя “мінскеры” помнілі яшчэ з тых дзён, калі ён рэдагаваў габрайскую дзіцячую газету — неразлучны з малымі і іхнымі вясёлымі габрайскімі песенькамі, што звінелі на менскіх вуліцах і гэтак цешылі габраяў... Якаў Кіркаешта, паўнашчокі Яша з сваім “адэскім ідышам”... А як жа нясцерпна балюча было думаць пра Мішу Гебелева! Бястрашны Міша... Колькі ж партызанаў, якія цяпер сядзелі вакол агню, — а людзі, дарэчы, усё падыходзілі й падыходзілі да нас! — вывеў з гета ў лес толькі ён адзін!.. Апынуліся ля вогнішча і некалькі чалавек, якія хадзілі ў свой час у адну школу з Эмай Родавай. Гэта ж толькі падумаць: каб гэтакай мужнай была жанчына!.. Хаім Александровіч прыгадаў, як загінулі пад час

раптоўнага налёту эсэсаўцаў Моця Пруслін і Меер Фельдман... Федзька Шадлецкі, самы першы наш лясны сувязны, сядзеў ціхі й задумлівы, на ягоных грудзях ужо блішчэлі нагароды...

Даўно пераваліла за поўнач, а мы й не думалі разыходзіцца. Здавалася, успамінаць гераізм габраяў у антынацысцкай барацьбе можна было бясконца, і так не хацелася заканчваць гэтакую слаўную нашу гаману... Вось угадалася імя “Дзядзькі Васі”. Пра яго мы даведаліся яшчэ ў гета, на пачатку 1942-га. “Дзядзька Вася” (сапраўднае прозвішча Варанянскі) быў адным з першых партызанскіх камандзіраў, хто працягнуў нам руку дапамогі ў вельмі цяжкую для нас часіну. Невыпадкава, што габрайскія партызаны атрада № 406 неўзабаве далучыліся да яго атрада.

Варанянскі, між іншым, заўсёды ставіўся з разуменнем да “асаблівага габрайскага пытання”, у тым ліку ў самых крытычных сітуацыях. Вось толькі адзін выпадак. Калі атрад адправіўся на аперацыю па знішчэнні варожага гарнізона ў мястэчку Мядзел (Вілейскай вобласці), нашыя партызаны ведалі, што аперацыя мае і яшчэ адну мэту — вызваліць габраяў з тамтэйшага гета. Быў люты бой, не абышлося й без стратаў, але габраяў вызвалілі. Маладыя й баяздольныя сталі партызанамі. А што было рабіць з старымі, жанчынамі, дзецямі?... Камандзір “Дзядзька Вася” адважыўся на рызыкоўны план: партызаны мусяць правесці іх на Вялікую зямлю праз “дзірку” ў лініі фронту! План спрацаваў. І гэта быў толькі пачатак. Тысячы габраяў, пераважна з Менскага гета, былі выратаваныя такім шляхам, у іх ліку й мае таварышы Дзіна Мадэйскер і Лена Майзеліс...

Вось нехта гучна зашаптаў Барысу Хаймовічу: “Ану, пакажы, пакажы, што там напісана! Усім прачытай!” А той: “Ды ну, навошта...” Успрасілі-такі прачытаць. Пры святле вогнішча партызан агаласіў “характарыстыку”, выдадзеную яму штабам 208-га партызанскага палка: “Барыс Файвелевіч Хаймовіч за час партызанскай барацьбы паказваў прыклады мужнасці і алвагі, актыўны ўдзельнік сарака партызанскіх баёў”. Прачытаў і сарамліва апусціў голаў — як жа ганарыўся я ў той момант ім, першым партызанам Менскага гета!..

Імя Гірша Добіна, габрайскага пісьменніка, я ведаў яшчэ да вайны. Цяпер, каля вогнішча, партызаны расказвалі, як спрытна ён абыходзіўся не толькі з вінтоўкаю, але й з самаіскаю. Ну й весялосці было ад ягоных сатырычных лясных аповедаў “Кніжка-малышка — фахістам крышка!” — Гірш выдаў у лесе ажно цэлую серыю такіх “кніжчак”!..

Слухаць Шымена Лапідуса — адно задавальненне... Ужо немаладым ён выправіўся з гета следам за сваім сынам Ізраілем ствараць базу габрайскага партызанскага атрада ў каладнінскім лесе, але ў сэнсе баявігасці мог даць фору любому маладому. А ўжо калі пачынаў распавядаць пра сваю партызаншчыну ў грамадзянскай вайне ў 1919-м, дык маладзеў, здавалася, проста на вачах! Хто ж як не ён, бывалы лясны баец, мог навучыць законам ляснога

жыцця маладых партызанаў. “Тут, у лесе, такі закон, — любіў паўтараць Шымен, — глядзі ва ўсе вочы ды слухай ва ўсе вушы, а патроны каб былі заўжды сухія і папагатове!”

Аднаго разу, калі камандзір Ізраіль Лапідус выправіўся разам з шасцю-дзесяццю партызанамі на дыверсію да шашы, што вяла з Пухавічаў на Старыя Дарогі, стары Шымен апынуўся ў першых шэрагах. “Цярпенне, хлопцы, галоўнае — цяперенне...” — папярэджаў маладыя “тарачыя галовы” Шымен, калі партызаны, стаіўшыся, чакалі на ўзбочыне. І дачакаліся-такі, паслухаліся старога! Цэлы карны атрад эсэсаўцаў, што ехаў на дзевяці грузавіках “ачышчаць” лес ад партызанаў, знайшоў сваю смерць пад кулямі саміх жа партызанаў. Знянацку байцы Ізраіля Лапідуса абрынулі на нацыстаў такі шчыльны агонь, што тыя, агаломяныя, пачалі проста выкульвацца з машын, дзе на іх урукапашную ўжо кінуліся партызаны. Білі не шкадуючы, чым толькі можна было. Заскочыўшы ў кузаў аднаго з грузавікоў, стары Шымен пачаў дубасіць па галовах гітлераўцаў прыкладам сваёй вінтоўкі ды пры гэтым яшчэ па-камандзірску падбадзёрваць таварышаў: “Біце іх, хлопцы, адплаціце ім за гэта, за Тучынку!” У той сутычцы былі знішчаныя семдзесят чатыры карнікі. Некалькіх з іх Ёсель Янкелевіч задушыў уласнымі рукамі. Абрам Халяўскі, які размажджэрыў чарапы некалькім немцам ручкаю рэвальвера, жартаваў: “Шкада было на іх траціць патроны!” Падсумаваў вынікі той аперацыі Шымен: “Мы ўзялі восем немцаў у палон, дык калі яны пачулі наш менскі ідыш, іхная паганая кроў, пэўна, так і застыла на месцы...”

Колькі чалавек было ля вогнішча — столькі і гісторый. Лейзер Лосік раскажаў, як “па сваёй уласнай ініцыятыве” даў аднаму селяніну, якога добра ведаў, заданне прывесці з Менскага гета ў лес групу габраяў. Першы раз усё закончылася паспяхова (разам з іншымі габраямі селянін прывёў у лес маці і сястру Лейзера). І другі раз абышлося. Трэці — не...

Гісторыя, якую распавёў Ісак Міндэль, прагучала як анекдот, але так здарылася на самой справе, на пачатку “марафона”: “Немецкі самалёт праляцеў над нашымі галоўкамі і скінуў бомбу, тая ўпала — ну проста мне пад ногі! Сапраўдны цуд, бо гэта ж колькі партызанаў толькі што створанага атрада імя Пархоменкі маглі загінуць ад гэтай бомбы! Але яна не ўзарвалася. І што, вы думаеце, зрабілі нашыя хлопцы? Хаім Бернштэйн, Хаім Двоскін і Цукерман, тройка партызанскіх дынамітчыкаў, надумалі адаслаць бомбу назад — ейным жа гаспадарам. Яны “замініравалі” ёю дарогу блізу вёскі Паўдарожжа (Івянецкага раёна). Вынік? Трыццаць фашыстаў, якія ехалі “марафоніць” у партызанскі лес, былі забітыя сваёй жа бомбай, вернутаі ім габрайскімі партызанамі...”

...Мы маглі б так праседзець тры дні і тры ночы, бадай, не кранаючыся з месца, хіба што зрэдзчас падкладваючы ў агонь галлё, і ўсё адно не змаглі б раскажаць пра ўсё, што зрабілі габраі, прарваўшыся праз гетаўскую агароджу, каб помсціць з лесу забойцам нашага народа.

Тады мы яшчэ не ведалі дакладных лічбаў, якія адлюстроўвалі б маштаб удзелу габраяў у партызанскім руху. Але мы ведалі пэўна, што па нашай ініцыятыве, з гета і з лесу, з дапамогай баявой арганізацыі Менскага гета, то бок не адной сотні яе сяброў і прыхільнікаў, а таксама з дапамогай менскіх падпольшчыкаў “на тым баку” і прыхільных да нас партызанскіх камандзіраў, былі створаны наступныя партызанскія фармаванні:

партызанскі атрад № 406 (пазней злучыўся з знакамітым атрадам “Дзядзькі Васі”);

5-ы партызанскі атрад імя Кутузава (II Менскай партызанскай брыгады);

партызанскі атрад імя Будзённага (брыгады імя Панамарэнкі);

партызанскі атрад імя Дзяржынскага (брыгады імя Фрунзе);

партызанскі атрад імя Сяргея Лазо (пазней злучыўся з атрадам імя Кутузава);

партызанскі атрад імя Пархоменкі (брыгады імя Чапаева);

партызанскі атрад № 106 (“зорніцы”), які складаўся больш як з 600 габраяў Менскага гета...

Гэта — што датычыць беспасярэдняга, арганізаванага, масавага ўдзелу менскіх габраяў ва ўзброенай партызанскай барацьбе супраць нацыстаў. Мы падалі дадзены спіс у Беларускі штаб партызанскага руху, і там яго пацвердзілі. Гэтаксама мы паведамілі ў штаб факты на конт актыўнага ўдзелу падполля Менскага гета ў шматлікіх дыверсіях, якія прынеслі смерць сотням гітлераўцаў і значную шкоду прадпрыемствам, што працавалі на патрэбы нямецкага войска.

ЗАМІЖ СПАГАДЫ І ДАПАМОГІ — НЯНАВІСЦЬ І ПАГРОЗЫ

Першыя дні пасля вызвалення мы, гетаўска-партызанскія актывісты, часта наладжвалі “паседжанні” — бадай што як “камітэт”. Апошні раз мы сабраліся ў пяцёрх: Нохэм Гольдман, Барыс Хаймовіч, Хаім Александровіч, Роза Ліпская і я. Урэшце, мы былі ўжо не ў гета, дзе адчувалі адказнасць за лёс тысячаў зняволеных нацыстамі габраяў. І мы былі ўжо не ў лесе, адкуль маглі дапамагаць гетаўцам, нават не пытаючыся на гэта афіцыйнага дазволу. І гета, і лес аднолькава засталіся ў мінулым. Цяпер мы знаходзіліся пад уладаю савецкіх нормаў, якія адмаўлялі людзям у якой-кольчэ ініцыятыве без найвышэйшага ўзгаднення яе з адзінай партыйнай лініяй і дазволу на яе з боку ўрадавых органаў. Урэшце, і за гэтакія вось “паседжанні”, на якіх мы прымалі незалежныя пастановы, нас запраста маглі абвінавачваць у найцяжэйшым з усіх злачынстваў — фракцыянізме, і нават не проста ў фракцыянізме, а ў нацыяналістычным фракцыянізме! Што ж, праз нейкі час яно сапраўды акурал так і здарылася: абвінавачванні абрынуліся з самае верхатуры партыйна-ўрадавага апарата Беларусі, а менавіта з вуснаў самога Старшыні Савета Міністраў і Першага сакратара Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі...

Тады ж, на нашым заключным “паседжанні”, мы, былыя кіраўнікі баявой арганізацыі Менскага гета, паставілі:

1) мабілізаваць групы габрайскіх партызанаў (чым больш іх будзе — тым лепей) для збору звестак па ўсіх партызанскіх брыгадах і атрадах на конт колькасці габраяў, якія прыйшлі ў лес з гета ў складзе арганізаваных суполак або паасобку. Барыс і Хаім прызначаліся адказнымі за ўсходнія раёны; Нохэм, Роза і я — за заходнія. У выбары канкрэтных крыніцаў інфармацыі апірацца на ўласны адум;

2) усякімі магчымымі сродкамі пастарацца данесці да кіраўнікоў кампартыі і ўрада праўду пра тое, што адбылося з габраямі ў Менскім гета, праўду пра ўдзел гетаўцаў у антынацысцкім супраціву, а таксама пра сітуацыю, у якой апынуліся габраі цяпер, калі пакінулі лес ці ўкрыцці. І — папрасіць дапамогі для іх вяртання да нармальнага жыцця.

Да перапісу габраяў спрычыніўся не адзін тузін групаў габрайскіх партызанаў. Некалькі з іх нават знайшлі магчымым зноў вярнуцца ў лес, каб сабраць звесткі па тых брыгадах, што не бралі ўдзелу ў парадзе. Зрэшты, мы

асабліва не спадзяваліся, што гэтакім чынам вызначым дакладную колькасць габраяў, якія змаглі вырвацца з гета, або тых, хто ацалеў пасля доўгіх гадоў і месяцаў барацьбы. І тым не менш такі перапіс дазваляў нам прынамсі прыкладна ўявіць маштабы супраціву менскіх габраяў: наколькі актыўна адрэагавалі ў калектывным і індывідуальным парадках менскія гетаўцы на наш галоўны да іх зварот у першыя месяцы акупацыі “Гета азначае смерць! Прарывайцеся скрозь гетаўскую агароджу!”?

“Ніжняя рыса” падлікаў выглядала прыкладна так: за 25 месяцаў (за 4 месяцы ў 1941-м, за ўвесь 1942-гі і за 9 — у 1943-м) з Менскага гета ў лес пашанцавала выбрацца блізу дзесяці тысячам габраям, у іх ліку жанчынам, дзецям і старым. Галоўнымі “праваднікамі” гетаўцаў у лес былі гетаўская баявая арганізацыя, падпольны гарадскі цэнтр і розныя партызанскія фармаванні. Некаторая колькасць габраяў патрапіла ў лес незалежнымі групамі і паасобку. Колькасць габраяў, якія перажылі ваеннае ліхалецце ў “рускай зоне”, нам вызначыць не ўдалося.

Што да нашай другой задачы — дапамагчы габраям вярнуцца да нармальнага мірнага жыцця, то тут нас чакала глухая каменная сцяна.

Адпаведна з нашай пастановаю я папрасіў сустрэчы з загадчыкам аргінструктарскага аддзела ЦК КП(б)Б В.Закурдаевым. Наогул дамовіцца пра сустрэчу з высокім партыйным або ўрадавым работнікам заўсёды было нялёгка. Тым больш складана — наколькі я меркаваў — мне будзе прабіцца на гэтакую сустрэчу пад час бязладдзя першых месяцаў пасля вызвалення, бязладдзя ў тым ліку і ва ўрадавым апарате краіны, а тут — калі ласка! — на першую ж маю просьбу мне адказваюць, што таварыш Закурдаеў будзе чакаць мяне наступнай жа раніцаю! Зрэшты, радаваўся я дарма...

Я пакідаў кабінет Закурдаева прыгнечаны як ніколі. Хаім Александровіч вельмі трапна тады згадаў сваю ўлюбёную габрайскую паказку: “Ты хадзіў патрабаваць спадчыну, а мусіў заплаціць за пахаванне...” (Падрабязнасці сустрэчы з Закурдаевым можна знайсці ў маёй кнізе “Ву біст ду, таварыш Сідараў?” (“Дзе вы, таварыш Сідараў?”. Тэль-Авіў, 1975. С. 232—253.)

Закурдаеў не тое што не прыслухаўся да маіх словаў — ён нават не даў мне магчымасці як след выказаць нашыя праблемы. Я проста не разумеў, чаму ж тады мне так ахвотна прызначылі гэтую сустрэчу. На момант я нават яшчэ падумаў, што гэта зрабілі з-за спачування вялікай трагедыі нашага народа і што яны ўсё ж гатовыя былі нам дапамагчы... Як жа я памыляўся, думаючы гэтак!

Не даўшы мне нават раскрыць і рота, Закурдаеў адразу ж папрасіў мяне ў самых дробных падрабязнасцях расказаць пра дзейнасць Менскай гарадской баявой арганізацыі: з чые ініцыятывы стваралася; хто былі арганізатары; ці былі і якія рознагалосці сярод удзельнікаў ды інш. І пакуль я адказваў на ягоныя пытанні, ён усё запісваў і запісваў...

Калі ж я падышоў да сутнаснай мэты свайго візіту і пачаў распавядаць

пра падзеі ў гета, ролю гетаўскага падполля, сітуацыю з габрайскімі партызанамі пасля іхнага вяртання з лесу, Закурдаеў прыкметна занерваваўся. Ім няма дзе жыць, казаў я, бо нават у каго і ацалела былая кватэра, то там ужо даўно пасяліліся іншыя людзі. Ім няма што апрануць, няма грошай на харчаванне. А што ўжо казаць пра культурнае габрайскае жыццё, ад якога не засталася і следу! Варта ўсё зрабіць для яго адраджэння, каб паказаць, што нацысцкім варварам не ўдалося дасягнуць сваёй мэты — знішчыць культуру габрайскага народа...

Чым больш я гаварыў пра сутнасць нашых праблемаў, тым усё больш відочнай рабілася “рэакцыя” загадчыка аддзела ЦК — ён проста мяне не слухаў. Ён нават не глядзеў у мой бок. Калі ж я скончыў, Закурдаеў страпнуўся, прастрэліў мяне калючым позіркам і ў якасці адказу задаў мне пытанне, якім проста забіў мяне на месцы, я ледзь не грывнуўся з таго цэкоўскага крэсла. Пасля ўсяго, што я яму расказаў, ён запытаў мяне, і “пытанне” ягонае насамрэч было сцверджаннем: “З усіх народаў, нацыянальнасцяў і народнасцяў СССР — чаму нікога больш так ненавідзяць, як габраяў?”

Я нічога не адказаў на гэта. Але ж, напэўна, Закурдаеў усё зразумеў па маім твары, бо тут жа змякчыў сваё антысеміцкае “пытанне”, прапанаваўшы мне “ўсё”, што я яму распавёў, выкласці ў пісьмовай форме...

Пасля ўсяго гэтага мы тым не меней падрыхтавалі дакумент, у якім падрабязна прасачылі ўсю гісторыю Менскага гета разам з усімі жахамі, што выпалі на долю ста тысячаў савецкіх габраяў, пералічылі ўсё, што зрабіла для габраяў гетаўскае падполле, і прыклалі спіс 150 найбольш актыўных гетаўскіх падпольшчыкаў. Гэтаксама мы апісалі цяжкое цяперашняе становішча 5000 габраяў, якія хацелі б вярнуцца да нармальнага жыцця пасля службы ў партызанскіх атрадах ці пасля доўгіх пакутлівых гадоў “чакання” ва ўкрыццях у “рускай зоне” Менска ці бліжэйшых вёсках. І пры канцы мы прасілі забяспечыць фінансавую дапамогу габраям і паспрыяць у аднаўленні габрайскага культурнага жыцця. Каб унікнуць якіх-колечы падазрэнняў у “габрайскім фракцыянізме”, мы паставілі пад нашым “мемарандумам” толькі адзін подпіс — мой. І паслалі ўсе паперы ў сакратарыят Цэнтральнага Камітэта КП(б)Б.

Неўзабаве пасля гэтага я атрымаў запрашэнне на сустрэчу з сакратаром ЦК КП(б)Б таварышам Маліным. Як і Закурдаева, яго, здавалася, цікавіў перш за ўсё гарадскі цэнтр супраціву, асабліва ягоны арганізацыйны перыяд, асобы ягоных кіраўнікоў, іхная дзейнасць і іхныя рознагалосці ўнутры цэнтра (асабліва ў сувязі з Ваенным саветам). (Некаторыя савецкія гісторыкі спрабуюць рэабілітаваць Ваенны савет, нягледзячы на тое што ягоныя кіраўнікі цалкам зламаліся пад час гестапаўскіх допытаў.) І зноў жа, як і Закурдаеў, Малін зусім не цікавіўся ні тым, што здарылася ў Менскім гета, ні вядучай роляю гетаўскага падполля ў стварэнні таго ж гарадскога цэн-

тра супраціву, ні праблемамі, з якімі сутыкнуліся тысячы ацалелых габраяў цяпер, пасля вызвалення Менска. Пры канцы я пачуў, бадай, тое ж самае, закурдаеўскае: “Падрыхтуйце дакладную запіску і чакайце адказу”.

Мае сябры, беларускія пісьменнікі, адкрылі мне “тайну” — чаму Закурдаеў і Малін гэтак хутка мяне прынялі і чаму яны гэтак цікавіліся менавіта тым, як стваралася гарадская падпольная арганізацыя.

Па-першае, з усіх людзей, якія стаялі ля вытокаў першага і другога цэнтраў супраціву ў Менску, я быў адзіны, хто ацалеў пад час вайны. (Праз гады мае розныя дакументальныя сведчання выкарыстоўваюць у сваіх працах гісторыкі і белетрысты.) А па-другое, калі ў пачатку 1942 года ў Маскве даведаліся пра стварэнне ў Менску баявой падпольнай арганізацыі, там расцанілі гэта як... справу рук правакатараў!

Зрэшты, у гэтага ганебнага “глумачэння” была свая логіка. А як жа іначай маглі растлумачыць узнікненне падполля ў Менску партыйныя і ўрадавыя кіраўнікі Беларусі, якія, у першыя ж дні вайны панічна ўцякаючы на ўсход, не толькі анічога не зрабілі, каб эвакуаваць насельніцтва, але нават не пакінулі аніводнага з сваіх афіцыйных прадстаўнікоў для арганізацыі супраціву нямецкім акупантам у сталіцы? Дапамогі ж ад ЦК КП(б)Б не было — хто ж яшчэ тады мог стварыць падполле? А тут яшчэ і нейкая габрайская падпольная арганізацыя, якая ўжо да гэтага была створаная ў гета, але пасля чамусьці спрычынілася й да стварэння гарадскога падполля? Дый на чале якісьці невядомы малады чалавек Славiк Пабядзіт! Ну, вядома ж, правакатары!..

Такім чынам, як адзінага жывога з кагорты стваральнікаў Менскага баявога падпольнага цэнтра, мяне мусілі цяпер “дапытваць” — каб праз чатырнаццаць гадоў, у ліпені 1960 года, змог з’явіцца “афіцыйны дакумент”, падрыхтаваны супрацоўнікамі Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ і Інстытута гісторыі АН БССР, — даследаванне дзейнасці падпольнай баявой арганізацыі ў Менску, заснаванае на сведчаннях відавочцаў.

Датычна гета ў прадмове да гэтага “афіцыйнага дакумента” знаходзім: “У гета, якое гітлераўцы заснавалі ў раёне Астроўскага, Рэспубліканскай, Абуткавай, Апанскага, Сухой, Татарскай вуліцаў і Юбілейнай плошчы, савецкія жыхары габрайскай нацыянальнасці былі цалкам знішчаныя.” Наконт гетаўскай баявой арганізацыі даследаванне кажа, што “ў гетаўскай групе былі: М.Л.Гебелеў, М.Л.Екельчык, М.М.Пруслін, Х.М.Прусліна, Г.Д.Смоляр (“Яфім”, “Скромны”, “Сталярэвіч”), Н.Л.Фельдман і іншыя”. І гэта — усё.

Пры апісанні дзейнасці асобных менскіх падпольшчыкаў аўтары гэтага даследавання выкарыстоўвалі розныя мае матэрыялы, у тым ліку і першую кніжку пра Менскае гета, аднак яны цалкам праігнаравалі ролю гетаўскага падполля і самаахвярныя подзвігі гетаўцаў. Што ж, даследаванне пісалася пад час росквіту антысемітызму ў Савецкім Саюзе, у тым ліку і ў Беларусі...

Тым часам для нашых незалежных габрайскіх ініцыятываў у Менску надыходзілі зусім невясёлыя дні.

Неяк мы даведаліся, што якіясьці вулічныя хуліганы збілі, а затым абрабавалі некалькіх габрайскіх жанчын, якія спрабавалі прадаць сёе-тое з ацалелых (дзякуючы суседзям) каштоўнасцяў. Ім проста не было як іначай здабыць грошы на харч. Група габрайскіх партызанаў і інвалідаў вайны, абураных гэтым інцыдэнтам, прыйшла да мяне параіцца: “Што ж рабіць з гэтымі антысемітамі, якіх становіцца ў Менску ўсё больш і больш?” А што насамрэч нам было рабіць? Адзінае. Я так і сказаў ім: “Супраціўленне! Такого нельга цяпець!” Сказана — зроблена. Партызаны вельмі хутка прыструнілі тых антысеміцкіх нягоднікаў, што паглуміліся з габрайскіх жанчын...

Прыкладна тым жа часам я зусім выпадкова сустрэў на вуліцы габрайскага пісьменніка Ірмяху Друкера. Ён яшчэ быў у войску. Мы ведалі адзін аднаго яшчэ па сустрэчах у Харкаве, дзе я рэдагаваў габрайскую моладзевую газету “Ды юнге гвардзіе” (“Маладая гвардыя”). Ад Друкера я даведаўся, што вярнуліся ў Менск з усходу габрайскія паэты Айзік Платнер і Гірш Камянецкі. (Пад час жжойскай чысткі 1937—1938 гадоў ім ледзьве ўдалося выратавацца.)

Неўзабаве мы сустрэліся ўчатырох і надумалі наладзіць габрайскі літаратурны ранішнік. Я меўся падрыхтаваць лекцыю пра ролю савецкай габрайскай літаратуры ў барацьбе супраць гітлераўскага фашызму. Платнер і Камянецкі збіраліся проста пачытаць свае вершы. (Друкер як савецкі вайсковец палічыў за лепшае не ўдзельнічаць у імпрэзе.) Дырэктар галоўнай менскай бібліятэкі дазволіў нам правесці чытанні ў адным з пакояў ацалелага бібліятэчнага корпуса.

Гэта было першае габрайскае культурнае мерапрыемства пасля вызвалення. Прыйшло шмат людзей, “прагных да слова на ідыш”. Усё працякала так, як і было запланавана; не “па праграме” ж было толькі адно: у нейкі момант з свайго месца ўзняўся маёр паветраных сілаў і, выставіўшы пустое рукаво, гучна сказаў: “Хаця я і інвалід, але яшчэ магу абараніць неба над нашай габрайскай радзімай — Палестынай!”

Пра абедзве гэтыя падзеі — наш “супраціў” антысеміцкім хуліганам і “прамове” габрайскага пілота — хутка прачулі высокія ўрадавыя чыноўнікі.

Аднаго разу вечарам на паседжанні партыйных работнікаў (на якім прысутнічаў сам “бос”, Першы сакратар ЦК КП(б)Б П.Панамарэнка) Платнер, Камянецкі і я пачулі словы, якія, на думку абодвух маіх сяброў, савецкіх габрайскіх паэтаў, можна было разумець не больш не менш як вынесены нам траім смяротны прысуд.

Панамарэнка цярыліва выслухаў маю прамову, а казаў я шмат: пра сітуацыю з ацалелымі габраямі, пра неабходнасць спагадлівага падыходу да гэтых людзей, якія столькі напакутаваліся, страцілі родных і блізкіх, а цяпер

яшчэ засталіся без даху над галавой, без працы, нарэшце, пра тое, што габраі цяпер мелі патрэбу ў самай рознай падтрымцы, у тым ліку і культурнай, праз мастацкую творчасць габрайскіх пісьменнікаў і актораў...

Аднак гэтым разам я не пачуў прапановы “ўсё занатаваць”. Нашая “дакументацыя” была ўжо добра вядомая Панамарэнку; на гэтым паседжанні ён якраз-такі ўспомніў наш “мемарандум”, абвінавачіўшы мяне ў “нацыяналістычнай абмежаванасці”. Ды каб жа на гэтым і скончыліся ягоныя абвінавачванні! Не, гэта было яшчэ самае мяккае з таго, што ён нам сказаў. У той позні вечар мы пачулі ад яго словы, поўныя адразу і пагрозаў, і абвінавачванняў, і варожасці: “Гэта вапшыя людзі арганізавалі габрайскія банды, каб біць інвалідаў вайны! Гэта вы наладзілі габрайскую нацыяналістычную сустрэчу з сіянісцкімі прамовамі! Мы хутка пакладзем канец усяму гэтаму...”

Вось што мы пачулі! І хоць пасля гэтага, адрозна ад маіх савецкіх сяброў, я ўсё яшчэ сумняваўся ў тым, што гэтакім чынам Панамарэнка абвясціў нам смяротны прысуд, мяне не на жарт апанавала трывога за наш далейшы лёс. (Праз чатыры гады Платнера і Камянецкага арыштавалі. Неўзабаве пасля “рэабілітацыі” яны памерлі ў Менску.)

Хутка, наколькі мог, у тую цяжкую зіму 1944—1945 гадоў я напісаў кніжку пра Менскае гета і адвёз яе ў маскоўскае выдавецтва “Дэр Эмес”. Калі я раскажаў пра ўсе нашыя апошнія нягоды сакратару Габрайскага антыфашыскага камітэта Шахне Эпштэйну і майму старому сябру Іцыку Фефэру, у мяне склалася ўражанне, што яны не ўспрынялі пагрозы беларускага “боса” надта сур’ёзна. Адно, што паралі яны мне, калі прагледзелі сабраныя намі матэрыялы пра Менскае гета і цяперашнюю сітуацыю з габраямі, — гэта падняць у Менску пытанне аб пераводзе мяне на сталую працу ў Габрайскі антыфашысцкі камітэт у якасці прадстаўніка камітэта ў Беларусі.

Калі ж я папрасіў іх напісаць для мяне якую-коледчы “паперчыну”, накітаваў рэкамендацыі, яны завялі і ўрэшце адмовіліся гэта зрабіць. “Ты ведаеш, як, што і дзе трэба сказаць”, — пачуў я ад Іцыка. У той жа час ён запэўніў мяне, што сабраныя намі матэрыялы абавязкова дойдучь “да самага верху”. (І сапраўды, праз нейкі час яны былі надрукаваныя ва ўнутраным бюлетэні ЦК КПСС у Маскве.)

У “сваім” жа ЦК КП(б)Б мне заявілі адназначна й катэгарычна, што аніякага прадстаўніка Габрайскага антыфашыскага камітэта ў Беларусі не будзе.

Дзякуючы клопатам кіраўнікоў антыфашыскага камітэта я ўладкаваўся спецкорам газеты “Эйнікайт” (“Адзінства”) па Беларусі, што дало мне магчымасць, будучы ў эпіцэнтры габрайскага жыцця, самому рабіць высновы: ці можна было ў СССР загаіць глыбокія раны, якія нанёс габрайскаму народу Гітлер?..

Пасля аднаго з паседжанняў у канцы 1945 года, пад час якога кіраўнік

Савецкага інфармацыйнага бюро і намеснік наркама замежных справаў Лазоўскі заслухаў справаздачу Габрайскага антыфашысцкага камітэта, я прыйшоў да высновы, што на савецкую габрайскую супольнасць насоўваецца катастрофа. (Як прадстаўнік “Эйнікайта” я атрымаў дазвол прысутнічаць на тым паседжанні.) Менавіта тады ў прысутнасці высокіх вайсковых чыноўнікаў і — вядома ж! — агентаў дзяржбяспекі разгарэлася неўтаймаваная спрэчка паміж Іцыкам Феферам і Перацам Маркішам з самымі жадлівымі абвінавачваннямі і контрабвінавачваннямі.

Для мяне стала зразумела: над Габрайскім антыфашысцкім камітэтам ужо быў занесены страшэнны кулак, якому заставалася адно давярпыць свой смяротны ўдар...

Між тым кулак гэты вісеў яшчэ амаль тры гады. Пра смяротны ўдар я даведаўся, калі быў ужо ў Польшчы.

ФІНАЛ ІНШЫ І... АДНОЛЬКАВЫ

Пасля паўстання ў Варшаўскім гета й татальнага знішчэння найбуйнейшай габрайскай супольнасці ў Еўропе Гітлер узяўся за ліквідацыю ўсіх астатніх гета. Менскае было адным з апошніх.

Як растлумачыць, што гета ў Менску праіснавала на шэсць месяцаў даўжэй, чым гета ў Варшаве, даўжэй, чым гета ў Беластоку і Вільні, не кажучы ўжо пра менш населеныя гета? Пытанне — не з шэрагу малазначных. Асабліва калі згадаць, што дзікунскія намеры нацыстаў у дачыненні да савецкіх габраў выявіліся ва ўсёй сваёй непрыхаванай азварэласці ў сталіцы Украіны Кіеве, дзе разня ў Бабіным Яры адбылася *адразу ж пасля* акупацыі горада. Падобным жа чынам дзейнічалі яны і на ўсіх астатніх савецкіх тэрыторыях — у Крыме і на Паўночным Каўказе, у Смаленску і ў самой Беларусі, дзе найбуйнейшыя габрайскія супольнасці бязлітасна выразаліся адна за адной.

У некаторай ступені нямецкія й савецкія дакументы даюць нам адказ на гэтае пытанне.

Горад Менск стаўся тым найважнейшым стратэгічным пунктам, які Гітлер, як той казаў, не мог ні абысці, ні аб'ехаць пад час сваіх маланкавых ваенных аперацый у кірунку да Масквы; да самага апошняга моманту Менск быў ваенна-адміністрацыйным цэнтрам, дзе канцэнтравалася значная колькасць нямецкіх вайсковых адзінак, у тым ліку й тых, якія ў дадатак да сваіх рэзервовых і абарончых функцый выконвалі ролю забеспячэнцаў матэрыяльных патрэбаў фронту.

Савецкае даследаванне падпольнага руху супраціву ў Менску, пра якое мы згадвалі вышэй, падае, што ў Менску “знаходзіўся сталы вайсковы гарнізон колькасцю 5000 чалавек (у тым ліку афіцэраў); акрамя таго, тут былі размешчаныя рэзервовыя часткі, штаб корпуса, які ахоўваў тыл сярэдняга фронту, штаб СС і ягоныя падраздзяленні, кіраўніцтва СД (Sicherheitsdienst), палявая паліцыя, гестапа, выведка ды інш. Тут немцы таксама канцэнтравалі свае адміністрацыйныя органы: генерал-камісарыят Беларусі (які ўзначальваў гаўляйтэр Вільгельм Кубэ), раённы камісарыят і Менскі гарадскі камісарыят”.

Гэтую велізарную акупацыйную машыну трэба было абслугоўваць. Менскае гета зрабілася галоўным пастаўпчыком прымусовай працоўнай сілы для гэткай вялікай колькасці вайсковых і цывільных нямецкіх аб’-

ектаў, а таксама для прадпрыемстваў, якія не былі эвакуаваныя або ацалелі пасля бамбёжак. З часу ўсталявання савецкай улады менскія габраі пераважна былі рабочымі, шмат хто — высокай кваліфікацыі, прычым не толькі ў “традыцыйных” габрайскіх спецыяльнасцях.

Гэты факт (яго адзначаюць і нямецкія дакументы) якраз і брала ў разлік вышэйшае кіраўніцтва ў Берліне, калі аддавала дырэктыву, згодна з якой габрайскім рабочым-спецыялістам часова гарантаваліся жыццё і праца. У той жа час нацысцкія ўлады ў Менску самымі рознымі сродкамі імкнуліся ізаляваць іх ад астатніх гетаўцаў, асабліва пасля таго, як габрайскія рабочыя пачалі раптоўна “знікаць” з гета. (Падпольная гетаўская арганізацыя сістэматычна выводзіла ўсё новыя і новыя групы габраёў у партызанскі лес.) Апрача загаду аб стварэнні ў гета асобнай “зоны для спецыялістаў” (загаду, які ў значнай ступені сабатаваўся гетаўскім падполлем), у мэтах ізаляцыі гетаўскіх “спецыялістаў” рабіліся і іншыя захады, у прыватнасці, “казерніраванне”, згодна з якім габрайскія рабочыя мусілі заставацца на сваіх працоўных месцах і днём, і ўначы. Калі ж некаторыя габраі “навучыліся” пераадольваць і гэтую перашкоду, нацысты ўзялі рабочых пад узброеную варту і ў ход пайшлі сумнавядомыя метады, вынайдзеныя й адпрацаваныя ў канцэтрацыйных лагерах.

Нямецкія габраі ў “гамбургскім” гета спачатку былі крышку ў больш прывілеяваным становішчы дзякуючы “ліберальнаму” стаўленню да іх генеральнага камісара Кубэ. З гэтае прычыны ўзнік востры канфлікт паміж Кубэ і эсэсаўскім начальнікам Штраўхам, які нават паскардзіўся быў на гаўляйтэра ў Берлін. Ва ўсіх цывільных акупацыйных структурах, у тым ліку ва ўласным кіроўным апарце, Кубэ задзейнічаў пераважна нямецкіх габраёў і нават стварыў для іх спецыяльнае прадпрыемства. Такая сітуацыя доўжылася да ліпеня 1942 года, калі ў выніку чарады бойняў “гамбургскае” гета было ліквідавана. (Роля “гамбургцаў” у забеспячэнні немцаў працоўнай сілай была вельмі нязначнай, бо належалі яны пераважна да сярэдняга класа і інтэлігенцыі.)

Поруч з агульным імкненнем нацыстаў “ашчаджаць” габрайскіх рабочых для задавальнення ўласных жа патрэбаў у працоўнай сіле прыкметна вылучаецца той беспрэцэдэнтны факт, што ў Менскім гета знішчальныя “акцыі” праходзілі заўсёды, без перапынкаў, ад самага пачатку. Ва ўсіх іншых буйных гета перыяды “зацішша” доўжыліся цэлыя месяцы. У Менскім жа не праходзіла і тыдня без планамерных смяротных “акцыяў” ці лакальных пагромаў на пэўных вуліцах. У выніку гэтага дзённага й начнога крывавага тэрору насельніцтва гета скарачалася сістэматычна і ў вялікай колькасці. Няўхільная боязь аказацца ахвярай раптоўнай аблавы карнікаў была прычынай надзвычай напружанай атмасферы — гэта таксама ёсць адметнаю ўласцівасцю Менскага гета. У такой сітуацыі вынаходлівасць мен-

скіх гетаўцаў у ладаванні рознага роду хованак дасягнула нечуванага роўню тэхнічнай дасканаласці.

Спецыфіку Менскага гета вызначаў і шэраг істотных фактараў, якія датычылі наогул габрайскай супольнасці Менска, ейнай даваеннай гісторыі і асаблівасцяў нямецкай акупацыі.

Першае. Адрозна ад габраёў Польшчы і Заходняй Еўропы савецкія габраі не мелі доступу да інфармацыйных крыніцаў, з якіх яны маглі б даведацца пра смяротную небяспеку, якую ўяўляў для габрайства гітлераўскі фашызм. Напрыклад, менскія габраі не ведалі пра “Крышталёвую ноч” (*Kristallnacht*) у Германіі, не ведалі пра масавае выгнанне польскіх габраёў у Збонжын, не ведалі ні пра гітлераўскі план вынішчэння габраёў у ягоным “Mein Kampf”, ні пра “канчатковае развязанне” (*Endlosung*) габрайскага пытання, пра што гаварылася на канферэнцыі ў Ванзее. За два тыдні да нападу Гітлера на Савецкі Саюз савецкае кіраўніцтва афіцыйна адмаўляла існаванне такой пагрозы. Гэта дэзарыентавала савецкае насельніцтва наогул і заспакойвала габраёў у прыватнасці.

Маўчанне савецкага прапагандыскага апарата пра гітлераўскі тэрор у Германіі і акупаваных краінах Заходняй і ўсходняй Еўропы ўсыпляла пільнасць габраёў, многія з якіх, асабліва габраі старэйшых пакаленняў, меркавалі, што “гэта тыя ж самыя немцы”, якія акупавалі Менск пад час Першай сусветнай вайны, і што можна будзе неяк “паладзіць з імі”. У першыя дні гета мне даводзілася чуць ад многіх гетаўцаў, што тэрор у Менску — часовы і што прычына ўсіх нашых нягодаў — неабмежаваная ўлада нямецкіх вайскоўцаў.

Такім чынам, адной з галоўных вызначальных рысаў габраёў Менскага гета была іх поўная псіхалагічна-палітычная дэзарыентаванасць.

Другое — поўная дэзарыентаванасць і бездапаможнасць менскіх габраёў у тым, што датычыла інстытуцыялізацыі нутранага гетаўскага жыцця пад безупынным тэрорам немцаў. Гэтая асаблівасць паходзіла яшчэ з савецкага мінулага, калі ў 1930-х былі ліквідаваныя ўсе арганізацыйныя формы габрайскага грамадскага і культурнага жыцця.

Ва ўсіх гета ўсходняй Еўропы мадэллю габрайскай рады (юдэнрата) служыла даваенная кегіла, арганізаваная па партыйным прынцыпе. У Менску не толькі не засталася і следу ад кегілы, але і не існавала аніякіх савецкіх габрайскіх арганізацый, кіраўніцтва якіх магло б стаць стрыжнем пры стварэнні юдэнрата. Ва ўсялякім выпадку Менскае гета было адзіным, дзе юдэнрат выбіраўся беспасярэдна акупацыйнымі ўладамі, дый тое было зроблена цалкам наўгад.

Праўда, здарылася так, што прызначаныя немцамі юдэнратаўцы аказаліся сумленнымі й годнымі людзьмі, якія насамрэч клапаціліся пра лёс гетаўцаў і якія да сакавіка 1942 года самі ўваходзілі ў падпольную гетаўскую арганізацыю. Стыль жа кіравання ў менскім юдэнраце, спосабы ар-

ганізацыі ягоных аддзелаў і біржы працы былі цалкам пазычаныя ў савецкіх арганізацыйных мадэляў, што выявілася нават і ў тэрміналогіі.

У Менскім гета не існавала палітычных партыяў. І хоць гетаўская падпольная арганізацыя пачала стварацца на ўзор камуністычнай партыі, найперш шляхам рэкамендацыі ў склад падполля палітычна надзейных гетаўцаў, ад гэтага мадэлі вельмі хутка адмовіліся. Адзіным крытэрам супольніцтва ў падпольнай ячэйцы або ў групе, якая выводзіла габраяў у лес, засталася рэкамендацыя падпольных актывістаў, правяраных і надзейных людзей. Важная роля ў арганізацыі падпольнай барацьбы належала выхадцам з Польшчы або Літвы, якія мелі за плячыма вопыт адпаведнай працы. Якой-кольчы варожасці паміж “усходнікамі” і “заходнікамі” ў Менскім гета не існавала — праўда, да таго моманту, калі верхаводзіць у гета пачалі гестапаўскія “аператыўнікі”, на чале якіх стаялі два ўдэскачы з Польшчы — Эпштэйн і Разенблат.

Адсутнасць у Менскім гета палітычных партыяў паскарала працэс кансалідацыі руху супраціву і пераадолення рознагалоссяў паміж “заходнімі” лідэрамі (якія лічылі, што для арганізацыі барацьбы і стварэння ўласна самой арганізацыі ў гетаўскіх умовах не патрабуецца аніякага “дазволу звыш”) і “ўсходнімі” лідэрамі (якія прывыклі дзейнічаць толькі па ўказцы). Між іншым, падпольшчыкам з “рускай зоны” пазбавіцца гэтакай “прывычкі” (якая напачатку і была перашкодай для стварэння Менскага гарадскога цэнтра супраціву) дапамаглі якраз кіраўнікі гетаўскага падполля.

У Менскім гета не было і “класавых адрозненняў”, якія назіраліся ў іншых гета. Сярод менскіх гетаўцаў не існавала відавочнага падзелу на багатых і бедных. Савецкая сацыяльная і эканамічная палітыка мела тэндэнцыю да “ўраўноўвання” сацыяльнага статусу грамадзян, у тым ліку і габраяў. Аднак менавіта гэтая акалічнасць і прывяла нарэшце да таго, што смяротнасць ад голаду й хваробаў дасягнула крытычнага роўня на другі год акупацыі — то бок тады, калі паспелі ўжо вычарпацца тыя небагатыя грашовы-матэрыяльныя “запасы” гетаўцаў, якія можна было абмяняць на харч. Па сутнасці выжыць зрабілася магчымым толькі працуючы на немцаў, бо гэта гарантывала хоць нейкае харчаванне. Разам з безупынным тэрорам гэтая акалічнасць вытлумачае, чаму ў Менскім гета не было крамаў, кавярняў, кабарэ, тэатраў, як у іншых гета. Гэта проста было немагчыма.

У Менскім гета не было і знаку культурнага жыцця. Па-першае, адлучаны ад свайго нацыянальнага культурнага жыцця ў выніку савецкай культурнай палітыкі, менскія габраі не адчувалі ўжо і патрэбы яго мець, і наўрад ці з’явіліся б у гета якія культурніцкія ініцыятывы, калі б на гэта нават меўся дазвол. А па-другое, у атмасферы заўсёднага страху за ўласнае жыццё было немагчыма і думаць пра такія рэчы. Праўда, у першыя месяцы гета яшчэ былі якіясьці кволыя спробы гетаўскіх вернікаў стварыць штось на шталт кангрэгацыі, хоць бы на выпадкі вялікіх святаў, але і ад гэтага неўза-

баве адмовіліся з прычыны ўсё той жа пагрозы ці не штодзённых раптоўных аблаваў нацыстаў.

Летнімі вечарамі гетаўцы звычайна збіраліся ў сваіх нутраных дворах, каб перакінуцца “словам на ідыш”. Тут, за зачыненымі веснічкамі, можна было пагутарыць з габраямі, якія колісь вучыліся ў хедэры ці звычайнай габрайскай пачатковай школе; заўсёды цікавымі суразмоўцамі былі выпускнікі Менскага педагагічнага інстытута. Нярэдка сярод гетаўцаў трапляліся вельмі добрыя знаўцы габрайскай літаратуры, і ў найбольш “мірныя” вечары мы настальгічна чыталі па памяці Ізі Харыка, Аксельрода ды іншых габрайскіх паэтаў.

У сярэдзіне жніўня 1941 года ў Менскім гета пачала выкрышталізоўвацца падпольная арганізацыя, якая паступова выпрацавала структуру, вызначыла мэты і метады барацьбы ды ўзялася за практычнае выкананне сваіх задачаў. Хоць структура гетаўскай арганізацыі і была, можна сказаць, заканспіраванай (ячэйкі ад пяці да дзесяці чалавек), аднак жа галоўным арганізацыйным прынцыпам, як бачыла яго кіраўніцтва ад самага пачатку, мусіў быць такі: кожны падпольшчык мусіць хавацца ад ворага і ад падзроных асобаў, але — не ад звычайнага гетаўца. Якраз апошняму сябра падпольнай ячэйкі і павінны быў вытлумачаць гетаўскую сітуацыю і менавіта ад яго даведвацца, чым жывуць гетаўскія габраі і што найбольш ім патрэбна ў пэўны момант.

Было няпроста навучыць актывістаў-“усходнікаў” прынцыпам канспірацыі, якая была ці не другой натурай актывістаў-“заходнікаў”: Хаіма Александровіча, Аўрома Шляхтовіча, Рувіма Гейблума, Геніка Цукера і мяне. Савецкім жа габраям малодшага і старэйшага пакаленняў гэтыя прынцыпы былі цалкам чужыя — акалічнасць, якая і сталася галоўнай прычынай многіх правадаў, асабліва калі за падпольшчыкамі пачалі шпіёніць “аператыўнікі”.

Сувязі гетаўскага падполля з першым юдэнратам, з ягонымі адказнымі асобамі на прадпрыемствах і наогул з значнаю часткаю гетаўскага жыхарства паступова й спарадзілі чуткі пра “сакрэтнае кіраўніцтва” арганізацыі. Урэшце, адпаведна з тымі прынцыпамі і ўяўленнямі, якія цягам доўгіх гадоў укараняліся ў савецкім менталітэце, нашае падпольнае кіраўніцтва пачало разумецца бальшынёю гетаўцаў ні больш ні менш як “прызначанае” Масквой... Пазітыўнае ў гэтым міфе было тое, што людзі прымалі нашыя папярэджанні і звароты блізка да сэрца. У сваю чаргу гэта дапамагала нам фармуляваць лозунгі й мэты, за якія мы меліся змагацца.

Аднак трэба прызнацца, што пераканаць габраяў у правільнасці нашага галоўнага лозунга “Гета азначае смерць! Разбурайце гетаўскую агароджу!” было зусім няпроста. Канчаткова паверылі нам гетаўцы толькі пасля шэрагу расправаў, якія ўчынілі нацысты ў 1941-м, калі ілюзіі наконт гітлераўцаў (маўляў, гэта тыя ж самыя немцы, якіх мы ведаем яшчэ па Першай сусвет-

най) пачалі развейвацца з кожнай новай ахвяраю, з кожнай новай бойняю... Пасля таго як быў “урэзаны” цэлы гетаўскі раён вуліцы Нямігі, да людзей дайшло, што мы ж іх пра гэта папярэджвалі, і неўзабаве гетаўцы пачалі ўжо самі ў нас пытацца: “Што рабіць? Якім чынам мы можам разбурыць гетаўскую агароджу?”

Знайсці хоць нейкі адказ на дадзеныя пытанні і падмацаваць яго рэальнымі справамі — гэта і зрабілася сутнасцю руху супраціву ў Менскім гета і заставалася ёю да самых апошніх дзён ягонага існавання. У выратаванні жанчын, дзяцей і старых ды ў вывадзе гатовых да ўзброенай барацьбы гетаўцаў у партызанскі лес мы бачылі галоўны змест габрайскага супраціву нацыстам.

Адсюль мы й зыходзілі, калі прыкладалі самыя розныя намаганні, каб дасягнуць практычных вынікаў: шукалі ў “рускай зоне” людзей і месцы, дзе можна было б прытуліць габрайскіх дзяцей, і пасля перапраўлялі іх туды; у вялікай колькасці штампавалі гетаўскія пашпарты, працоўныя пропускі і “аўсвайсы” для жанчын і маладых габраяў, якія адпаведна з савецкаю завядзёнкаю не прайшлі абрад абразання; нарэшце, рыхтавалі лясныя базы, куды можна было б вывесці значную колькасць старых, жанчын і дзяцей. У выніку быў створаны габрайскі партызанскі атрад пад кіраўніцтвам Шолама Зорына.

Адрозна ад іншых гета ў Менскім наогул не было спрэчак наконт таго, заставацца ўсім разам у гета і разглядаць яго як адзіную габрайскую базу для барацьбы або далучацца да партызанаў у лесе. Тут шмат што падказваў менскім габраям іх гістарычны досвед. Як і пад час грамадзянскай вайны 1918—1919 гадоў, калі для супраціву пагромшчыкам арганізаваліся асобныя працоўна-сіянісцкія, бундаўскія і камуністычныя габрайскія атрады і калі габраі змагаліся ў шэрагах тагачасных партызанскіх атрадаў, — партызанская барацьба супраць гітлераўскіх забойцаў разглядалася як натуральны спосаб удзелу ў антыфашысцкай вайне, спосаб змагання з ворагам у ягоным жа датклівым тыле. На карысць партызанскай барацьбы сведчыў і фактар вялікага працэнту гетаўцаў з вайскавай вывучкай і вайсковым досведам (прычым гэта датычыла і мужчын, і жанчын), а таксама блізкасць да Менску лясных масіваў.

Імкнучыся аб’яднаць як мага больш баяздольных габраяў у партызанскіх шэрагах, гетаўскія падпольшчыкі напачатку пасылалі групы габраяў у агульныя партызанскія атрады (перш за ўсё на ўсход ад Менска), а потым і на спецыяльныя базы, створаныя самімі гетаўцамі. Гэтыя габрайскія групы паступова зрабіліся эфектыўнымі баявымі адзінкамі. Габраі Менскага гета былі сярод першых арганізатараў шырокага партызанскага руху на Беларусі.

Зыходзячы ў лес, гетаўцы не ратавалі сваю шкуру, як думалі некаторыя. Паводле нашага перапісу, палова менскіх габрайскіх партызанаў загінула ў

беспасярэдняй узброенай барацьбе супраць немцаў. І гэта была гераічная смерць салдатаў, смерць помснікаў, якія калі ўжо намерыліся змагацца з ворагам, дык да самага канца — не шкадуючы ўласных жыццяў.

У гетаўскім падполлі мы разглядалі дыверсійную і інфармацыйна-ведкавую дзейнасць у самім Менску як адзін з асноўных аспектаў габрайскага супраціву. На многіх менскіх прадпрыемствах, якія працавалі пераважна на патрэбы нямецкага войска, гетаўскія падпольшчыкі (іх звычайна засылалі туды нашыя людзі з біржы працы) праводзілі як ціхі “няўражлівы” сабатаж, так і сур’ёзныя дыверсіі, у выніку якіх былі знішчаны сотні нямецкіх салдатаў і афіцэраў. Адно з такіх дзёрзкіх дыверсіяў гетаўцы ўчынілі на бровары, атруціўшы вялікую партыю алкагольнай прадукцыі, падрыхтаванай для адпраўкі на нямецкі фронт.

Дадзеныя нашай выведкі, якія мы атрымлівалі з важных ваенных аб’ектаў немцаў, карты і схемы, якія здабываліся нашымі людзьмі і перадаваліся кіраўніку Менскага падпольнага цэнтра Славіку Пабыдзіту, інфармацыя пра перамяшчэнне і месцы канцэнтрацыі сілаў ворага, у тым ліку гестапаўскіх атрадаў, — усё гэта “працавала” на агульны супраціў ворагу і, вядома ж, рабілася бяспечным набыткам у руках вайсковых кіраўнікоў за лініямі фронту. Чаго варта была адна толькі выведкавая дзейнасць адважнага габрайскага скульптара Бразера, які выносіў інфармацыю проста з казармаў гестапаўскіх афіцэраў, за што і заплаціў уласным жыццём!..

Роля гетаўскага падполля ў арганізацыі нелегальных друкарняў і забеспячэнні партызанскіх атрадаў друкарскім рыштункам адзначалася савецкімі гісторыкамі. Першую такую друкарню ў адным з лёхаў у “рускай зоне” заснаваў гетавец Міша Чыпчын. Габраі ж, якія працавалі ў менскім Доме друку, заўсёды забяспечвалі падпольную прэсу паперай, фарбай ды іншымі патрэбнымі матэрыяламі.

Яшчэ адной важнай праяваю супраціву былі шчыльныя стасункі Менскага гета з “рускай зонай”, якія нярэдка грунтаваліся на сямейных сувязях. Змяшаныя шлюбныя пары (габраі і “арыйка” ці наадварот) “выцягнулі” на “той бок” нямала гетаўцаў. Дый наогул гетаўская баявая арганізацыя, падтрымліваючы на працягу амаль усяго свайго існавання самыя шчыльныя кантакты з Менскім гарадскім падпольным цэнтрам, значна дапамагла апошняму пашырыць свой уплыў у антынацысцкай барацьбе ў “рускай зоне”.

Вялікае значэнне для партызанскага руху мела й медычная дапамога, арганізаваная гетаўскім падполлем. Сваёй самаахвярнай службай гетаўскаму насельніцтву, сваімі надзвычайнымі паводзінамі ў той час, калі ўтойванне ад немцаў фактаў існавання заразных хваробаў у гета было справай жыцця і смерці, і, вядома ж, сваімі прафесійнымі подзвігамі ў партызанскім лесе дактары Менскага гета ўпісалі асабліва яркі раздзел у гісторыю габрайскага супраціву.

Гетаўскія падпольшчыкі ў шэрагах габрайскай паліцыі на чале з Зямам Серабранскім, а таксама людзі, якіх заслалі ў паліцыю мы (Зяма Окунь, які быў адным з кіраўнікоў габрайскай баявой арганізацыі, Арон Фітэрсон, партызан яшчэ часоў грамадзянскай вайны, ды іншыя), як маглі стрымлівалі й выкрывалі тых “калегаў”, што, занадта “захапіўшыся сваёй роляй”, пачыналі тэрарызаваць гетаўцаў. Пасля папярэджання гетаўскімі падпольшчыкамі гэткія “артысты” перасталі злоўжываць сваёй “роляй”. Выкрыццё “Аператыўнай групы” гэтаксама паслужыла папярэджаннем здраднікам, якімі пагарджалі ўсе насельнікі гета.

Да самага апошняга моманту “неафіцыйнае” партызанскае кіраўніцтва ў лесе, узначаленае былымі арганізатарамі і актывістамі гетаўскага падполля, працягвала ствараць спецыяльныя базы для ўсё новых і новых групаў гетаўцаў, актыўна заклікала габраў да ўзброенай барацьбы з захопнікамі і да масавага збору матэрыяльнай дапамогі партызанам.

Габрайскія лясныя кіраўнікі з усіх сілаў імкнуліся дапамагчы ацалелым габрайскім партызанам і габрайскім выгнаннікам, што хаваліся ў “рускай зоне”. Яны нават спрабавалі сёе-тое зрабіць у кірунку аднаўлення культурнага і грамадскага габрайскага жыцця ў Менску, аднак гэтыя спробы былі сустрэтыя афіцыйным непрыняццем і пагрозамі, а ўрэшце — рэпрэсіямі.

Мінулі гады, і ў Менску пачалася масавая эміграцыя ў Ізраіль. Сярод менскіх габраў, якія апынуліся ў Ізраілі, мы радасна віталі шмат каго з тых, хто змагаўся супраць фашызму ў гета і лесе. Разам з імі мы ўшаноўваем і захоўваем памяць пра замардаваных нацыстамі гетаўцаў, гетаўскіх падпольшчыкаў і габрайскіх лясных партызанаў, якія загінулі ў барацьбе з фашызмам.

ПРАЗ ГАДЫ — У АПОШНІ РАЗ

Цягам усіх пасляваенных гадоў я спрабаваў патрапіць у Менск. Мне хацелася наведаць магільныя сяброў, якіх я ведаў па гета, яшчэ раз пабачыць мясціны, звязаныя з нашай падпольнай дзейнасцю, адшукаць жывых былых гетаўцаў і разам успомніць палеглых.

Між тым паміж Варшавай і Менскам ёсць мяжа. Каб перайсці праз яе, трэба савецкая віза. Блізкія сябры ў Менску й Маскве папярэджвалі мяне: “Лепей заставайся ў Варшаве...”

Пасля забойства Саламона Міхоэlsa ў Менску, пасля арышту габрайскіх пісьменнікаў і пагрому ацалелых габрайскіх інстытуцыяў (Габрайскага антыфашысцкага камітэта, выдавецтва “Дэр Эмес”, газеты “Эйнікайт”) немагчыма было і думаць пра паездку ў Менск. У 1956 годзе ў Бухарэсце я сустрэўся з габрайскім паэтам Якавам Штэрнбергам, якога толькі што вызвалілі з турмы. Ён сказаў мне, што пад час допытаў кэгэбісты пыталіся ў яго: “Калі вы сустракаліся з Смолярам і што вы дамовіліся рабіць?”

У 1961 годзе, пасля з’яўлення габрайскага часопіса “Советыш геймланд” (“Савецкая радзіма”), мае маскоўскія сябры намякнулі мне, што цяпер мне ўжо можна прыехаць. І я паехаў — як афіцыйны прадстаўнік выканаўчага камітэта Таварыства польска-савецкай дружбы. Мой першы прыпынак быў у Менску.

Гэта быў ужо не той горад, які я наведаў упершыню ў 1920-х. Я ўбачыў новыя ажыўленыя шырокія вуліцы з будынкамі ў стылі савецкага рэалізму (галоўнае — дэкараваны фасад!). Гетаўскі ж раён быццам бы і ацалеў, стаяў на тым самым месцы, праўда, шмат ужо чаго я не ўбачыў, а тое, што засталася, выглядала неяк вельмі ўбога, атульвалася сутоннем пахілых бедных дамкоў-хацінаў...

Вялікай была мая радасць ад сустрэчы з старымі таварышамі, якія расказалі мне, што цяпер у Беларусі зноў павысілася цікавасць да гісторыі падпольнай барацьбы пад час нямецкай акупацыі, што ў музеі Вялікай Айчыннай вайны гета прысвечаны цэлы экспазіцыйны раздзел і што сярод экспанатаў там ёсць і мая кніжачка пра гета.

Ва ўдзельнікаў падпольнай барацьбы бралі інтэрв’ю. Я меў доўгую гутарку з гісторыкам В.С.Давыдавай і, пэўна, узбагаціў ёйную скупую інфармацыю пра тыя змрочныя часы. Таксама я сустрэўся з беларускімі пісь-

меннікамі Уладзімірам Карпавым і Іванам Новікавым, якія закраналі ў сваіх творах гетаўскую тэму.

Пад час адной з гутарак з сябрамі мы думалі, як ушанаваць памяць нашых таварышаў, пачынальнікаў супраціву. Прыгадалася імя кіраўніка Менскага падпольнага цэнтра Славіка Пабядзіта. Хто быў ён, гэты высокі, мажны малады чалавек, з кім я сустрэўся ў першыя дні гетаўскага падполля? Хто быў ён, гэты малады чалавек, каго я мусіў пераконваць у неабходнасці стварэння цэнтралізаванага органа, вакол якога маглі б аб'яднацца ўсе паасобныя групы, што намерыліся змагацца з нацысцкім ворагам не на жыццё, а на смерць? Хто ён, гэты чалавек, які заўсёды быў гатовы дапамагчы гетаўскім змагарам?

Нам было ўжо вядомае ягонае сапраўднае імя — Ісай Казінец. Мы ведалі, што ён прыехаў з Баку. Гісторыкі ўжо спрабавалі адшукаць дэталі біяграфіі гэтага чалавека, які спачатку аб'яднаў групы супраціву чыгуначнікаў, былых савецкіх работнікаў, навукоўцаў, студэнтаў-юрыстаў, гетаўскай арганізацыі, Камароўскага раёна, а пазней — групойкі й арганізацыі наогул усіх раёнаў Менска.

Напачатку я ніяк не звязваў імя Ісай з габрайскімі імёнамі Ешуа і Ісая. Урэшце, нічога не было незвычайнага ў тым, калі рускім давалі біблейскія імёны Маісей (Мошэ), Іакаў (Якаў), Самуіл (Шмуэль) ды інш. І ўсё ж загадка не давала мне спакою. У абліччы Славіка я не заўважаў нічога, што б казалася пра тое, што ён рускі і толькі рускі. Хто ведае? А раптам?

Я папрасіў заўсёды поўнага энергіі і лёгкага на пад'ём Ёнаха Родзінава, карэспандэнта “Фолкс-штyme” (“Голас народа”) ў Рызе, паспрабаваць знайсці кагосьці з Славікавай сям'і й даведацца пра яго ўсё, што магчыма. Праз нейкі час Родзінаў прыслаў мне наступны ліст:

“Я атрымаў ліст ад сястры Ісая Паўлавіча Казінца. Яна піша, што з іхнай вельмі вялікай сям'і засталіся толькі два чалавекі — яна і ейны старэйшы брат, які жыве ў Алма-Аце, цяпер на пенсіі. (Ейны муж з Магілёва, з Беларусі.) Ад нараджэння Ісай Казінец — Ешуа (Егошуа), а нарадзіўся ён у Генічаску, горадзе на Азоўскім моры, недалёка ад Крыма, у Запарожжы на Украіне*.

Быў камсамольцам, пасля школы працаваў на нафтавых промыслах у Батумі, затым вучыўся ў тэхнікуме. Пасля ўз'яднання Беларусі яго прызначылі галоўным інжынерам-нафтавіком у Беластоку. Меў жонку і дваіх дзяцей, якіх яму ўдалося эвакууваць на самым пачатку вайны, але па дарозе дзеці памерлі. Ягоная жонка дабралася да Алма-Аты, дзе пазней зноў выйшла замуж.

Іх было тры браты (Міша, Ісай і Барыс) і дзве сястры (Рахель і Цыля).

* Афіцыйныя савецкія крыніцы месцам нараджэння І.П.Казінца называюць г. Батумі. — Заўвага перакладніка.

Ганна, іхная маці, памерла пад час эвакуацыі. Рахель крышку ведае ідыш. Яна піша, што пісьменнік Іван Новікаў звязваўся з ёю, і яна дала яму дакладную інфармацыю пра сваю габрайскую сям'ю, але ў сваіх творах ён нідзе пра гэта не згадвае”.

Такім чынам: першым арганізатарам руху супраціву нацысцкім акупантам у беларускай сталіцы Менску быў габрай — Ісай (Ешуа) Казінец.

...Па дарозе да могілак я вырашыў прыпыніцца каля дома № 25 па вуліцы Няміга — галоўнае “яўкі” кіраўнікоў Менскай баявой арганізацыі. Акурат у гэтым доме мне давалося ў паніцы скакаць з вакна на паветку — калі гестапаўцы ўжо грукалі сярод ночы ў дзверы, калі мой сябра Мікалай так і не паспеў выратавацца...

Мне вельмі хацелася глянуць на кватэру знутры, ізноў апынуцца там, дзе я атрымліваў указанні ад прадстаўнікоў Беларускага штаба партызанскага руху, ізноў паглядзець на тое вакно, адкуль я тады скочыў...

Але хутка я страціў усялякае жаданне гэта рабіць.

Унутраны дворык дома зайшла на “экскурсію” група школьнікаў. Настаўніца пачала распавядаць ім, што гэта была за кватэра, хто быў ейны “гаспадар” Мікалай; апісала тую начную гестапаўскую аблаву, калі шхапілі ўсю Мікалаеву сям'ю разам з жонкаю Таняй і адзінаццацігадовай дачкою Люсяй. Усіх іх зажыва спалілі нацысты, і толькі аднаму чалавеку, казалася яна, удалося тады ўцячы — чалавеку, якога звалі “Скромный”.

У гэты момант аповед настаўніцы перарваў хрыпаты энк. З кватэры на першым паверсе злева выбегла якаясь старая жанчына, ускудлачаная, з вырачанымі шалёнымі вачыма, поўнымі нянавісці. Паказваючы на кватэру Мікалая, яна лямантавала: “Усё з-за жыда! З-за аднаго жыда забілі іх усіх!”

А “жyd”, то бок я, стаюў побач і не пачуў ад школьнай настаўніцы, якая толькі што распавядала дзецям пра тое, што здарылася ў гэтай кватэры пад час вайны, ніводнага слова — ніводнага слова ў адказ, каб хоць неяк нейтралізаваць тую атруту нянавісці да габраяў, якой іх прывітала суседка сям'і Герасіменкі...

Я пакінуў Менск, нават не развітаўшыся.

З любоўю і настальгіяй я думаю пра габраяў, якія засталіся там і з якімі я раздзяліў дарогу бясконцых пакутаў і адчайнае барацьбы.

ЗМЕСТ

Уладзімір Мехаў. ЯГОНАЯ АДЫСЕЯ	5
ДРУГАЯ СПРОБА.	9
ДАРОГА БЕЗ ВЫЙСЦЯ	12
У МЕНСКУ — ТРЭЦІМ РАЗАМ	18
ПЕРШЫЯ КРОКІ Ё ГЕТА	22
ШТО РАБІЦЬ?	31
КАНФЛІКТ ПАМІЖ “ЗАХОДНІКАМІ” І “ЎСХОДНІКАМІ”	36
ПАСЛЯ ГНЮСНАЙ ПРАВАКАЦЫІ	45
ДЗВЕ ЁЛАДЫ Ё ГЕТА	52
ЗА КАЛЮЧЫМ ДРОТАМ: ПАМІЖ АДЧАЕМ І ВЕРАЮ.	59
НОВЫ “ГЕТАЎСКІ ПАШПАРТ”.	66
АНТЫСЕМІТЫЗМ НАШЫХ “СЯБРОЎ”	75
ПУРЫМСКАЯ РАЗНЯ АЙНЗАЦКАМАНДЫ ЭЙХМАНА	78
ПОМСТА, СВЯТАЯ ПОМСТА	82
ГЕСТАПА ДЫХАЕ НАМ У СПІНУ	88
ДОЎГІЯ ДНІ І НОЧЫ КАРОТКІХ МЕСЯЦАЎ.	95
НАШЫЯ ПРАВАДНІКІ	102
ЧАТЫРОХДЗЁННАЯ РАЗНЯ	105
КАНЕЦ “ТАМБУРГСКАГА” ГЕТА	109
З “АРЫЙСКАГА БОКУ”.	112
ДА МЭТЫ — БЕЗ ПРАВАДНІКА	118
ГАБРАЙСКАЕ ЛЯСНОЕ КІРАЎНІЦТВА	124
ПОСПЕХІ, НЯЎДАЧЫ, ПАРАЗЫ.	127
І Ё ЛЕСЕ — НЯНАВІСЦЬ ДА ГАБРАЯЎ	133
І Ё ЛЕСЕ — ГАБРАЙСКІ СУПРАЦІЎ	142
ПАСЛЯ ВЯЛКІХ ПАРАЗАЎ ВОРАГА	146
АПОШНІЯ ДНІ МЕНСКАГА ГЕТА	149
РЭКВІЕМ І КЛЯТВА	152
ГАБРАЙСКАЯ КРОЎ НА ПАРОЗЕ ВЫЗВАЛЕННЯ.	154
ХАІМ! МЫ ЖЫВЫЯ!	156
АПОШНІ РАЗ ЛЯ ПАРТЫЗАНСКАГА ВОГНІШЧА	160
ЗАМІЖ СПАГАДЫ І ДАПАМОГІ — НЯНАВІСЦЬ І ПАГРОЗЫ	164
ФІНАЛ ІНШЫХ... АДНОЛЬКАВЫ	171
ПРАЗ ГАДЫ — У АПОШНІ РАЗ	179

Навукова-папулярнае выданне

Смоляр Гірш

МЕНСКАЕ ГЕТА

*Барацьба савецкіх габраяў-партызанаў
супраць нацыстаў*

Рэдактар

Алена Трусава

Карэктар

Алена Наварай

Тэхнічны рэдактар

Ала Таўстая

Мастацкае афармленне

Віталь Катовіч

Макетаванне

Кастусь Санько

Падпісана да друку 18.04.02. Фармат 60х90 ¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура Times.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 11,5 + 0,25 укл. на крэйд. паперы. Ул.-выд. арк. 13,6.
Наклад 600 паас. Замова № 15.

Выдавецтва “Тэхналогія”. ЛВ № 73 ад 07.08.01. 220007, Мінск, вул. Ляўкова, 19.

Друк НВК “Тэхналогія”. 220007, Мінск, вул. Ляўкова, 19.

Сертыфікат выдавецкай дзейнасці і паліграфічных паслуг МН № 0000385,
выдадзены 19.03.99 Беларускай гандлёва-прамысловай палатай.

КНІГІ ВЫДАВЕЦТВА “ТЭХНАЛОГІЯ”

- Лоўзі Дж.* Гістарычныя ўводзіны ў філасофію навукі. 1995. — 328 с.
- Брэтон Ф., Пру С.* Выбух камунікацыі: Нараджэнне новай ідэалогіі. 1995. — 336 с.
- Говард М.* Сучасная культурная антрапалогія. 1996. — 478 с.
- Бэрдшоў Дж.* (пры ўдзеле Э. *Rosa*). Эканоміка. Частка 1. 1996. — 560 с.
- Бэрдшоў Дж.* (пры ўдзеле Э. *Rosa*). Эканоміка. Частка 2. 1999. — 528 с.
- Дэні А.* Гісторыя эканамічнай думкі. 1996. — 736 с.
- Сўіндэжвуд Э.* Сціслая гісторыя сацыялагічнай думкі. 1999. — 349 с.
- Анталогія сучаснай палітычнай філасофіі / Уклад. Я.Кіш.* 1999. — 462 с.
- Бэрк П.* Народная культура Эўропы ранняга Новага часу. 1999. — 380 с.
- Напа Ніва:* Першая беларуская газета з рысункамі. Вып. 3. 2000. — 800 с.
- Саверчанка І.* *Aurea mediocritas.* Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. 1998. — 319 с. + (64 с. укл.).
- Шматаў В.Ф.* Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI—XVIII стст. 2000. — 131 с.
- Гаранін С.Л.* Шляхамі даўніх вандраванняў: Гістарычна-тэарэтычны нарыс развіцця беларускай паломніцкай літаратуры XII—XVI стст. 2000. — 203 с.
- Валодзіна Т.* Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў. 1999. — 167 с.
- Верашчагіна А.У., Гурко А.В.* Гісторыя канфесій у Беларусі: Мінулае і сучаснасць. 2000. — 157 с.
- Дзёрбіна Г.* Права і сям’я ў Беларусі эпохі Рэнесансу. 1997. — 175 с.
- Скорабагатаў В.* Зайграві спадчынныя куранты: Цыкл нарысаў з гісторыі праф. муз. культуры Беларусі. 1998. — 154 с.
- Скорабагатаў В.* Абышоўся без славы...: Кампазітар Ян Тарасевіч. 2001. — 139 с.
- “Фаўст”: Опера А.Г. Радзівіла на лібрэта Ё.В.Гётэ. 1999. — 70 с.
- Неўдах У.* *Santantibus organis:* Беларуская арганная культура ў кантэксце еўрапейскага музычна-гістарычнага працэсу. 1999. — 170 с.
- Рудовіч С.* Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. 2001. — 201 с.
- Савік Л.С.* Пакліканыя: Літаратура беларускага замежжа. 2001. — 479 с., 8 арк. іл.
- Урбан П.* Старажытныя ліцьвіны: Мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасць. 2001. — 216 с.
- Барыс С.* Беларускія імёны: Дапаможнік для маладых бацькоў. 2001. — 16 с.
- Гуртыг К.* Кароткая граматыка беларускай мовы ў табліцах для нямецкамоўных навучэнцаў. 2001. — 89 с.
- Старжынская Н.С.* Тэорыя і методыка развіцця беларускага маўлення дашкольнікаў. 2000. — 223 с.
- Матэматычная энцыклапедыя / Гал. рэд. В.Бернік.* 2001. — 496 с.: іл.
- Процька Т.* Пакутнік за Веру і Бацькаўшчыну. 1996. — 63 с.
- Чарняўскі М.* Правадыр крылатых вершнікаў. 1998. — 64 с.
- Болатаў А., Рыдзеўскі Г.* Ахвяруючы сябе Бацькаўшчыне. 1999. — 64 с.